

Köszöntő

A Fordulat második számának témája újra a korszakváltás, ám a globalizáció és a kapitalizmus problémakörét követően ezúttal a modernitás és a munkatársadalom képezi tanulmányaink tárgyát. Marx óta a kritikai társadalomelmélet nem egy képviselője gondolta úgy, hogy a modernitás projektumának kiteljesedése párhuzamosan zajlik majd a munkatársadalom emancipációjával. Ugyanezen gondolkörön belül megtalálható egy szkeptikus irány is, melyhez magunkat, a Fordulat szerkesztőit is sorolnám.

A magyar avantgárd egyik legjelentősebb költője, Kassák Lajos 1922-ben, A ló meghal a madarak kirepülnek című költeményében még így fogalmazza meg örömét az orosz történelem változását látva: „Ezen az éjszakán nem ittunk pálinkát / megmostuk a lábunkat és nem gondoltunk szerelemre / egy magyar nyomdász aki azóta 12 évet kapott lázadásért szerencsét vetett a szobalány kártyáiból / és halkán és messzire hangzóan énekeltünk / végre hát végre /eljött az idő s mi teljeseek vagyunk mint a bejött fák”.

A költő pár sorral feljebb az időbe vetett bizodalmaról ír, mely „soha nem ejti majd ki” a cselekedni akarót. A történelem rácăfolt Kassák hitére.

A modernitás terve befejezetlen maradt, miközben a munkásosztály kiesni látszik a történelemből. Ez utóbbi magyarázata egyes közkeletű vélekedésekkel szemben nem a kommunizmus állam által vezérelt „bevezetésében” keresendő, hanem a modernitás szövetének összekuszálódásában.

A modernitás linearitásának tagadása a Nagy Elmélet és „háttérintézményeinek” felszámolásával vette kezdetét. A legerőteljesebb támadásokat a marxizmusnak és a munkásosztály ethoszának kellett elszenvednie, melyek közül úgy tűnik a marxizmusnak sikerült előbb talpra állnia. Ahogy Sebők Miklós e számunkban közölt tanulmányából kitűnik, a 20. század elejére megszilárdult klasszikus marxizmus mint a tudományos megismerés eszköze ma már nem tekinthető érvényesnek. Az elmúlt évtizedek új- és posztmarxizmusai ugyanakkor számos olyan felismeréssel szolgáltak, melyek alapján ezen kritikai megközelítéseknek is járnának a „polgári” társadalomtudománynak – annak valóságmagyarázó eredményeitől függetlenül – biztosított pozíciók.

Ezt azonban nem csak a dogmatikusan értelmezett „tudományos” marxizmus a „burzsoá” tudományosság által történő tudatos diszkreditálása akadályozza, hanem az a küzdelem is, amit a marxizmus „poszt” előtaggal való ellátása illetve az attól való „megvédése” körül vívnak maguk között a társadalomkritikai közösség tagjai. Gregor McLennan írásából az ezen küzdelem mögötti normatív háttérrel nyerhetünk betekintést, míg Tamás Gáspár Miklós írása arra szolgálhat bizonyoságul, hogy e szellemi szembenállás közel sem állóháború.

A munkásosztály fogalmát e belviták nem érintették jelentős mértékben, megmaradt egy kritikai kategóriának. Azaz habár a munkásosztály az emancipáció alanyává nem is vált, önkéntelenül is újra megtermékenyítette a szociológiai gondolkodást.

Napjainkra egyre világosabbá válik, hogy a kritikai elmélet hívei nem is a megvalósult társadalmi emancipáció, azaz a kelet-európai szocializmusok összeomlásával kerültek vákuumhelyzetbe, hanem sokkal inkább időközben a munkaszervezetben lezajlott változások miatt. A fordista típusú munkatársadalom visszaszorulásával emancipatorikus elméleteik mindenkori legitimációs pontja kérdőjeleződött meg. A Fordulat aktuális számának szerzői – vállalva az önreflexiót – nem ezen a ponton kezdik vizsgálódásukat, hanem az átalakulás történeti áttekintésével, hogy végül Jens S. Dangschat tanulmánya segítségével a posztfordista társadalom átalakuló társadalmi rétegződését, és a társadalmi egyenlőtlenségek újatermelésének új mechanizmusait vehesse alaposabban szemügyre az Olvasó. Az osztály-problematika történeti áttekintéséhez járulhat hozzá, - hogy pontosan negyvenöt évvel megjelenése után, Bartha Eszter tollából – recenziót közlünk

E. P. Thompson az angol munkásosztály kialakulásáról szóló korszakos könyvéről.

A modernitás-posztmodernitás kérdésköre kicsit hasonlít a focihoz, azaz mindenkinek van róla véleménye, mindenki „ért hozzá”. De akár csak a labdarúgás tekintetében, ezen a területen is csak kevesen látják át a valódi problémákat. Korunk egyik potenciális kataklizmája a globális klímaváltozás, melynek egy ritkán olvasható, filozófiai látéletét Balogh István osztja meg

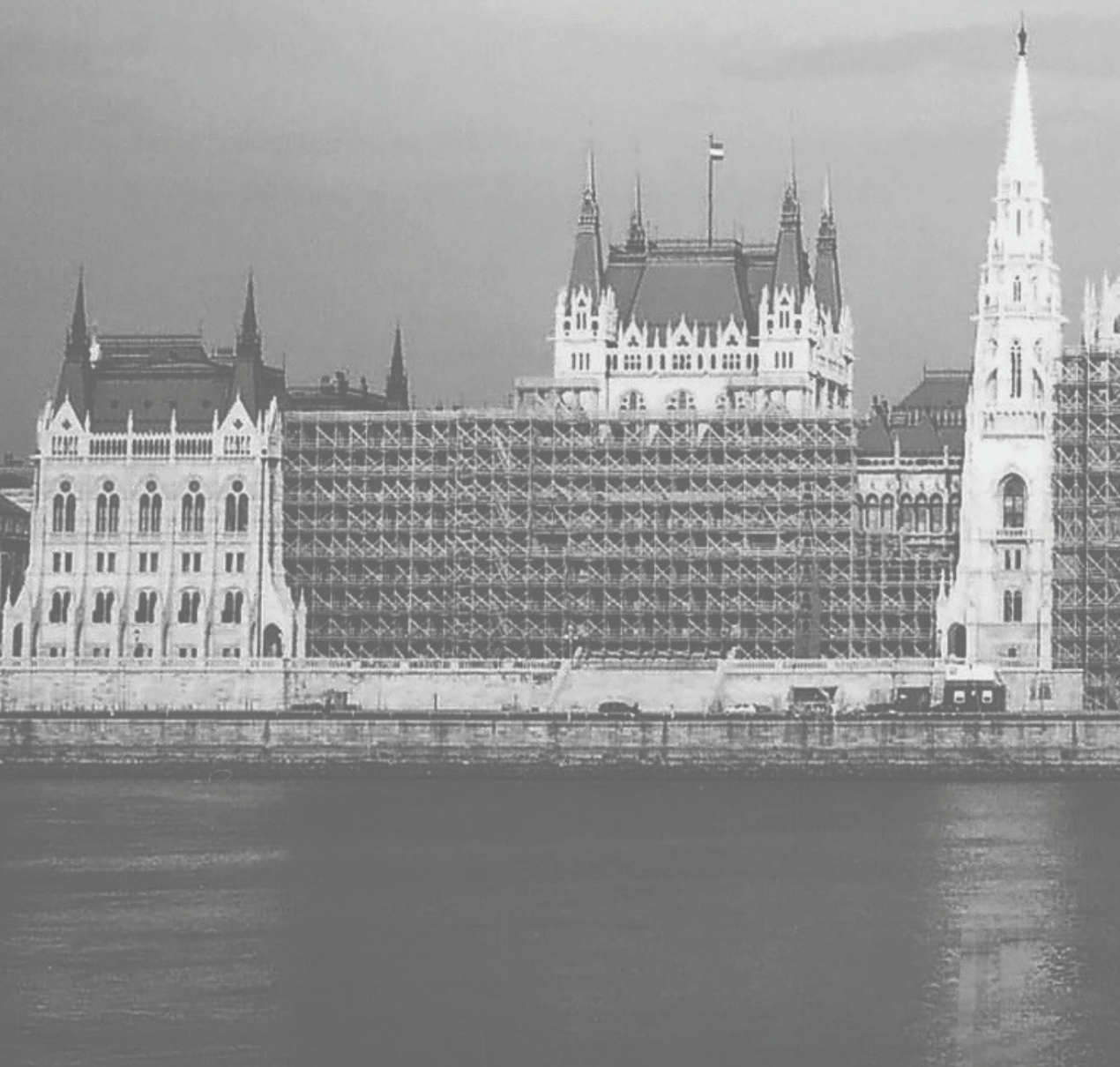
olvasóinkkal.

A modernitás legitimációját adó felvilágosodás – Kanttal szólva – azt hirdette, hogy az nem lesz más, mint az ember kilábalása a maga okozta kiskorúságból. Reméljük, hogy a Fordulat második számát kezében tartva a kedves Olvasó is úgy gondolja, hogy az 1990-es évek új közép-kora után – ha nem is a Fordulat második száma miatt, de az új utakat bejáró gondolkodás egyik jelével megerősítve – végre valahára egy új felvilágosodás köszönt be.

Böcskei Balázs

Tamás Gáspár Miklós

ELLENFORRADALOM AZ ELLENFORRADALOM ELLEN

Szemben 1953, '56, '68, illetve '81 (nevezetesen Kelet-Berlin, Budapest, Prága és Gdańsk) forradalmaival, az 1989-i kelet-európai rendszerváltás nem ígért tisztább és jobb szocializmust, munkástanácsokat, sem öngazgatást vagy magasabb béreket a proletariátus számára. Egyszerűen a „normalitás”, a történelmi folytonosság visszatérteként tekintettek rá, a parlamentarizmus, piac és demokrácia hármasszavának helyreállításaként és a Nyugat iránti föltétlen elkötelezettség tanúságaként.

Amint már korábban rámutattam (Tamás 2004; 2007; 2008), a folytonosság gondolata ábránd volt csupán. Ilyen rendszer sosem létezett annak előtte Kelet-Európában, létezett azonban elmaradott, az omladozó nagybirtokon alapuló mezőgazdasági társadalom, főként az elszegényedett dzsentriféregből származó katonai elit által vezetett autoritárius (tekintélyelvű) politikai berendezkedés, ill. az ellenséggént fölfogott „Nyugattal” szembehelyezkedő szellemi és közélet. A modernség fogalmait azok a leninista reformerek emelték a köztudatba, akik – hatalmas véráldozat, szenvedés, inség, önkény és elnyomás árán – képesek voltak átverni a társadalmon a mobilitás, az urbanizáció, a szekularizáció, az iparosodás, az írástudás, a matematikai tudás, a higiénia, az infrastruktúra, a „nukleáris” (egygenerációs) család, a munkafegyelem stb. eszméit.

Ezekre az alapokra épült azután az új piaci kapitalizmus és a plurális demokrácia – nem a nem létező liberális múlt újrafölfödözése útján, hanem a történelem során első ízben, fölülről jövő döntés alapján született meg mindez. Ezt a döntést kitörő lelkesedéssel fogadta a lakosság egy része (ennek a résznek én is része voltam), amely részt vett a különféle tüntetéseken, gyűléseken, demonstrációkon – nem beszélve a még az utópikus politikában is elkerülhetetlen furfangokról és cselszövényekről –, amely ugyan „a nép” látszatát keltette akkoriban, valójában azonban legfeljebb ha öt százalékát tette ki a korabeli, tényleges démosznak. Nekünk mégis, kilépve a pár tucat ember jelentette földalatti konventikulumainkból, százezer ember valódi „tömeg”-nek tetszett. Ennek a szétszórt kisebbségnek olyan világképe és politikai nézetrendszere volt, amelyet valahogy 1848 és 1968 elegyének lehetett tekinteni: önfeledt

demokratikus nacionalizmus és alkotmányos liberalizmus, némi ellenszenv a tekintélyelvűséggel, a (kulturális és némi) elnyomással, a fegyelmező hatalommal és a „föhalmozási típusú” puritanizmussal szemben. Ezek az akkor annyira szilárdnak, jelentősnek és mélyenszántónak látszó, múlékony ideológiai jelenségek tulajdonképpen olyan állapotot tükröztek, amelyet a külső szemlélők csak nagyon lassan értettek meg, és még lassabban tudták minden részletre kiterjedően leírni őket (vö.: Tamás 1993; 1999; 2002).

Sem a „létező szocializmus” legszükségesebb kritikájának baloldali irányultsága, sem 1989 hatványolvas, libertárius légköre nem kapott kielégítő magyarázatot¹. Ahogyan a legnyilvánvalóbb történeti összehasonlítások sem történtek meg. Ami a számomra a legmeglepőbb, hogy még a jóléti állam válságának időbeli egybeesése – keleten és nyugaton – sem keltett semmiféle érdeklődést. A történeti és politikai képzelőerőt megbénította annak fönntartás nélküli elfogadása, hogy a szovjet tömb országainak (valami megfoghatatlan értelemben) „szocialistának” illett volna lenniük, hiszen nyíltan ezt vallották magukról, és ami még fontosabb, ez az, ami miatt a nyugati hatalmak véget nem érő harcot folytattak ellenük.

Itt néhány pontosításra van szükség.

Nem hiszem, hogy bárki kétségbe vonhatná, hogy a „létező [Kelet-Németországban: »valóságosan létező«] szocializmus” voltaképpen az államkapitalizmus sajátos formája volt.² A rendszer ugyanúgy az árutermelésen, bérmunkán, a társadalmi munkamegosztáson, a munka tőkének való alávetésén, a föhalmozás imperatívuszán, osztályuralmon, kizsákmányoláson, a népre kényszerített konformizmuson, hierarchián és egyenlőtlenségen, ill. mindenfajta munkásellenállás totális elfojtásán (a sztrájk minden formája törvénytelen volt) alapult, nem is beszélve a nyilvános politikai vélekedés általános tilalmáról. Az egyetlen hiányzó elem a piaci koordináció, amelyet központi tervezéssel helyettesítettek. A „magántulajdon” terminus ezúttal félrevezető, hiszen ennek a középponti eleme valójában a munkásság termelőeszközöktől való elválasztása, elkülönítése, ám ez az állami tulajdon esetében is azonos módon áll fenn, még akkor is, ha nem volna szabad lebecsülnünk a kettő közti számottevő (elsősorban irányítási, hatalomtechnikai, ill. elosztási) különbségeket.³ Ha a tulajdon egyben uralom (márpedig jogilag valóban az), akkor az „állami tulajdon”

1 Mindazonáltal én megpróbáltam (Tamás 1993) (az idézett írások megtalálhatók magyarul a *Világosság* évfolyamaiban és a szerző *Törzsi fogalmak* c. munkájában).

2 Az „államkapitalista” rendszerek kitűnő összefoglalóját lásd: Mike Haynes: „Marxism and the Russian Question in the Wake of the Soviet Collapse” (ez gyakorlatilag egy összefoglaló recenzió Michael Cox [szerk.], Paresh Chattopadhyay és Neil Fernandez műveiről), *Historical Materialism* 10.4 (2002), 317–362. Lásd még „Un capitalisme pur et simple” [„Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus”] c. írásomat, id. kiad., i. h., és vö. Stephen A. Resnick–Richard D. Wolff: „Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR”; vö. Paresh Chattopadhyay könyvismertetésével: *Historical Materialism* 14.1 (2006), 249–270.

3 Lásd az alábbi fejezeteket: 3, 4 és 5, 3. rész, Charles Bettelheim: „Class Struggles in the USSR. Second Period: 1923–1930” c. könyvében.

valójában magántulajdon ebben az értelemben: nem gondolhatjuk, hogy a szovjet típusú rendszerekben a munkások irányították volna a termelést, az elosztást, a beruházásokat vagy a fogyasztást⁴.

Abban sem kételkedhetünk, hogy a Sztálin utáni államkapitalizmus a szovjet tömb országaiban és Jugoszláviában (nagyjából 1956 és 1989 között) olyan tekintélyuralmi jóléti államot próbált felépíteni, amelynek válságjelenségei kísértetiesen hasonlítottak számos nyugati jóléti állam belső problémáira, lett légyen szociáldemokrata, kereszténydemokrata, gaulle-ista, vagy akár New Dealen alapuló rendszer. (Bármennyire ideillő lenne, ebben az írásban nem fordíthattam külön figyelmet a fasiszta, ill. náci rendszerek jóléti államkapitalizmusának bemutatására.)⁵ Mindenfajta jóléti állam – beleértve a posztsztálini, Gulag nélküli „megvalósult szocializmust” is – társadalmi célkitűzése az volt (és itt egész nyugodtan használhatunk múlt időt), hogy a kontradiktív keresletösztönzés eszközeivel támogassa a fogyasztást, hogy elérhető áron kínált lakhatással (szociális bérlakásokkal: a piaci áron mélyen aluli lakbér és karbantartás), jelképes térítés ellenében allokált közszolgáltatásokkal és infrastruktúrával, közlekedéssel, oktatással, kulturális ellátással és egészségüggyel próbálja integrálni a forrongó munkásosztályt, hogy kialakítsa a dopolavoro intézményét (Mussolini elgondolása, amely nagy elismerésnek örvendett a New Deal hívei körében is, és természetesen ugyanilyen elterjedt volt a harmincas évek sztálini Oroszországában), megtévezve fizetett ünnepekkel, tömegturizmussal, olcsó tömegszórakozással, elérhető árú konfekciódivattal és az elengedhetetlen személygépkocsikkal. Kiváló példa erre a Vidám kölykök [Veszjolije rebjata] c., úttörőkről szóló harmincas évekbeli szovjet musicalfilm (minden idők legnagyobb orosz kasszasikere), a maga elviselhetetlen boldogságával gyakorlatilag megkülönböztethetetlen Hollywood vagy a Harmadik Birodalom UFA-stúdióinak bármely görcsösen derűs, bárgyú termékétől, bár talán valamivel kisebb hangsúlyt fektet a huncutkodásra és a lányok lábára⁶. Ugyanakkor a „szocialista” Kelet-Európa néhány jellem-

4 Ahogyan azt sem tagadhatjuk, hogy az új bürokratikus uralkodó osztály valódi, szilárd proletár gyökerekkel rendelkezett. A nőmeneklatúra elemzése rámutatott, hogy Magyarországon 1952-ben a kommunista párt apparatcsikjainak 70%-a gyári vagy mezőgazdasági munkás volt korábban (51,6%-uk szakmunkás), egyéb alkalmazott volt 9,4%, értelmiségi 3,3%, általános iskolai végzettséggel rendelkezett 62,7%, egyetemi diplomával pedig 2,8%. Az ettől elkülönülő „államapparátus” (minisztériumok, önkormányzatok) alkalmazottainak 47%-a dolgozott korábban gyári munkásként, 10,3%-a végzett paraszti munkát és 11,5%-a volt értelmiségi (Huszár 2007). A munkásosztálybeli származás még a kommunista párt legfőbb irányító szerveiben, a Politikai Bizottságban (= politbüro) és a Titkárságban is a végsőkig tartotta magát. A leghalványabb kétségünk sem lehet afelől, hogy a régi arisztokrata, burzsoá elitet kipenderítették pozícióiból, és mindenütt a plebejus hangvétel vált uralkodóvá.

5 Lásd David Schoenbaum (1967), és vö. Götz Aly munkáival és belőlük kiinduló vitákkal.

6 A jóléti állam irodalma természetesen nagyon kiterjedt; egy részét magam is érintem „A jóléti állam kísértete” c. tanulmányomban. Itt röviden bemutatom az Európában a jóléti állam elgondolására épülő két politikai irányvonalat, a szociáldemokráciát és a nemzetiszocializmust vagy fasiszmust. Erről eddig a legértelmesebb sorokat Alfred Sohn-Rethel írta. Viszonylag egyszerű történeti

vonása közelebb állt a délkelet-ázsiai korporatív jóléti modellhez – vállalati táborozások,

megállapításokból indul ki: „A korai szociáldemokrácia és a nemzetiszocializmus [írja 1932-ben] *funkcionális* értelemben azonos, amennyiben mindkettő ásta a megelőző rendszer [a vilhelminus vagy Hohenzollern-Németország] sírját, és saját uralma alá hajtotta a népet ahelyett, hogy forradalmat csinált volna, amivel megkezdték a burzsoá uralom újjáépítését. Ebben az értelemben a gyakran hangoztatott párhuzamnak Hitler és [Friedrich] Ebert [államelnök, az SPD vezetője] van némi érvényessége.” Van további, *strukturális* analógia is az általuk életre hívott erőteljes társadalmi áramlatokban, mindkettő népszerű társadalmi mozgalommá vált – egyesek megfelelnek erről az 1918/19-es szociáldemokrata megmozdulások kapcsán – mindkettő új, „szociális” vagy „nemzeti” társadalmi közösséget ígért [*Volks-gemeinschaft*], építve az antikapitalista felszabadulás iránti vágyakra, a kispolgári tömegek és más rétegek bevonásával kiszélesítették híveik társadalmi összetételét, és végül szellemiségük hasonlósága is szembetűnő – mindkét irányzat érzelmi alapú, valameddig rajongó-vakbuzgó [*schwärmerisch-gläubig*], és vazallusi hűségre [*Gefolgstreue*] készítet. [...] Mindig is ugyanazt a politikai szerepet játszották ugyanabban a politikai térben. Ez a párhuzam megmutatja, hogy vette át a szociáldemokrácia szerepét a nemzetiszocializmus abban, hogy kialakítsa a burzsoázia uralmának tömegbázisát [*Massenstützpunkt*] Németországban. [...] Németországban a burzsoá rezsim háború utáni konszolidációjának, megszilárdításának nehézségei elsősorban abból fakadtak, hogy a burzsoázia legfőbb rétege, amely képes volt rendbe tenni a gazdaságot, túlságosan *szűknek* bizonyult ahhoz, hogy *egyedül* magára vegye az uralom minden terhét. Ennek az uralomnak – ha nem akarta a tisztán katonai hatalomgyakorlás rendkívül kockázatos eszközét alkalmazni – maga mellé kellett állítania olyan rétegeket is, amelyek nem tartoztak hozzá, ugyanakkor amelyek képesek lettek volna megvetni saját uralmuk alapjait, és így a hatalom valóságos vagy áttételes letéteményeseivé válhattak. A burzsoá uralom ilyen alapvető vagy „liminális”, azaz a határokat fönttartó [*Grenzträger*] letéteményese volt a szociáldemokrácia a háború utáni újjáépítés első időszakában (Sohn-Rethel 1932). A szerző megmutatja, hogy a szociáldemokrácia mögött felsorakozó szakszervezetek testületi hatalma nem fért össze a nemzetiszocializmussal, amely csupán „mozgalom volt, pusztán törekvés, ideológia” (*nur Bewegung, bloßer Ansturm, Vormarsch und Ideologie* – i. h. 167). „Ezen az alapon a szociáldemokrácia csak részben azonosulhatott a burzsoá uralommal, nem lehetett több, és nem lehetett más, mint annak *kistestvére*” (i. h.). A szociáldemokrácia nem törhetett totális uralomra, hiszen ez egyet jelentett volna a szocializmussal, vagyis a forradalommal. „Ezzel ellentétben, a *kiépített társadalmi hatalom hiánya* [*der Mangel an sozialer Hausmacht*], (»Hausmacht«, amely alapvetően valamely uralkodó család, többnyire a Habsburgok dinasztikus uralmát jelentette), szükségszerűen együtt járna a nemzetiszocializmus fasiszta jellegével. Mivel nem rendelkezik megfelelő társadalmi bázissal, amely akár Hitler nélkül is támogatná a nemzetiszocializmust, vagy totális uralmat kellene kiépíteni az államapparátus segítségével, hogy pótolja, ami hiányzik a társadalmi meggyökerezéshez, vagy hatalmát a társadalmi »establishment« [*Sozialgefüge*] ellen kell fordítania, amely politikailag ellenáll, és amelyhez nincs és nem is lehet hozzáférése” (i. h. 168). A szociáldemokrácia azonban, mint a saját, megkérdőjelezhetetlen társadalmi hatalmán alapuló tőkés rendszer junior cégtársa, képes semlegesíteni a proletariátust azáltal, hogy előnyöket biztosít a munkásosztály számára, és képes fölülről ellenőrizni és irányítani a burzsoá államot. Mindebből az alábbi négy következtetést vonhatjuk le: 1. A „kisebbségi” politikája nem pusztán taktika, ez a szociáldemokrácia lényegi politikai *szubsztanciája*.

csoportos nyaralások, vállalati üdülők, amelyek rendszerint ingyenesek voltak a dolgozók számára, a szakszervezetek vezették őket (a hozzáférés gyakorlatilag minden állampolgár számára alanyi jogosultság volt), ingyenes bölcsődék és óvodák az alkalmazottak („a dolgozók”) gyermekeinek –, bizonyos elemeket pedig az európai szociáldemokráciától vettek át, amelyeket ezután általánosítottak és kötelezővé tettek: a jól felszerelt kölcsönkönyvtárakat, a kedvezményes árú vállalati könyvesboltokat, elérhető árú könyveket, színház- és mozijegyeket (sőt a szakszervezeten keresztül rendelt könyvek és jegyek ára még ennél a kedvezményes, nem piaci árnál is alacsonyabb volt), a munkásszámazású fiatalok pozitív diszkriminációja a felsőoktatási felvételi vizsgákon, biztos („nyugdíjas”) állások, olcsó alapélelmiszerek, olcsó szesz, olcsó dohány, olcsó és sűrű hálójú tömegközlekedés vagy a könnyű hozzáférés az amatőr-, ill. közönségsportokhoz. Az uralkodó osztály kirívó

2. A szakszervezeti bürokrácia kapcsolata a „földről lefelé” vezető *állami úttal* szorosabb, mint a marxizmushoz vagy a szociáldemokráciához fűződő kapcsolat, és ez a bürokrácia kész együttműködni bármely polgári állammal, amely hajlandó őt kooptálni. 3. A szakszervezetek és a szociáldemokrácia kapcsolata politikai értelemben a parlamenti kormányzaton áll vagy bukik. 4. A monopolkapitalizmus liberális szociális alkotmányának lehetősége a proletariátus *automatikus szakadési mechanizmusának* [Spaltungsmechanismus] meglététől függ. Az a burzsoá rezsím, amely komolyan veszi a liberális [nem kényszerintézkedéseken alapuló, nem erőszakos] szociális alkotmányt, még nem szükségszerűen parlamenti rendszer, elég, ha elnyeri a szociáldemokrácia támogatását és megőrzi vívmányait; mindazonáltal az a burzsoá rendszer, amely megszünteti ezeket a vívmányokat, föl kell hogy áldozza a szociáldemokráciát és a parlamenti kormányzást, ezért valamivel helyettesítenie kell a szociáldemokráciát, és szigorúan kötött [vagyis diktatórikus] társadalmi rendet kell bevezetnie. Sohn-Rethel azt is megmutatja, hogy amennyiben a nemzetiszocialista rendszer képes szakszervezeteket felállítani egy nem liberális burzsoá rezsímben, azzal az egész rendszer fenntartása szükségszerűnek bizonyul, és ezáltal elkerülhető egy államkapitalista vagy „államszocialista” rendszer kialakítása. „Nincs harmadik út a burzsoá uralom helyreállítása és a kommunista forradalom között” (i. h. 170-1). Mára természetesen rengeteg tényező alapvetően megváltozott, miután a szociáldemokrácia összeomlása, vagyis az „eurokommunizmus” számos országban utat nyitott egyfajta kvázifasiszta rendszer kialakulása számára, amely a munkanélküliség és a bevándorlás (illetve más hasonló „kisebbségi” tényezők) „automatikus szakítómechanizmusára” támaszkodik. Így nem feltétlenül szükségszerű a „totalitárius” diktatúra megléte (vö. „On Post-Fascism” c. tanulmányommal), elegendő egy merevbb „autoritárius” rezsím, amely gúnyt űz a parlamenti rendszerből, mint ahogy azt számos országban tapasztalhatjuk. A „fehér” proletariátus látszólagos „beengedése a sáncok közé”, azaz kooptálása, „befogása”, elkülönítve a munkanélküliektől, a „prekérektől” (*précaire, prekär, precarious, i precari*), a bevándorlóktól, a külföldiektől, a származásukban vagy vallásukban/felekezetükben idegenektől, retrográd, atavisztikus mozgósítás révén mehet végbe. Manapság Európa hemzseg az efféle példáktól, Kelet-Európától egészen Sarkozyig vagy Berlusconiig/Bossiig, illetve a „rasszista ügy” Pim Fortuynhoz, Theo van Goghhoz and Geert Wildershez hasonló mártírjainak elismeréséig, akiket szerte Kelet-Európában a gondolkodás szabadsága és az európai civilizáció polgári eszméinek libertárius védelmezőiként ünnepelnek. Jelen pillanatban azonban senki nem rendelkezik elegendő *Hausmacht*tal, de talán jobb is így.

gazdagságának eltűnése (nem is beszélve a hivalkodó luxusról), a rendre visszatérő hiányjelenségekkel, rendkívül szűk fogyasztói lehetőségekkel, szexuális puritanizmussal, hosszú katonai szolgálattal és a kemény munka kultuszával (a „népi erőművek” és az ürröpülés kultusza a fiatalok esetében) párosult, illetőleg a rendszer plebejusi, „kollektivista” jellegének folytonos propagandája; csakugyan sokan tudták még, mire való a szerszámoszláda, a kapa vagy a vasvilla: mindez az egyenlőség légkörét árasztotta.

És nemcsak a légkörét, a hangulatát, de a mainál összehasonlíthatatlanul nagyobb realitását is. A „valóságosan létező szocializmus” nemzetállamai elnyomták az etnikai kisebbségeket – Szovjet-Oroszországon kívül, különösen Sztálin halála után –, az „egység”, a „harmónia” erősítése, és az évezredes kulturális konfliktusok lezárása végett az asszimilációt szorgalmazták (a hatvanas évek elején például oktatófilmek készültek magyarországi szociális munkások és helyi funkcionáriusok részére, amelyek a nomadizáló roma családok kényszerű fürdetését, hajvágását, tetvetlenítését mutatták be, rendőri és katonakórházi személyzet közreműködésével, az embertelen megaláztatás és a kamerának szóló műmosolyok képeinek kíséretében). A paraszti népeiséget ipari körzetekbe költöztették, ez viszonylag jól szervezeten folyt, nem úgy, mint a tizenkilencedik században: egészen a kilencszázhetvenes évekig, amikor a források kezdtek kimerülni, emeletes tanácsi panelházakba, lakótömbökbe költöztették őket, egyszersmind bekapcsolták őket a széles körű, egyenlőségen alapuló társadalmi ellátórendszerekbe, beleértve az egészségügyet és a kultúrát is. Vannak olyan országok is, mint pl. Románia vagy a volt Csehszlovákia, ahol a városi népesség többsége a mai napig a barátságtalan, „kommunista korszakbeli”, ún. „panel” vagy „házgyári” lakótelepeken él.⁷

Nem kétséges, hogy ezek a társadalmak elviselhetetlenül elnyomók, represszívek és tekintélyelvűek voltak, de ma már kezdjük észrevenni, mindemellett mennyire jól szervezettek, összetartók, intézményesültek, békések és bűnözéstől mentesek voltak – kispolgári álm, de álm.

A függőleges társadalmi mobilitás is gyors volt és kiterjedt, az induláskor rendkívül elmaradott, paraszti társadalmakról lévén szó, a váltás faluról városra, megterhelő fizikai, mezői munkáról gyári, műszaki munkára, éhségből, piszokból, nyomorból szerény üzemi étkezésre, meleg vízre, vízvezetékre, vízőblítéses árnyékszékre, csatornázásra: lélegzetelállító volt – a kulturális változás pedig drámai. Megdöbbenően rövid volt az út az írástudatlanságtól, a funkcionális analfabetizmustól Brechtig és Bartókig. (Mindazonáltal rendkívül

7 Antonio Negri egy 1967. évi, már-már klasszikusnak számító tanulmányában rámutat arra, hogy a jóléti állam tulajdonképpen a burzsoázia első számvetése a munkásosztály hatalmával, a proletár ellenzék strukturális szerepének felismeréséből és megértéséből levont politikai következtetés (lásd „Keynes and the Capitalist Theory of the State”). Meg kell értenünk, hogyan lett a „létező szocializmus” a második világháború után az értékötöbbllet kényszer nélküli kisajátítása (amely a Gulagban végzett „öngyarmatosító” rabszolgamunka végét jelentette), ill. a fogyasztói kereslet által ösztönzött társadalmi integráció mechanizmusává. Ez volt Nagy Imre 1953. évi, Alekszander Dubček '56-os és Ota Šik '68-as, alapvetően keynesiánus programja.

tanulságos, intézményileg mennyire beágyazottak lehetnek az emberi szükségletek – néhány év alatt egy fél kontinens hagyott föl úgyszólván a komolyabb szépirodalom olvasásával és a klasszikus zene hallgatásával, amint a megváltozott társadalmi és ideológiai körülmények közepette ezek elveszítették jelentőségüket, és már nem voltak olyan könnyen hozzáférhetők: „*Doch die Verhältnisse, sie sind nicht so*” (Brecht 1975).

Az 1989. évi rendszerváltás után (amelyben ennek az írásnak a szerzője meglehetősen aktív szerepet játszott, és amely iránt érzései visszatekintve meglehetősen ambivalensnek mondhatók), az evvel együtt járó, világszerte történő privatizáció, a vállalatokat kifizető felvásárlások, a kiszervezések, vezetői kivásárlások segítségével, (mely utóbbi esetén multinacionális vállalatok felvásárolnak más társaságokat, majd bezárják őket, hogy korlátozzák a versenyt, ill. új, kiszolgáltatott fogyasztói piacokat hozzanak létre) az „állami tulajdon” ellen indított támadás sosem látott áremelkedéshez, a reálbérek és az életszínvonal zuhanásához, ill. tartós munkanélküliséghez vezetett. A piaci liberalizáció azt jelentette, hogy az addig védett és támogatott, fejletlen technikájú helyi iparágak nem tudtak megbirkózni a kicsinybeni („retail”) kereskedelemben megkezdődött óriási versenyrel, amely a helyi kereskedelem összeomlásához vezetett, hiszen nem volt képes ellenállni a dömpingnek és a hasonló technikáknak. Az összes munkahelyek közel fele megszűnt. A többszereplős politikai verseny (pluralizmus), ill. a szabadság nagyarányú növekedése fölötti óriási lelkesedést hamar letörte az emberek elszegényedése, a nagyfokú létbizonytalanság, amely a kereskedelmi tömegkultúra, a reklámok, bulvárlapok, gagyitévék és más kultúrsemét egyre növekvő befolyásával párosult. Ami eleinte színesnek tűnt föl, arról kiderült, hogy csiricsiré, és ahogy minden egyre inkább devalválódott, az újdonság vonzereje is megkopott.

Arról se feledkezzünk el, hogy különbséget kell tennünk a *polgári társadalom* és a tőkeuralom között, amelyet nem marx értelemben „*kapitalizmusnak*” neveznek. A burzsoázia, és főként a járadékosok, nem beszélve a tanult, művelt, kifinomult (romantikus-liberális) *Bildungsbürgertum*ról, politikailag kihalt fajnak tekinthető, akár Ford, Renault, Putyilov, Thyssen, Krupp, Weiss Manfréd, a Fiat és az Union Minière régi, „rust-belt” (rozsdáövezeti, azaz fémipari) munkásai – habár ez utóbbiak egy része még létezik (jellegzetesen a csepeli Weiss Manfréd kivételével...) és gazdasági szerepük nagyobb, mint gondolnánk. A *flâneur* itt nem tudná, merre is ödöngjön. A burzsoá társadalmak többnyire valamilyen tradicionális, *whig* (szabadelvű) arisztokrácia, a tisztikar vagy a bürokrácia, a közigazgatás és a politikai osztály egymást átfedő csoportjainak irányítása alatt álltak. Mindez Marx elődei számára a szociokulturális alapon nyugvó és a parokiális, elkülönült „rendek” (*Stände*, korporációk) közti ellentétnek tűnt föl (bár ez az illúzió a hétköznapiakban valósággá vált, még ha utólag be is bizonyosodott, hogy mindez pusztán a felszínen tetszhetett igaznak), amelyek világnézeti szempontból, ill. sajátos szervezeti formáikat illetően jelentős különbségeket mutatnak. Mindez azonban a valóságban (Moishe Postone kifejezésével élve) a személytelen uralom rendszere volt (és mind a mai napig az), amelyet alapjaiban egyáltalán nem érintett a „kommunizmus” rövid közjátéka. A hivatalos, „valóságosan létező szocializmusban” nem volt burzsoázia, bár azt hiszem, volt „új osztály”, bár nem rendelkezett a „magántulajdon”

speciális, személyes, ill. informális csoportokhoz kötődő formáján alapuló osztályuralom eszközeivel, így a proletariátus „közösségi” ellenállása ellene vagy a különféle fasizmusok ellen sokkal erőteljesebb volt, mint ott és ahol létezett megfogható, azonosítható, kulturálisan és politikailag látható osztályellenség. Az az általánosan figyelmen kívül hagyott tény pl., miszerint nemcsak a pártfunkcionáriusok, de a titkosrendőrség és a hírszerzés katonai alkalmazottai és irányítói is legnagyobb részben a proletariátusból származtak (vagy az agrárproletariátusból) – amit minden, a tárgyban született monográfia igazol –, világosan mutatja, hogy az osztályharc egészen más formákat kellett hogy öltösson az „államszocializmusnak” nevezett államkapitalizmusban, mint a piac vezérelte tőkés rendszerek bármely formájában, legyen az akár a nemzeti-„szocializmus”. A régi burzsoázia és az Európában „szocializmusnak” nevezett *munkásmozgalom* (a szakszervezetek, a politikai – és gyakran illegális, földalatti – pártok és az ellenkultúra) közötti tizenkilencedik, ill. huszadik századi küzdelmek nem tudták a „tőkés rendszer” még alattomosabb formáját öltetni ott, ahol javában az „államszocializmus” leckéjét fújták. A szociális és kulturális ellentétek ma már élesen elkülönülnek az osztályharctól, amely strukturálisan adott minden társadalomban, amely az érték-többlet elsajátításán, ill. a személy saját élete fölötti hatalmának az elvesztésén (s ez Guy Debord munkáiban a proletariátus meghatározása) alapul. Így a mítoszi ellenség-teremtés (a homályos – általában pénzügyi vagy kereskedelmi – nemzetközi intézmények „neoliberális” vagy „neokonzervatív” elitje) a kizsákmányolás megtestesítője, de avval a politikai hátránnyal (a szocialisták számára), hogy a valóságban nem ő gyakorolja, nem ő valósítja meg, nem ő hajtja végre. Pusztán politikai ellenfél, így nem helyettesíthette (és nem is helyettesíti) a letűnt burzsoáziát, csakúgy, mint a sztálinista vagy neosztálinista állami bürokrácia sem helyettesíthette mint a tőkés rendszer „mély” kihívója [az eredetiben: „»deep« antagonist” – *a ford.*].

Amikor a bürokrácia elvesztette politikai dominanciáját, és a hierarchia, a behódolás és a szolidaritás hagyományos formái eltűntek az *ancien régime*-mel egyetemben, akkor az egyik legfőbb legitimáló erő is eltűnt – amely ugyanakkor rendkívül kockázatos is volt a régi „kommunista” rezsím számára, vagyis megszűnt annak lehetősége, hogy a rendszer visszatérjen a „valóságosan létező szocializmus” eredeti forradalmi gyökereihez, amelyek mindig ott rejtőztek a főlész alatt: ez mutathatta (volna) az utat az erkölcsi bíráló elítélésvesztetlen célja, azaz a társadalmi igazságosság felé. E lehetőség szertefoszlásával – ill. a jóléti állam „fejlődő” kelet-európai államokban létrejött változata nyomán – a szegénység nemcsak hogy a többség elkerülhetetlen sorsa lett, de olyan tény is, amelyet lehetetlen (azaz: „nem szabad”) osztályozni, értelmezni, kifogásolni vagy igazolni.

A szerencsétlen kelet-európai népesség mindezt fölfoghatatlan és maradéktalanul teljes katasztróféként élte meg. Azok a politikai csoportok küzdöttek már az előző rendszer ellen is, amelyeknek még volt némi kritikai érzékük, és még hosszú időn keresztül ők folytatták a harcot a maradványai ellen, és próbálták érvényre juttatni a második világháború utáni liberális forogatókönyvet (kifejezési szabadság, alkotmányosság, abortuszjog, kisebbségi jogok, melegjogok, rasszizmus-, klerikalizmus- és nacionalizmusellenesség – elvek, amelyekért föltétlenül érdemes küzdeni, de amelyek a mással elfoglalt népi osztályok

számára átláthatatlanok voltak, irrelevánsnak tetszettek) – mindeközben egyáltalán nem voltak tekintettel az egyre növekvő szegénységre, a kialakult társadalmi és kulturális zűrzavarra. Ezek a csoportok ötvözni próbálták (sőt a mai napig, tizennyolc év elteltével is próbálják) a liberális baloldal „emberi jogi” diskurzusát a neokonzervatív jobboldal „szabad választáson” alapuló retorikájával. Főszabadító módszerek az újraelosztó, mindenható állam alóli főszabadulás eszközeként értelmezett privatizációt tekintették, legfőbb ideológiai ellenségük pedig a „függőség kultúrája” volt, amely állítólag megakadályozza, hogy a *Sozialstaat* polgárai szabadságszerető, becsületes, autonóm szubjektumokká válhassanak. Emlékszem – 1990 és 1994 között képviselője voltam a Magyar Köztársaság Országgyűlésének –, öt hónapon keresztül volt napirenden a köztársasági címer kérdése (szent koronával vagy anélkül; végül persze a koronás címer győzött), a munkanélküliségről azonban nem folyt érdemi vita, miközben kétmillió munkahely szűnt meg egy csapásra egy tízmillió lelket számláló kis országban.

A jóléti állam megmentésére irányuló utóvédharc főadata azokra az erőkre maradt, amelyekkel senki sem állt szóba. Azokban az országokban, ahol a „kommunista” apparátus funkcionáriusai ellen hivatalos és nyilvános diszkrimináció folyt, és ahol a korábbi kormánypártnak össze kellett tartania, hogy megvédje magát és helyreállítsa megsebzett büszkeségét, mint Kelet-Németországban és az egykori Csehszlovákiában, ez a munka az úgynevezett „posztkommunista baloldalnak” jutott, míg másutt általában a szélsőségesen nacionalista, ill. „keresztény” pártoknak. Mivel volt bizonyos személyzeti folytonossága a kormányzó „kommunista” pártok piacbarát reformer apparátusainak (ill. az ő szakértőik, egyetemi tanár tanácsadók, kutatóintézetek és nemzeti bankjaik között), akik, jó helyen lévén a jó időben, szépecskén profitáltak a privatizációból, így látszólag hihetővé vált a népszerű elképzelés, amely szerint „semmi sem változott”, mindez csak összeesküvés volt, hogy föntartsa a hatalmától színleg megfosztott uralkodó osztály pozícióját. A valóságban azonban olyan gyökeres változásokon mentek keresztül, hogy csupán a nómenklatúra egy része tudta magát hirtelen átképezni kapitalista ügyeskedővé („wheeler-dealers”). A végső győztesek között pedig alig voltak helyi szereplők, csak multinacionális vállalatok, az amerikai vezetésű katonai szövetség (NATO) és az EU-bürokrácia.

Mindazonáltal van némi igazság ebben a közkeletű elméletben, nevezetesen a gyanú, hogy a tervező államkapitalizmus (vagyis a „létező szocializmus”) és a liberális piaci kapitalizmus közötti ellentmondás nem is volt olyan éles, mint ahogy azt 1989-ben foghegyről hirdették. A közkeletű elméletek, amelyek egyszerű városi legendákként terjednek, bármennyire közérthetőek is, semmiképp sem helyettesíthetik a valódi elemzést. Politikai jelentőségük azonban mindenképpen van, különösen amikor a korábbi „kommunista” szervezetek számos utódpartja jelenleg épp a neokonzervatív nótát fújja (a „neoliberalis” terminus nem helyes, a jelenlegi ultrakapitalisták és piaci fundamentalisták a képzelet legkeményebb megerőltetésével se nevezhetők liberálisnak), és a jóléti állam utolsó bástyáinak lerombolásán dolgozik éppen. Ezért adódik Kelet-Európa némely országaiban a „kommunisták” furcsa azonosítása a „kapitalistákkal” – hiszen (úgymond) mindenféle a régi „kommunisták” teszik mindezt velünk, mindig ugyanazok az emberek vannak legfőkéül, a

demokratikus átalakulás pusztá átmítás volt, ez az egész csak judeobolsevista összeesküvés és így tovább.

Ma már mindenki tudja, hogy szocializmus és kapitalizmus azonosítása náci szólam – lévén mindkettő „fajilag idegen” –, de „a körülmények ma már nem ugyanazok”, die Verhältnisse, die sind nicht so: valójában nem is lehetnének ennél különbözőbbek. Mégis, kommunisták és szociáldemokraták az 1920-as és '30-as években olykor szövetségre léptek és tántoríthatatlanul védték hamis tudatukat, amely szerint ők élesen szemben állnak a kapitalizmussal és a zsarnoksággal. A hamis tudat azonban nem zárja ki a jóhiszeműséget. A volt „kommunista” pártok a huszonegyedik század kezdetén nemcsak a szocializmus elveivel álltak szemben, de a munkásosztály legelemibb érdekeivel is – ez nem új föl- ismerés, és nem is csak Kelet-Európára igaz. (Amikor Kelet-Európáról beszélek, abba de Gaulle tábornok jó példáját követve mindig beleértem a volt Szovjetunió európai felét is.) Mindazonáltal az Olasz Kommunista Párt és vezetője, Enrico Berlinguer súlyosan megszorító „egyensúlyi” intézkedések megtételére szólított föl, és rávette a proletariátust, fogadja el őket, két évvel Mrs. Thatcher hatalomra kerülése előtt.⁸ (A DS, a korábbi PCI jobbszárnya azokkal a kereszténydemokratákkal lépett fúzióra, akik hat éven keresztül legfőbb ellenfeleinek számítottak.) Így a közhely, bár időközben egyáltalán nem került közelebb az igazsághoz, korrekt és igazságos történeti („költői”) bosszú.

Ez az, amiért és ahogyan a neokonzervatív ellenforradalom a háború előtti militáns nacionalista jobboldal felől érkező ellenállásba ütközik, amely gyakran nyíltan fasiszta retorikával és szimbólumokkal párosul, illetve, a volt Szovjetunió esetében, szélsőséges eklekticizmussal, ami a sztálinizmust és a faszizmust kísérli meg ötvözni. (Az Orosz Föderáció Kommunista Pártját, Oroszország legfőbb ellenzéki csoportosulását a fehérgárdisták félőrült ideológiája ihleti, amely a Kolcsak tengernagy és Wrangel báró különféle törzskarai politikai „értelmiségének” és „gondolkodóinak” álláspontját jelenti: eurázsianizmus stb.) Nagyon sokféle politikai megoldás létezik. Lengyelországban, a volt „kommunista” Kwaśniewski elnök „neoliberális”, neokonzervatív rendszerének bukása után az ultrakatolikus Kaczyński ikrek politikája, bármily nevetségesnek is tetszett eleinte, mára kellőképpen megszilárdult és meglehetősen sikeresnek bizonyult. (Későbbi bukásuk és fölváltásuk Donald Tusk mérsekelt konzervatívjaival merőben „kamarillapolitikai” intrika következménye volt, és semmit se változtat azon, hogy – ami *egyelőre* egyedülálló – a lengyel szejmben *csak jobboldali pártok* foglalnak helyet!) Szélsőséges konzervativizmusát megegyelően, nőellenes, kisebbségellenes, orosz- és németellenes, antiszemita és legfőként antikommunista nézetekkel ötvözi, amit ortodox monetáris politikával, Bush-párti militarista hevülettel, a teljes baloldali üldözésével (megszüntették például a nyugdíját annak a néhány túlélő veteránnak, akik az 1930-as években a spanyol polgárháborúban a nemzetközi brigádokban harcoltak), cenzúrával és primitív etnicista propagandával egészíti ki. Szlovákiában a Robert Fico vezette „baloldali szociáldemokrata” kormánynak tagja a Vladimír Mečiar vezette nacionalista párt,

8 Lásd Ernest Mandel (1978). A PCI-ben bekövetkezett megalkuvó fordulat a nyíltan burzsoá irányultságú politika felé világos magyarázatul szolgál az olasz szélsőbal korai megerősödésére és jelentős befolyásszerzésére (vö. Steve Wright 2002).

ill. az ismert iszákos, Ján Slota vezette kvázifasiszta Nemzeti Párt. Ficónak volt képe hozzá, hogy növelje a nyugdíjakat, csökkentse a tömegközlekedési díjakat, hogy megállítsa az állami tulajdonú, teljesen ingyenes közoktatás és egészségügy szétrombolását. A kormány rendkívül népszerű, sőt népszerűségét tovább tudta növelni éles cseh- és magyarellenes nacionalizmusával, oroszbarát kacsingatásaival.

Magyarországon a szociálliberális koalíció élén a tehetséges és fiatal milliárdos üzletember, Gyurcsány Ferenc áll, aki 1989 előtt a Kommunista Ifjúsági Szövetség KB-titkára volt, majd 2004-ben tért vissza a politikai porondra, baloldali populista ígéreteken alapuló választási kampányának köszönhetően 2006-ban újraválasztották, de ezek az ígérek, amint Gyurcsánynak az MSZP kihelyezett [őszödi] frakcióülésén elhangzott titkos beszédéből kiderült, egytől egyig szándékos, előre megtervezett hazugságok voltak. Miután a beszéd kiszivárgott, Budapesten zavargások törtek ki, amelyek az állami televízió – a hazugságok szimbóluma – székházának folyójátába torkollottak. 2006. október 23-án, az 1956-i magyarországi forradalom ötvenedik évfordulóján a korábban vereséget szenvedett rendőrség elégtételt vett a tüntetőkön – összeverték a zavargókat, a véten járókelőket, a már harcképtelenné tett letartóztatottakat, mindenkit, aki az útjukba került. (A liberális értelmiség pedig szégyenszemre a rendőri terror pártjára állt.) A tiltakozások hónapokig folytatódtak, de nagyon hamar elfajultak, ahogy eluralkodott bennük az 1944-ben, a bekerített Budapesten működött nyilasok szimbolikája. A tiltakozásokat az előző miniszterelnök, Orbán Viktor vezette jobboldal ügyesen kihasználta. A kormánykoalíció folytatta radikális megszorító intézkedéseit, az óriási adóemelésekkel, a szociális és egészségügyi kiadások lefaragásával, kórházak, iskolák, kulturális intézmények bezárásával (már be is következett az egészségügyben kialakult káosz okozta első haláleset), a segélyek radikális csökkentésével, ill. megszüntetésével. Kilátásba helyezték a kórházak, a vasút, az energiaszektor és a közszolgáltatások privatizációját, árliberalizációba kezdtek (megszüntették pl. a gyógyszerek kötött árát), bevezették a vizitdíjat és a fősöoktatási tandíjat, megduplázták a tömegközlekedés árát, befagyasztották a béreket és a nyugdíjakat – mindent megtettek, hogy csökkentsék az államadósságot és a fizetési mérleg hiányát, hogy Magyarország teljesíteni tudhassa az Európai Unió ún. konvergenciakritériumait, ami alapfeltétele az eurózónához való csatlakozásunknak. A Standard and Poor's és a hozzá hasonló hitelminősítő intézetek nagyobb befolyással bírnak a kormány politikájára, mint maguk a honpolgárok.

Mindezt éktelen antikommunista retorika, idegenellenes, antiszemita, Nyugat- és bevándorlásellenes propaganda kíséri – Magyarországon gyakorlatilag nincsenek bevándorlók, de ez nem számít, egyszer majd lesznek, ha nem üzzük el a hivatalban lévő gyökértelen kozmopolitákat. A közvélemény-kutatások a parlamenti balközép eltűnését prognosztizálják, a kormány támogatóit nyíltan megfélemlítik, fizikailag is fenyegetik. A jobboldali ellenzék népszavazást kezdeményezett a legnépszerűtlenebb intézkedésekről, s ez bizonyonnan a szociálliberális koalíció újabb, egyáltalán nem meglepő vereségével végződik majd. (Amióta ezt a cikket megírtam, lezajlott a népszavazás az egészségügyről és a tandíjról, amely a nacionalista jobboldal elsöprő győzelmét hozta, a liberális párt

kilépett a koalícióból, és a neokonzervatív „reformokat” le kellett állítani.) A rendőri túlkapások miatt a rendőrség három magas rangú vezetője, a titkosszolgálatok vezetője és az igazságügy-miniszter is csúfos lemondásra kényszerült. A korrupció mindennapos. Az autópálya- és metróépítés akadozik. A sokemeletes irodaházak üresen állnak, az újabb építése félbeszakadt. Megrendült a közintézményekbe vetett bizalom.

Neonáci motorkerékpárosok ezrei lepik el az Andrassy utat, Wehrmacht-utánzat sisakokban, hatalmas náci és nyilaskeresztes zászlókkal a Kawasakijukon, bőrdzsekijükön büszkén hirdetik csoportjuk hivatalos nevét (Goj Motorosok), elárasztva Budapest központját, a belváros utcáit szörnyű robajukkal és kipufogógázukkal. Újfasiszta csoportok sikerrel szakítanak meg bírósági tárgyalásokat vagy a budapesti önkormányzat képviselőtestületének, a Fővárosi Közgyűlésnek a hivatalos ülését, megfélemlítik a médiákat. Egymást érik a kinevezésen alapuló, pártok nélküli fölsőházat és a népfőlség elve helyett a Szent Korona szuverenitására alapozott alkotmányt követelő gyűlések. Negyvenegy lengyel képviselő, a szejm többségi frakciójának tagjai, indítványt nyújtott be arra vonatkozólag, válasszák meg Jézus Krisztust Lengyelország tiszteletbeli elnökévé (néhányuk egyenesen tiszteletbeli királyra módosítaná a megnevezést). Végül ezt alakiságok miatt elvetették, nem merték szavazásra bocsátani – féltek, hátha elfogadják.

Mindehhez hozzávéve, hogy a Cseh Köztársaság, Románia és Szerbia, úgy tűnik, képtelen működésképes parlamenti többséget kiállítani, a balti államokban tomboló oroszellenes őrdületet, az orosz kisebbségek elleni, apartheid típusú diszkriminációt⁹, a roma kisebbségek üldözését és szegregációját az egész régióban („Nem tárgyalok büdös cigány p****kkal” – mondta Románia elnöke az újságírónról, akivel dulakodásba keveredett és akitől ellopta, helyesebben elkobozta mobiltelefonját), az etnikai enklávék szét-hullását a tiszteletre méltó „nemzetközi közösség” közreműködésével (Bosznia, Koszovó, Montenegró, Macedónia vagy Moldova/Transznisztria, ez utóbbiak együtt: Besszarábia), a

9 Mindezt később csak súlyosbította az Egyesült Államok és az EU Oroszország bekerítését és teljes elszigetelését célzó, keménykezü politikája, amely rendkívül megalázó az orosz büszkeség számára, amelynek már így is épp eleget kellett lenyelnie az 1990-es évek eleje óta. Putyin elnök zsarnoki, antidemokratikus politikája láttán a Nyugat összekacsint a lengyel és a balti (főként az észt és a lett) szélsőséges klerikális, profofasiszta rendszerekkel, amelyek gyakorlatilag nyílt apartheidpolitikát folytatnak az orosz kisebbségekkel szemben, amely az általam „tapasztalati antibolsevizmusnak” nevezett politikából nyeri legitimitását, bár egy új, az 1920-as, 30-as évekbeli *cordón sanitaire*-hez hasonló rendszer föllállítására – amely a Szovjetuniót elválasztotta a világ többi részétől – ma nem lehet mentéség a Moszkvából és Szentpétervárról kiinduló világforradalom (vö. „Az oroszkérdés” c. írássommal). Rendkívül hitvány epizódja a történetnek: az Európai Parlament ajánlásában Észtországot támogatta, Oroszországot pedig elítélte, amiért az hevesen tiltakozott egy szovjet háborús emlékmű lebontása ellen (amely természetesen egy szimbolikus, sovinszta gesztus volt az orosz kisebbséggel szemben, miközben a balti Waffen SS veteránjai és az ugyanilyen SS-egyenruhába bújt fiatal szimpatizánsaik parádéztek Tallinn utcáin). Az ajánlást támogatta és meg is szavazta az állítólagosan „kommunista” GUE/NGL parlamenti frakció, két tiszteletet érdemlő „Die Linke” képviselő, Tobias Pflüger és Saha Wagenknecht kivételével.

fehéroroszországi sztálinista intermundiumot, a volt Jugoszlávia nem szlovén lakosainak kiűzetését Szlovéniából – és máris hű képet kapunk az „új demokráciáról”, a „hajlandóak koalíciójának” [coalition of the willing] bátor katonáiról, Rumsfeld és Cheney „új Európájáról”.

Ugyancsak a közelmúltban több kísérlet is történt arra, hogy népszavazásokon fogadtassanak el mindenféle homályos és zavaros „új alkotmányokon” alapuló félelnöki rendszereket – követve a baloldali populista latin-amerikai kormányzatok példáját –, új „köztársaságokat” (a Harmadikat Romániában, a Negyediket Lengyelországban), a Romániában 1938-ban, II. Hohenzollern-Sigmaringen Károly alatt fennálló „királyi diktatúra” mintájára kialakított kinevezéses elnöki rendszereket. Általános támadás a pluralizmus és a többpártrendszer ellen, a fasiszta szimbolika mind látványosabb újjáéledése, melyet ma még inkább időszerűvé tesz a parlamentarizmus és a 90-es évek szerény „liberális” vívmányai egyéb maradványainak egyáltalán nem szimbolikus elsöprése.¹⁰

Liberális publicisták már a modernség elleni támadásról beszélnek. Ami teljes képtelenség. A neokonzervatív (vagy neoliberalis) ellenforradalom két fronton indított támadást a nemzet és főként az alsó középosztály ellen. Meg kell jegyezni, hogy az a közkeletű liberális/konzervatív elmélet, amely a legújabb antiliberalis – a liberális ellenforradalom ellen irányuló – ellenforradalmat egyszerűen „az elfojtott visszatérésének” [*le retour du refoulé*], atavizmusnak, „irracionalisnak” tekinti, teljesen nevetséges. A külsőségeiben és félelmes fizikai akcióiban újfasiszta vagy neonáci jellegű új ellenforradalom nagyon is *modern*. Akár a régi fasizmusok némelyike, *középosztályi* természetű, és a középosztály nagyon is jól fölfogott érdekében harcol „fölfelé” a globális-multinacionális nagytőke ellen *szimbolikusan*, továbbá „lefelé” a proletariátus, a prekariátus és az „underclass” ellen *politikailag, paramilitárisan, fizikailag*. A posztfasiszta (és *nem* neofasiszta!) középosztályi ellenforradalom nyíltan a mandeville-i önzés álláspontjára helyezkedik összes vetélytársaival szemben, és föladja a régi típusú (reakciós) kohézió- és harmóniaelméletek utolsó maradvékait is. Mondanivalója: a „mi” adónkból ne tartsák el „a genetikai hulladékot” (bevándorlók, romák, melegek, alternatív értelmiségiek, munkanélküliek, betegek, nyugdíjasok), a „mi” államunk *bennünket* tartson el. Ez nem a hagyományos kelet-európai jobboldal Othmar Spann által megtestesített paternalista „univerzalizmusa”. Ez a „jóléti állam” eszköztárának elkobzása a szociáldemokráciától és a hanyatló „fordista” ipari munkásságtól a fiatal, „eticista” és *posztfasiszta* diplomás, zömmel alkalmazotti (kisebb részben önálló vállalkozói) középosztály javára.

A neoliberalis/neokonzervatív ellenforradalom nem vette figyelembe, hogy a népjóléti intézmények alkotják sok helyütt a nemzeti identitás gerincét, ez az egyetlen fönmaradt kohéziós erő a hagyományok nélküli kapitalizmusban. Nem pusztán a megélhetés elvesztéséről van szó, ugyanígy a méltóság elvesztéséről is, annak az érzésnek az elvesztéséről, hogy valaki gondoskodik rólunk, vigyáz ránk, megvéd bennünket, az állam által képviselt közösség megbecsülése forog kockán. A függőleges mobilitás volt a tervező jóléti államok legnagyobb vívmánya, amit dinamikus egyenlőségként interiorizáltak.

¹⁰ Lásd „Kelet-Európa új válsága” c. írásomat.

Az osztálystátusz elvesztése – melyet Kelet-Közép-Európában az egyetemi oklevél jelképez: még az éhező *Herr Doktor* is úriember –, a tudat, hogy talán kereskedők, köztisztviselők, tanárok, orvosok gyermekeinek kell *újra* fizikai munkát végezniük, vagy illegális bevándorlóként elmenekülniük, hogy deklasszálódhatnak – ez mind óriási fenyegetést jelent. Ez a lázadás tulajdonképpen a középosztály lázadása a saját magával azonosított nemzet, a státusz, voltaképpen *a kaszt* elvesztéséért.

Másrészt a középosztály képtelen ideológiailag azonosulni a jóléti állam *kommunisták által fölépített* bástyaival és védfaljaival. Ez óriási presztízsvesztés volna, hiszen a „kommunizmus” a múltat és a vereséget szimbolizálja, míg a középosztály épp a modernség letéteményese, amelyet az önművelés, az eredmények, a sikerek, a teljesítmények mítosza hajt. Nem védhetik meg nyíltan azokat az intézményeket, amelyek valójában megteremtették a méltóságukat, amelyek bürokratákat és értelmiségieket csináltak a parasztságból, hiszen ez egyet jelentene a szegyenletes paraszti múlt és a hasonlóan szegyenletes „kommunista” örökség elismerésével. Így ha a kommunizmus művének tüntetik föl a neokonzervatív (vagy neoliberais) pusztítást, elkerülhetik a szegyent, és elfogadhatóvá tehetik a '89 előtti intézményes berendezkedést (mint kritikai referenciát). Ráadásul az egykori kommunistapárt- és KISZ-titkárok nem állíthatják, hogy sohasem tartoztak hozzá a múlt rendszerhez, és ne kellene hálásnak lenniük az áldásaiért – be kell ismerniük, hogy e rend lebontása tulajdonképp csak a Nagy Hiba kijavítása. Így gyarlónak és megalkuvónak tetszhetnek, nem pedig az új rendszer, a szabadság meg az efféle előfutárainak.

Így a mai ellenforradalmárok jobb- vagy baloldalinak öltözhetnek, vagy akár a „kommunista” privatizálók, monetaristák, „kínálati oldaliak” (*supply-siders*) és globalizátorok feddhetetlenül antikommunista ellenlábasaik is. Anélkül óvhatják meg a bolsevikok teremtette jóléti államot, hogy fikarcnyit is adnának a bolsevikokra, akik az Internacionálétól eljutottak a transz-, ill. multinacionáléig, hiszen mindkettő támadható a militáns etnicizmus oldaláról, amely nagyban eltér a klasszikus nacionalizmustól, hiszen ez utóbbi a honpolgárok jogi és politikai egyenlőségén alapult, függetlenül világnézettől vagy faji-etnikai származástól.

Mivel a politikai téboly kelet-európai kitörése ugyanannyira tekinthető a neokonzervatív vagy neoliberais globalizációra vagy a neoimperializmusra adott válaszreakciónak, mint a Nyugat és a Harmadik Világ (tudom, hogy ez a kifejezés meglehetősen rossz ízű, de nem találtam jobbat és nem is találtam ki helyette mást) új társadalmi mozgalmainak antikapalista verziójának, vetnünk kell egy rövid pillantást a kettő közötti vészjósoló párhuzamokra.

Jelentős eltérések vannak a jelenlegi „posztfordista” lázongások és a huszadik századi kapitalizmusellenes ellenállási formák között.

A technikában és a lakhatásban (housing) bekövetkezett változások (beleértve a külvárosi kirajzást, a munkásság önálló háztulajdonát, a személygépkocsit, az ipari nagyüzem leépítését), a munkaerő szétszóródása és általában a termelés szervezésében bekövetkezett változások következtében, nem beszélve az új tömegmédiák hatásáról, az érett kapitalizmus legfőbb ellensége, a proletariátus most térben is el van választva a gazdasági

és a politikai hatalom főhadiszállásaitól, amelyeket deterritorializáltak és denacionalizáltak. Ma már nem tudjuk bevenni a Bastille-t vagy a Téli Palotát, mert a hatalom struktúrája megváltozott. A „birtokos” és „birtoktalan” osztályok közötti közvetlen forradalmi konfrontáció ma már lehetetlen, kivéve néhány ún. elmaradott, vagyis szegény országot. Ezért a jelenlegi küzdelmek leginkább szimbolikusnak tekinthetők, mint pl. a heiligendammi G8 csúcstalálkozó elleni tiltakozás, amelyre akkor került sor, amikor elkezdtem írni ezt az esszét. Tétélezzük föl, hogy „győztek volna” a tiltakozók, és sikerült volna elűzniük az államfőket és más harámbasákat Mecklenburg-Előpomerániából – mi történt volna ezután? Visszatértek volna kormányzói székükbe, legföljebb pár horzsolással, kész. Nem voltak konkrét követelések (a „make capitalism history” nem az), így a tiltakozók nem azon a szinten érintették a „polgári politikát”, ahol tervezik és végrehajtják (is implemented) – ezért azt a néhány valóban konkrét követelést, inkább kérést, amit a mérsékelt szárny megfogalmaz, mindig erősen behatárolja a burzsoá politika, így hát nem lehetnek forradalmiak (pl. a szén-dioxid-kibocsátást, a migránsok alkalmazását vagy a szellemi tulajdonjogokat érintő követelések), vagyis végső soron mindezek beilleszthetők a burzsoá (mainstream liberális) politikába, még akkor is, ha kevés esélyük van az azonnali sikerre. Az erőszak azért lángol föl, mert a tiltakozók a „rendszer” (the system) ellen láznak, a rendszer azonban nem az állami vezetők tetszőleges halmaza, akik az igazi, azaz közjogi hatalmukat egyáltalán nem ebben a keretben gyakorolják. Amivel ma fenyegetnek (nem úgy, mint a kommunista, anarchista vagy szocialista forradalmak esetében), az nem a rendszerváltás, hanem a káosz. A káoszt nem lehet elnyomni (bár a rendőrség vagy a Bundeswehr elfojthatja vagy pacifikálhatja, mint ahogy meg is tette), hiszen csak az ellenhatalmat lehet elnyomni, és a tiltakozás önmagában még nem hatalom. Másrészt maga az elnyomás is káosszá fajulhat. A hatalom ma nem csap össze az ellenhatalommal, nem úgy, mint a klasszikus – főként európai – forradalmak idején¹¹.

11 Ez a rejtvény (*conundrum*) visszaköszön a jelenkori imperializmusról szóló vitákban is. Egyrészt Antonio Negri, az osztályharc egyik legélesebb hangvételű teoretikusa, egyszerűen félresöpri a forradalom helyszínének kérdését, azt állítva, hogy mára teljesen csöppfolyóssá vált, a térben szétszóródott. Másrészt a neves marxista tudós (közgazdász, történész, geográfus, társadalombíró, történetfilozófus), David Harvey elfordul Marxtól, és Rousseau-hoz tér vissza (és néha úgy tűnik, Robin Hoodhoz) a „főhalmozás megfosztással” (*accumulation by dispossession*) elméletével, nagyon hasonlóan az új társadalmi mozgalmak erkölcsi érzületéhez (Harvey 2003; 2006). Mindazonáltal a nemzetállamokat a hatalom jelentős fókuszpontjaiként felfogó elképzelés tekintetében egyetértek Ellen Meiksins Wooddal (2006). Egyszerűen, világosan és megdönthetetlenül kijelenti, hogy a globalizáció nyomán kialakuló világkormányzatban semmiféle fejlődést nem tapasztalhatunk; a tőke közvetlen uralmának tündöklése, véleményem szerint, a jóléti rendszer lerombolása és a kormányzási technikák gyakran a klasszikus *laissez faire* korai módszereit idéző átalakítása okozta káprázat csupán (vö. „Logics of Power: A Conversation with David Harvey” c. írásával, illetve az *Empire of Capital*-ben megjelent, csodálatos, jellegzetesen tömör elemzését). Érdekes, Negrinek *ellentmondó* kérdéseket vet föl Alex Callinicos (2003). Szintén hasznos lehet Harvey újproudhonista tételével (nem a „tulajdon a lopás”, hanem a „birodalom a rablás”) összevetni Leo Panitch és Sam Gindin (2004; 2005) munkáit, amelyeket Alex Callinicos (2005) szintén kritikával illet.

A huszonegyedik századi, posztfordista tiltakozások nem kérdőjelezik meg a politikai rendszer, a jogrend és a kormányzás (*statecraft*) alapelveit. Az állandó hadsereggel nem áll szemben a Vörös Hadsereg, a rendőrséggel a vörösgárdisták vagy a *Republikanischer Schutzbund* (Ausztria, 1934), a nemzeti, parlamenti kormányok a munkástanácsokkal, a burzsoá pártok a proletár pártokkal, a nemzetállamok az egyetemes tanácsköztársasággal (ne feledjük a Szovjetunió címerét, amely egy vörös szalaggal átfont földgolyót ábrázolt, amelyeken a „*Világ proletárjai, egyesüljtek!*” jelszó volt olvasható [de nem a helyi „szovjet” nyelveken, hanem franciául, angolul, németül vagy hindiül]), mindenféle, Oroszországra tett provinciális utalás nélkül, és kezdetben az „Internacionálé” volt a „nemzeti” himnusz), senki sem beszél nyíltan a magántulajdonnak, a hatalmi ágak szétválasztásának, az állam és a civil társadalom elkülönülésének az eltörléséről, és a kulturális vagy ideológiai alrendszereket (a törvényhozástól a művészetekig) se nevezte nyilvánosan senki csalásnak és megtévesztésnek. Ahogy láttuk, a tiltakozók követelései nem teljesen elképzelhetetlenek a rendszer keretein belül, mint pl. a nagyobb egyenlőség, az imperialista katonai beavatkozásoknak és az atomfegyverek gyártásának és tömeges tárolásának megszüntetése, nagyobb igazságosság különféle társadalmi csoportokkal szemben stb. S ha ez ma még nem is a tényleges politikai gyakorlat „anyaga”, témája, tárgya – ezekben a követelésekben semmi olyasmi nincs, amit a mainál innovatívabb, nagyvonalúbb liberális politika ne tehetne magáévá. (Korábban már említettem, hogy az antiglobalizációs mozgalmak a *szociáldemokrata reformpolitikát forradalmi utcaszínházzal elegyítik*). Akkor honnan a kétségbeesés?

Nem hinném, hogy a javasolt politikai lépéseknek túl nagy jelentőségük lenne. Ezek a mozgalmak mélyen apolitikusak vagy antipolitikusak. Főként „problémákhoz” szólnak hozzá, és nem államformákat (uralmi rendszereket, „*state-forms*”) támadnak. Gondosan figyelmen kívül hagyják az államot mint olyant, amelyet implicite elismernek, mivel valamelyest számítanak rá, hogy követelései és javaslataik a kormányzati (vagy a globális kormányzati, például IMF, Világbank, WTO, OECD) politika részévé válnak, ugyanakkor nem áll szándékukban olyan új államforma kialakítása, amely alkalmasabb vagy hajlandóbb lehetne az ilyen politikák valóra váltására.

Ezek a posztfordista tiltakozó mozgalmak semmi olyat nem akarnak, ami ne lenne elérhető szabályos, választások útján végbemenő kormányváltások révén, parlamenti pártok vagy nemzetközi szövetségeik révén. Miért vonakodnak akkor tőle, hogy összekössék a politikai részvétel mára már hagyományossá vált formáit, mint pl. a választások, a népszavazások, polgári kezdeményezések („populáris akció”, *Bürgerinitiativen*), sztrájkok, passzív ellenállás vagy polgári engedetlenség különféle kitartóbb, türelmesebb, átgondoltabb módzatait? Vagy ha ez lehetetlennek bizonyul, akkor miért nem készülünk föl (és elő) a forradalomra?

A válasz, azt hiszem, e mozgalmak apolitikus jellegében keresendő: megvonták elismerésüket a *pluralista politikától mint olyantól* – amely előfeltételezi a hatalom átvételét és gyakorlását –, beleértve a forradalmi politikát is. Ez nem apátia – nagyon is sok szenvedély van benne, főként gyűlölet, megvetés és gúny –, hanem az *alany nélküli rend (a tőke) tárgy nélküli megtagadása*. De a jelenlegi rendszer általános elutasítása nem párosul az

erre reflektáló (*responding and corresponding*) utópiával (mint 1968-ban); ez célok és utópia nélküli lázadás, tiszta tagadás, ami paradox módon csak erősebbé teszi, mert a célról és eszközeiről folyó bénító viták szükségszerűen elmaradnak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a tiltakozások új hulláma nem kevésbé szubverzív, mint elődei voltak, mivel nem önmagában a társadalmi, politikai rendet mint olyant támadja, se magukat a liberális politikai intézményeket (még csak nem is a piacokat: a „méltányos kereskedelem” [„fair trade”] is feltételezi a piac meglétét), hanem mindezek *legitimitását*. A polgári engedetlenség céljait tekintve (bármennyire radikális) különös és részleges, azonban mégiscsak morálisan megalapozott, nyíltan vállalt, szándékolt jogsértés. De bármennyire is szembeszegül a törvénnyel, ez az ellenállás mégiscsak az alkotmányos liberalizmus terminusaiban fogalmazódik meg. Napjaink *általánosított* polgári engedetlensége (céljaiban általános, nem elterjedtségében és gyakoriságában), még ha nyilvánvalóan nem is veszélyezteti összeomlással a fönnálló rendszert, komoly nehézségeket okoz a liberális demokráciának. Amíg a „rendszerellenzék” (*systemic opposition*) nem képes (vagy nem akar) megfelelő ellenhatalmat képezni, addig a beleegyezésen alapuló kormányzás – minden „szabad” politika alapja – egyszerűen lehetetlen. Az önkéntes beleegyezést egyre gyakrabban tagadják meg, bár passzívan és szimbolikus módon; nem az ellenállás (amely természetében politikai) ellensúlyozza, hanem az intézményekből való „kijelentkezés”, „kiszállás”, ill. az emberi viszonyokra való reflexió áthelyezése teljesen más, általában etikai szintre. Mivel azonban ez az etika általában az osztó igazságosság valamely válfaja, szükség van hozzá arra a tekintélyre, amelyből a méltányos újraelosztáshoz elengedhetetlen intellektuális erő táplálkozhat.

A korábbi és állítólag konfliktusos (*adversarial*) politikai folyamatok (választások, pártpolitika, a nemzetek versenye, a tőke-munka ellentét) inkább konszenzusos jellege önmagát győzte le. Tekintélyt történelmileg csak valamivel szemben lehet kijelenteni vagy kinyilvánítani: a tekintély és a politika összemosása rendkívül veszélyes. Mindazonáltal a tekintély minden egyéb formája (vallás, konszenzusos társadalmi erkölcs és „erkölcsi érzület”, magaskultúra, tudomány, hagyomány, amely magában foglalja az öregek állítólagos bölcsességét és így tovább) mára elsorvadt, így mindenfajta politikai szakadás pánikot kelt. Az elfogadott tekintély (*authority by assent*) egyetlen fönnmaradt formája mind a mai napig tartja magát, mivel ezt a közösség nem kiválósága miatt tartja fenn, csak a rögtönzött, szeszélyes, ötletszerű, mulékony akarat véletlenszerűsége (*serendipity*) révén. Amint ez az akarat kudarcot vall, kitör a vihar. Ez a népakarat – üres képernyő, amelyre bármit rávetíthetnek – behődöl a divatnak és a közhangulatnak. Ha a nyilvános (közjogi) döntések és közlemények stílusa nincs közös hullámhosszon a népi preferenciák e múló appercepcióival, ez a politikai intézmények hipokrita vagy illúziós jellegét bizonyítja, hiszen ezek az intézmények idegenek ezektől a népi, „demotikus” preferenciáktól, így látszólag az állítólagos „elitek” rejtett hatalmát, érdekeit, ármányait szolgálják.

Nem nagyon csodálkozhatunk, ha Kelet-Európa kétségbeesett, deklasszált középosztályi fiatalsága sötét összeesküvésekről álmodik, s úgy érzi, keserűsége és szorongása demokratikus és „mélyenszántó”, hiszen ez illik a korstílushoz.

A legitimitás egyenes, közvetíttelen tagadása ellentmondani látszik az igazán forradalmi szándékok hiányának, amit az új társadalmi mozgalmaknak tulajdonítottam. De a forradalmak (minimum) nézeteltérések. A forradalmár így szól a zsarnokhoz: „Azt hirdeted, rendszered igazságos; nos, nem az; a következő rendszer, amelyet *mi* avatunk majd föl, az lesz igazságos; te csalatkozol, nekünk van igazunk; Isten velünk.” A kortárs társadalmi mozgalmak semmi ilyesmit nem mondanának. Nem érdekli őket a konvencionális politika elképzelése az igazságosságról. Véget akarnak vetni a globális fölmelegedésnek vagy a gyermekszegénységnek, olyan eszközökkel, amelyeket megvetnek, miközben nem gondolják, hogy vannak más eszközeik – de nem nekik kell majd használniuk ezeket az eszközöket, hanem másoknak.

A politikai harc elmozdulása *a formától a tartalom felé* fölöslegessé teszi a jogi, alkotmányos, legitimációs érveket. Annak a homályosan kivethető beismerése, hogy a kapitalizmusnak jelen körülmények között nincs alternatívája, még nem jelenti azt, hogy a kapitalizmus legitimálható vagy akárcsak elviselhető volna. Ellenkezőleg. Ez a legitimáció alkotmányos és társadalmi gondolatának, ill. az igazságosság és a szabadság – tudatos emberi cselekvés kontextusában értelmezett – filozófiai eszméinek földadását jelenti. Ez éles kontrasztban áll Marxszal, aki világosan látta, hogy a kapitalizmusnak épp az az alapproblémája (hasonlóan a kizsákmányoláshoz, elnyomáshoz, hierarchiához), hogy szabad és egyenlő szubjektumok között érvényesül.

A *Zeitgeist* (a korszellem), amelynek hatására vörös és fekete zászlók alatt vonulnak az utcán a nyugat-európai fiatalok, más, mint azoké az ifjú kelet-európaiaké, akik átveszik tőlük a palesztin kendőt, a csuklyát és az álarcot, a kődobálást és a lázadó „cool”-t, amit olyan irigykedve néztek sokáig a tévében, de mindezt szélsőséges tekintélyelvűséggel, rasszizmussal stb. kombinálják. Amíg a nyugat-európai, az észak- és latin-amerikai globalizációellenes megmozdulások a forradalmi proletariátus iránti nosztalgiairól tanúskodnak, addig kelet-európai megfelelőik egyértelműen a proletariátussal szembeni félelmüket és megvetésüket fejezik ki. Még ha ezt pusztán politikai-kulturális atavizmusnak tekintjük is (az osztály a viszonyítási pont), akkor is jelentőség-teljes.

Az, hogy a rohamosztagok reakciós, burzsoá magva egyszerűen átveszi gauchiste demonstrációk rendezésének a kellékeit, eszköztárát, részben cargo-kultusz.¹² Sokkal fontosabb a militáns antipolitikus magatartás – amelynek a középpontjában mind Keleten, mind Nyugaton az újraelosztó, erős, paternalista állammal szembeni antietatista védekezés áll, maga az élő önellentmondás –, szemközt az 1945 és 1989 között épült, egalitárius tervezésre épülő világi társadalom romjaival. Nyugodjék békében. Az önkéntelen posztmodern utánpótlás (pastiche) fontos szerepet játszik. Az újonnan megtért, born again (álkapitalista és álnacionalista) polgári középosztály, amelyet még a „kommunisták” hívtak életre, mindent megtesz annak érdekében, hogy megőrizze a „kommunisták” intézményeit és gyakorlatait, miközben halált kiált a „kommunistákra”, s ezen kapitalistákat ért: ez igencsak

12 Egyelőre nyitott kérdés, mennyivel hitelesebbek a nyugati antiglobalista tüntetők kommunista, anarchista jelszavai a militáns kelet-európai fiatalok nyilaskeresztes, vasgárdista szimbólumainál.

megmelengette volna a néhai Jean Baudrillard csalfa szívét (*cheating heart*: utalás a híres blues-számra – *a ford.*).¹³

A munkásosztály néma. Alig akad néhány sztrájk¹⁴. A csata a transznacionális tőke és honi helytartói, ill. a helyi etnikai középosztály, az etnicista, klerikális értelmiség között zajlik. Autentikus baloldal nem tűnt föl egyelőre.

Még.¹⁵

Fordította: Dósa Mariann

Megjelent (kivonatosan): *Socialist Register 2008*, szerk. Leo Panitch, Colin Leys, London: Merlin, New York: Monthly Review Press, 2007, 284-294, a teljes szöveg: *grundrisse: zeitschrift für linke theorie & debatte* #23, 45-55, és mindkettő: <http://www.eurozine.com/articles/2007-09-18-tamas-en.html> és <http://www.eurozine.com/articles/200710-04-tamas-de.html>. A teljes szöveg angol nyelven megjelenik a *Principia Dialectic*ban (London, sajtó alatt).

13 E zavarodott állapot különösen hátborzongató példája volt Kádár János és felesége sírjának megszenteltelenítése. A sírrablók levágták a fejüket és szétszórták a csontjaikat, bizarr bosszút állva Nagy Imre és társai forradalmi haláláért, akiket Kádár és apparátusa végeztetett ki 1958-ban. Arccal lefelé temették el őket, kezüket szögessdróttal hátrakötözve, egymás hegyén-hátán, koporsó és minden egyéb bevett, kulturált eljárás nélkül, mésszel öntötték le őket. Érdekes módon a szélsőjobboldali elkövetők a kapitalizmus sziklaszilárd ellenlábasai, sokkal inkább a többségi eszmét elvető, kádári elvek mentén szerveződő jóléti állam hívei (vö. „Hatred and Betrayal” c. írással).

14 A magyarországi és egyéb kelet-európai tőkés magánvállalatok alkalmazottai alig élnek a sztrájk eszközével. Európa-szerte csupán a közalkalmazottak (vasúti, kórházi dolgozók, köztisztviselők, tanárok, rendőrségi alkalmazottak) azok, akik hajlandóak letenni a lantot – ebben az esetben nagyon speciális lantokat.

15 Én magam több ízben írtam a kelet-európai baloldal esélyeiről és lehetséges programjáról, legutóbb (romániai fölkérésre) a következő cikkben: „Un decalog pentru stînga modernă”, eredetileg: „Baloldal Romániában”. Vö. „Új kelet-európai baloldal”; „Jobb és bal a festői Kárpát-medencében” stb. stb.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bertolt Brecht (1975): *Die Dreigroschenoper*. Stücke, I. Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, p. 76.
- Bettelheim, Charles (1978): *Class Struggles in the USSR. Second Period: 1923–1930*. ford. Brian Pearce, New York és London: Monthly Review Press, pp. 209–329.
- Callinicos, Alex (2003): Toni Negri in Perspective. In *Debating Empire*. Szerk.: Gopal Balakrishnan. London and New York: Verso, pp. 121–143.
- Callinicos, Alex (2005): Imperialism and Global Political Economy. *International Socialism*, vol. 108 (ősz), pp. 109–128.
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, David (2006) *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Huszár Tibor (2007): *Az elittől a nómenklatúráig*. Budapest: Corvina, p. 63.
- Mandel, Ernest (1978): *From Stalinism to Eurocommunism*. London: New Left Books, pp. 125–149.
- Negri, Antonio (1994): Keynes and the Capitalist Theory of the State. In *Labor of Dionysus: A Critique of the State-Form*. Michael Hardt–Antonio Negri. Minneapolis/London: University of Minnesota Press, pp. 22–50.
- Panitch, Leo–Gindin, Sam (2004): Global Capitalism and American Empire. In *Socialist Register* pp. 1–42.
- Panitch, Leo–Gindin, Sam (2005): Finance and American Empire. In *Socialist Register*, pp. 46–81.
- Resnick, Stephen A.– Wolff, Richard D. (2002): *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR*. New York and London: Routledge.
- Schoenbaum, David (1967): *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany*, Garden City NJ: Anchor Doubleday.
- Sohn-Rethel, Alfred (1973 [1932]): Die soziale Rekonsolidierung des Kapitalismus. In *Ökonomie und Klassenstruktur des deutschen Faschismus: Aufzeichnungen und Analysen*. Uő. Szerk., s. a. r.: Johannes Agnoli–Bernhard Blanke–Niels Kadritzke. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 166–7.
- Tamás, Gáspár Miklós (1993): Socialism, Capitalism and Modernity. In *Capitalism, Socialism and Democracy Revisited*. Szerk.: Larry Diamond, Marc F. Plattner. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, pp. 54–68. [Magyarul is közölte a *Világosság*.]
- Tamás, Gáspár Miklós (1993): The Legacy of Dissent [„A demokratikus ellenzék hagyománya”]. *TLS*, május 14. [megtalálhatók magyarul a *Világosság* évfolyamaiban és a szerző *Törzsi fogalmak*, I–II., Bp.: Atlantisz, 1999 c. munkájában].
- Tamás, Gáspár Miklós (1999): Paradoxes of 1989. *East European Politics and Societies*, 13. évf. 2. szám (tavasz) pp. 353–358.
- Tamás, Gáspár Miklós (1999): The Legacy of Dissent: Irony, Ambiguity, Duplicity. In *The Revolutions of 1989*. Szerk.: Vladimir Tismaneanu. London/New York: Routledge, pp. 181–197 [első változat: *TLS*, 1993. május 14.].
- Tamás Gáspár Miklós (1999): *Törzsi fogalmak*, I–II. Budapest: Atlantisz.
- Tamás, Gáspár Miklós (2000): On Post-Fascism. *Boston Review*, (nyár) [magyarul: *Eszmélet* 48. (2000 tél), pp. 4–24].

- Tamás Gáspár Miklós (2001): Új kelet-európai baloldal. *Eszmélet* 50. (nyár) p. 30–53.
- Tamás, Gáspár Miklós (2002): Victory Defeated. In *Democracy After Communism* Szerk.: Larry Diamond, Marc F. Plattner. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, pp. 126–131.
- Tamás, Gáspár Miklós (2004): Un capitalisme pur et simple. *La Nouvelle Alternative*, 19. évf., 60–61. szám (március–június) pp. 13–40.
- Tamás Gáspár Miklós (2005): Jobb és bal a festői Kárpát-medencében. *Népszabadság*, augusztus 19.
- Tamás Gáspár Miklós (2007): Az oroszkérdés. *Népszabadság*, április 27.
- Tamás, Gáspár Miklós (2007): Ein ganz normaler Kapitalismus. In *grundrisse: zeitschrift für linke theorie & debatte* vol. 22 (ősz) pp. 9–23. [Magyarul: Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus. *Eszmélet* 75. (2007. ősz) pp. 90–114. Az eredeti angol szöveg később jelent meg: A Capitalism Pure and Simple. *Left Curve* vol. 32 (2008) pp. 66–76.]
- Tamás, Gáspár Miklós (2007): Hatred and Betrayal. *The Guardian* (London), május 9. [Tamás Gáspár Miklós: Kádár csontjai. *Népszabadság*, május 3.]
- Tamás Gáspár Miklós (2007): Kelet-Európa új válsága. *Népszabadság*, július 25., [illetve: www.transindex.ro, www.perlentaucher.de, www.rue89.com].
- Tamás, Gáspár Miklós (2007): Un decalog pentru stînga modernă. In *Observator Cultural*, Bukarest, április 19–27., [eredetileg: Baloldal Romániában? *Élet és Irodalom*, 2007. április 27., és jóval később: www.ahet.ro].
- Tamás Gáspár Miklós (2008): A jóléti állam kísértete. *Eszmélet* 77. (tavasz), pp. 96–129.
- Wood, Ellen Meiksins (2003): *Empire of Capital*. London and New York: Verso, *passim*.
- Wood, Ellen Meiksins (2006): Logics of Power: A Conversation with David Harvey. *Historical Materialism* 14.4 pp. 9–34.
- Wright, Steve (2002): *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*. London/Sterling VA: Pluto.

Slavoj Žižek

**MORÁLIS VÁLSÁG?
- MI AZ, HOGY!**

2005. február 7-én egy rövid hír jelent meg az európai napilapok belső oldalain. Válaszul a horogkereszt és más náci szimbólumok nyilvános használatának tilalmát egész Európára kiterjeszteni kívánó javaslatra, az Európai Parlament konzervatív képviselőinek egy – első-sorban posztkommunista országokból verbuválódott – csoportja azzal az igénnyel állt elő, hogy a tilalom vonatkozzon a kommunizmus jelképeire: a sarló-kalapácsra és a vörös csillagra is. Hibázunk, ha ezt a kiegészítő javaslatot egy vállrándítással elintézzük: az igenis jelzi az Európa ideológiai identitásának alapjaiban bekövetkezett, rendkívül komoly változást.

Világosan és egyszerűen fogalmazva, *a sztálinizmust mind ez ideig máshogyan utasítottuk el és tiltottuk be, mint a náciizmust*. Még ha teljességgel tisztában is vagyunk a sztálinizmus szörnyűséges tetteivel, az „Ostalgiát” akkor is elfogadhatónak tartjuk: a Goodbye Lenin nem lépi át azt a határt, amit a Goodbye Hitler már átlépne. De vajon miért? Hadd említsek még egy példát: Németországban manapság bárki legálisan megvásárolhatja azokat a CD-ket, amelyeken olyan, az NDK idejéből származó forradalmi és mozgalmi dalok hallhatók, mint például „Sztálin elvtárs, a népek barátja”, vagy „A pártnak mindig igaza van” – egy az NSDAP dalait tartalmazó CD-hez nem juthatunk hozzá ilyen könnyen. Ismételten fel kell tennünk a kérdést: miért?

A fasiszta és a sztálinista univerzálé közti különbség már az anekdoták szintjén nyilvánvalóvá válik: a sztálini terror kirakatpereiben a vádlottaknak a nyilvánosság előtt be kellett vallaniuk „bűneiket”, és arról is számot kellett adniuk, mi vezette őket a „bűnök” elkövetéséig – ezzel szemben a náciizmus vézskorszakának zsidó áldozataitól sosem követték meg, hogy vallják be: összeesküvést szöttek a német nemzet ellen. Ez a különbség rávilágít a két rendszer felvilágosodáshoz fűződő eltérő viszonyára: a sztálinizmus – legalábbis saját bevallása alapján – részese volt a felvilágosodás tradíciójának, amely szerint az igazság bármely racionálisan gondolkodó egyén számára hozzáférhető, függetlenül attól, mennyire alávaló az illető egyébként. Tehát a sztálinizmus gondolatrendszerében minden egyén mint önálló szubjektum tehető felelőssé a saját bűneiért, míg a náciizmus esetében a zsidók bűne biológiai adottságként jelenik meg, amit éppen ezért nem is kell bizonyítani: a zsidók egyszerűen azért bűnösök, mert zsidóként léteznek.

A sztálinizmus ideológiájának jelképrendszerében az univerzális Ész a történelmi fejlődés feltartóztathatatlan törvényszerűségein keresztül objektíválódik, és mindannyian ennek a szükségszerű folyamatnak a szolgálói vagyunk, még a vezér is. Ezzel magyarázható, hogy amikor egy náci vezető beszéde után kitör a kötelező tapsvihar, ő nem tesz mást, csak áll, és csendesesen, passzívan fogadja azt, ezzel saját magát teszi meg az üdvrivalgás címezettjének. Egy hasonló helyzetben a sztálinista vezető feláll, és a tömeggel együtt tapsolni kezd. Vagy idézzük csak fel Lubitch „Lenni, vagy nem lenni”-jének kezdőjelene-tét: amikor Hitler belép a helyiségbe, az ott levő tisztek üdvözlésre lendítik karjukat: „Heil, Hitler!” Erre válaszul Hitler ugyanezt teszi: „Heil, magamnak!” Egy ilyen szituáció abszurditása egyértelmű, és csak humorérzékünk segítségével tudjuk elképzelni, a valóságban természetesen sosem történt meg. Sztálin viszont valóban megtehetette, és meg is tette ezt a „gesztust”, amikor csatlakozott az őt tapsoló tömeghez – az uralkodó ideológia ugyanis olyan közös univerzális teret előfeltételezett, ahol a vezér és alattvalói, mint a történelmi

Ész szolgálói, egyenrangúak lehetnek. Ez az oka annak is, hogy Sztálin születésnapján még Norilsk és Vorkuta, a legembertelenebb Gulagok lakói is táviratot küldtek a főtitkárnak, személyes és a szocializmus sikerét hirdető jókívánságaikkal. Auschwitz zsidó rabjairól ezt elképzelni sem tudjuk... Persze ezek az összehasonlítások értelmetlennek és ízléstelennek tűnhetnek, de mindenesetre tanúsítják a tényt, hogy a sztálinizmus és a náciizmus közti ellentét akár a civilizáció és a barbarizmus ellentétéként is felfogható: a sztálinizmus nem varrta el az őt a civilizációval összekötő utolsó szálat. Ez a rendszer elismerte minden ember alapvető egyenlőségét és szabadságát az Ész keretei közt, még ha a „szabadságot” a koncepciók perек vallomásainak „önkéntességévé” torzította is... Az sem véletlen, hogy a második világháborúban a sztálinista kommunizmus és a kapitalista demokráciák együtt harcoltak a náciizmus ellen.

* * *

Nemrég John Berger a Selftrade francia internetes befektetési bróker cég reklámplakátjáról tett figyelemre méltó megjegyzést. A plakáton egy színarany és gyémántokkal kirakott gigantikus sarló-kalapács látható, alatta képaláírás: „És ha a tőzsde mindenkinek hasznot hajtana?” A poszter üzenete egyértelmű: jelenleg a tőkepiacok teljesítik be a kommunizmus ígértét az egalitárius társadalomról: a tőzsdézésben bárki részt vehet és sikereket érhet el. „Képzeljünk el egy reklámkampányt, ami az üzenet továbbításához egy gyémántokkal kirakott horogkeresztet használ fel! Képtelenek lennénk rá. Miért? A horogkereszt a potenciális győzteseket célozta meg, nem a legyőzötteket – az uralom, nem pedig az igazság fogalmát idézte fel.” Ezzel szemben a sarló-kalapács annak a reménynek volt a jelképe, hogy „a történelem végeredményben azoknak az oldalára áll, akik a testvéri igazságosságért küzdenek”. Ezért igencsak ironikus, hogy éppen, amikor ezt a fajta reményt halottnak nyilvánította az „ideológiák végét hirdető” uralkodó ideológia, egy „posztindusztriális” vállalkozásnak (létezh-e bármi „posztindusztriálisabb” egy internetes bróker cégnél?) szüksége van az ezt a halott reményt megtestesítő jelképre, hogy üzenetét keresztül tudja vinni.

Persze valódi tartalmukat tekintve a kommunista rezsimek teljesítménye elkésérítő. Viszont amellet, hogy terrort és szenvedést hoztak a lakosságra, megnyitották az utópikus várakozások egy olyan terét, ahonnan őket magukat is el lehetett ítélni. Az antikommunista emigránsok legtöbbször figyelmen kívül hagyták, hogy a létező szocializmus félelemmel és szenvedéssel teli mindennapjait ők maguk is egy olyan álláspontról bírálják, amit maga a kommunista hatalom alakított ki és tartott fenn azért, hogy menekülni próbált a tőke mindenre kiterjedő uralma elől. Röviden összefoglalva, amikor Václav Havel és ellenzéki társai a kommunista rezsimet az autentikus emberi szolidaritás oldaláról bírálták, valójában (legtöbbször tudat alatt) egy olyan diszkurzív teret töltöttek be, amit korábban maguk a kommunisták nyitottak meg. Ezzel magyarázható az egykori antikommunista ellenzék csalódottsága is, amikor ráeszmélt, hogy a „létező kapitalizmus” nem váltotta be a hozzá

fűzött reményeket. Talán Havel pragmatikus ellenfelének, Václav Klausnak tényleg igaza volt, amikor Havelt „szocialistának” bélyegezte.

Személy szerint fel merem vállalni azt az álláspontot is, miszerint maga a sztálinista ideológia még a „legtotalitáriusabb” helyzetekben is képes volt emancipatorikus potenciált felmutatni. Gyermekkoromból emlékszem egy a fehérek elleni polgárháborús időkről szóló szovjet film egyik részletére, ahol a bolsevikok nyilvános tárgyaláson ítélik meg egy, az ellenforradalmi erőknél kémkedő nő felett, aki nem mellesleg egy súlyosan beteg kislány édesanyja. A per kezdetén egy veterán bolsevik megpödrí hosszú fehér bajszát, és így szól: „Az ítélet legyen szigorú, de igazságos!” A forradalmi törvényszék végül megállapítja, hogy a vádlottat társadalmi körülményei vitték rá, hogy együttműködjék a fehérekkel, és úgy határoz, hogy az anyát a szocialista közösség teljes jogú tagjává kell tenni, meg kell tanítani írni és olvasni, a fiának pedig megfelelő orvosi ellátást kell biztosítani. Miközben az anya a számára meglepően kedvező ítélet hallatán könnyekben tör ki, a veterán bolsevik ismételt bajszpödrés és fejbólintás kíséretében kijelenti: „Ez valóban szigorú és igazságos ítélet volt!”

Persze könnyű lenne pseudomarxista módjára azt állítani, hogy ez és az ehhez hasonló bugyuta filmrészletek pusztán a brutális terror ideológiai legitimálását szolgálták. Függetlenül attól, hogy mennyire manipulatív és mennyire ellentmond a „forradalmi igazságszolgáltatás” önkényes és kegyetlen realitásának, egy ilyen jelenet mégis a valóság értékelésének új erkölcsi mércéjével szembesíti a nézőket: a „szigorúság” váratlan átváltozása a társadalmi körülményekkel szembeni szigorúsággá és az emberek felé mutatott nagylelkűséggé, a forradalmi igazságszolgáltatás sokkolóan pozitív kimenetele mindenféleképpen felemelő hatással van magára a nézőre is. Ez az átfordítás az egész jelentésmező koordinátáit változtatja meg: ahelyett, hogy a „szigorú igazságszolgáltatással” szemben a nagylelkű tolerancia mellett állna ki, a veterán bolsevik magát a szigorú igazságszolgáltatás fogalmát alakítja át úgy, hogy az illeszkedjen a nagylelkűség és megbocsátás elveihez. Még ha csalóka is egy ilyen átfogalmazás, bizonyos értelemben több igazság van benne, mint a társadalom őt létrehozó szikár valóságában.

Ezért nem találunk a nácizmusban semmit, ami párhuzamba lenne állítható azoknak az emigráns kommunistáknak a „humanizmusával”, akik saját életük kockáztatása árán is felvették a harcot a szovjet típusú rendszer ellen, amit pusztán a szocializmus „bürokratikus” elhajlásának tekintettek. A harmadik birodalom jelentős személyiségei közül ugyanakkor senki sem állt ki az „emberarcú nácizmus” mellett. Ebből a különbségből vezethető le minden olyan kísérlet téves és (titokban részrehajló) volta, amely semleges álláspontot kíván elfoglalni, és „objektívan kívánja összehasonlítani a fasizmust a sztálinizmus-sal”. A fenti álláspontot képviselő, például a német konzervatív történész, Ernst Nolte érvelése a következő: Ha a náciakat elítéljük milliók törvénytelen lemészárlásáért, miért nem alkalmazzuk ugyanezeket az elveket a kommunistákra is? Ha Heideggernek nem szabad megbocsátanunk rövid náci afférját, miért bocsássunk meg Lukácsnak vagy Brechtnek sokkal hosszabb sztálinista tevékenységéért? Napjaink politikai viszonyai közt egy ilyen állásfoglalás automatikusan a fasizmust részesíti előnyben a kommunizmussal szemben,

konkrétabban a náciizmusban sem lát mást, mint a bolsevizmussal már korábban megjelenő jelenségekre adott reakciót, illetve ezeknek a kegyetlenségeknek a megismétlődését. A politikai ellenfelek megsemmisítése, terror és koncentrációs táborok: mind-mind valóban a Szovjetunióban terjedtek el először, ezért a „revizionisták” szerint az „eredendő bűn” maga a kommunizmus.

Nolte, aki Habermas legfontosabb vitapartneréként központi szereplője volt az 1980-as évek végi német *történelevitának*, amellett érvelt, hogy ideje a náciizmust leemelni a XX. század „főgonoszának” piedesztáljáról: bármennyire elítélendő is, a náciizmus nem volt más, mint a kommunista fenyegetésre adott, azt időben követő, eltúlzott *reakció*. Ráadásul a náciizmus összes rémtette pusztá másolata a szovjet kommunizmus által már korábban elkövetett bűnöknek: a titkosrendőrség uralma, koncentrációs táborok, népirítások... Nolte ez alapján arra a következtetésre jut, hogy a kommunizmus és a náciizmus totalitárius *formájukat* tekintve azonosak, a különbség csupán annyi, hogy a náciizmus a totalitárius struktúra adott helyeire más alanyokat illesztett be. (A zsidókat az osztályelenségek helyére és így tovább.) A baloldali-liberális értelmiség nagy része Nolte érveire moralizáló felháborodással válaszolt: Nolte relativizálja, és a kommunista gonoszúság pusztá visszhangjává alacsonyítja a náciizmust. Egyáltalán, hogy merészeli bárki is összehasonlítani a kommunizmust, az ember felszabadítására tett, kudarcba fulladt kísérletet a náciizmus radikális gonoszúságával? Ezzel a standard elutasítással szemben Nolte alapállítását el kell fogadnunk: igen, a náciizmus a gyakorlatban valóban csak a kommunizmusra adott reakció volt, valóban csak annyit tett, hogy az osztályharc helyére az árjak és a zsidók küzdelmét állította. Nolte érvelésével a legnagyobb probléma éppen ez a „csak”, ami korántsem egy olyan ártatlan módosítószócska, mint amilyennek elsőre tűnhet. Itt a freudi értelemben vett eltolással (Verschiebung) van dolgunk: a náciizmus az osztályharcot fajok közti küzdelemmé transzformálta, ezzel elködösítette annak lényegét. Ami megváltozik a kommunizmusból a náciizmusba való átmenet során, az éppen a forma, és ebben áll a náciizmus ideológiájának miszticizmusa: a politikai küzdelem a rasszok harcává naturalizálódik, a társadalomszerkezet inherens (osztály)antagonizmusa az egészséges árja közösség és az azt megtámadó idegen (zsidó) test konfliktusává redukálódik. A fasiszmus és a kommunizmus közti különbség „formális-ontológiai”: nem igaz Nolte állítása, mely szerint mindkét esetben ugyanazzal az antagonisztikus struktúrával állunk szemben, azzal az egyetlen különbséggel, hogy a struktúrában az ellenség helyét más pozitív elemmel tölti be a kommunizmus (osztály), és mással a fasiszmus (faj). A faj a fasiszta ideológiában egy pozitív-naturalizált elem (a náciizmus előfeltételezi a társadalom organikus egységét, amelyet megzavar a betolakodó idegen test), míg az osztályantagonizmus a társadalmi szféra teljességgel inherens, konstituáló jellegzetessége – a fasiszmus tehát elhomályosítja az antagonizmus lényegét, pozitívan ellentmondó fogalmak ellentétévé fordítja át azt.

Az igazán fontos feladat éppen ezért racionálisan feldolgozni az októberi forradalom tragédiáját: egyszerre felfogni történelmi jelentőségét, a benne rejlő egyedülálló emancipatorikus potenciált és a sztálini fordulat bekövetkezésének történelmi szükségességét. Először is be kell ismernünk, hogy a sztálini tisztogatások bizonyos szempontból

még a fasiszta erőszaknál is „irracionálisabbak” voltak. Persze a sztálini terror túlhajtottsága paradox módon éppen azt bizonyítja, hogy a faszizmussal szemben a sztálinizmus egy autentikusnak indult forradalom eltorzulása. Bővebben kifejtve, a fasiszta rendszerek – sőt még a náciizmus is – teret hagytak a „normális” hétköznapiaknak. Amennyiben nem keveredett ellenzéki tevékenység gyanújába (vagy nem volt zsidó származású), a náci rezsim átlagembere fenntarthatta a normális életnek legalább a látszatát, míg a harmincas évek végének Szovjetuniójában senki nem érezhette magát biztonságban, bárki számíthatott arra, hogy feljelentik, letartóztatják, és végül árulóként kivégzik.

A náciizmus irracionalitása az antiszemitizmusban és a „zsidó összeesküvés” elleni küzdelemben sűrűsödött, míg a sztálinizmus irracionalitása az egész társadalmi organizmust megfertőzte. Ebből következően a náci rendőri gépezet legtöbbször a rendszerellenes tevékenység valódi bizonyítékait és motivációit kereste, míg a sztálini terrorszervezetek célja egyértelműen csak a koncepciók perек megtervezése és összetakolása volt.

Másodjára azt is be kell vallanunk, hogy a baloldali gondolkodás mindmáig híján van bármiféle komolyan vehető, a sztálinizmust magyarázó elméletnek. Leginkább a frankfurti iskola szégyene, hogy nem sikerült átfogóan és alaposan szembenéznünk a baloldali terror jelenségével. (Már maguk a kivételek is sokat elárulnak: Franz Neumann munkája, a *Behemoth* mondanivalója egybecseng az 1930-as évek végének és a negyvenes évek elejének uralkodó felfogásával, mely szerint a három nagy politikai rendszer, a New Deal típusú kapitalizmus, a faszizmus és a sztálinizmus a társadalom világszintű bürokratikus irányítása felé konvergál. A *Szovjet marxizmus*¹, Herbert Marcuse valószínűleg legkisebb lelkesedéssel és legrosszabbul megírt könyve semleges távolságtartással, mindenféle állásfoglalást mellőzve írja le a szovjet ideológiát. Végül néhány habermasiánus az 1980-as években arra tett kísérletet, hogy a kelet-európai emigráns ellenzék feltűnésére reagálva kidolgozza a civil társadalom, mint a kommunista rezsimmel szembeni ellenállás fő terepének elméletét – ez a politikai gondolkodás szempontjából mindenféleképpen érdekes terület, de a megszületett művek korántsem szolgáltak a sztálinizmus, mint totalitarizmus sajátosságait magyarázó, átfogó elmélettel.

Hogyan lehetséges, hogy a kortárs nyugati marxizmus, amely legfontosabb céljának mindig is éppen a marxi emancipációs projekt bukásának magyarázatát tartotta, sohasem látott hozzá komolyan a „létező szocializmus” rémálmának elemzéséhez? Az, hogy a baloldali elméletek ennyire aránytalanul a faszizmusra koncentrálnak, vajon nem jelenti-e egyben annak hallgatóságos elismerését, hogy a valódi traumával nem sikerült szembenézni? Talán itt is egy eltolással van dolgunk? Kissé leegyszerűsítően megfogalmazva, ez a trauma nem áll másból, mint hogy a náciizmus rémtetteit olyanok vitték véghez, akik szándékosan „rosszat akartak”, míg a sztálinizmus egy radikális emancipatorikus kísérlet félresiklása volt.

Éppen a fenti történelmi mulasztások miatt van szükség ma a baloldali határozottabb állásfoglalására a totalitarizmuskérdésben. Először is ki kell mondanunk, hogy a baloldali és a jobboldali totalitarizmustól, mint a demokratikus és humanista értékek tagadására,

1 Marcuse, Herbert (1996 [1958]): *Soviet Marxism*. Frankfurt: Douglas Kellner.

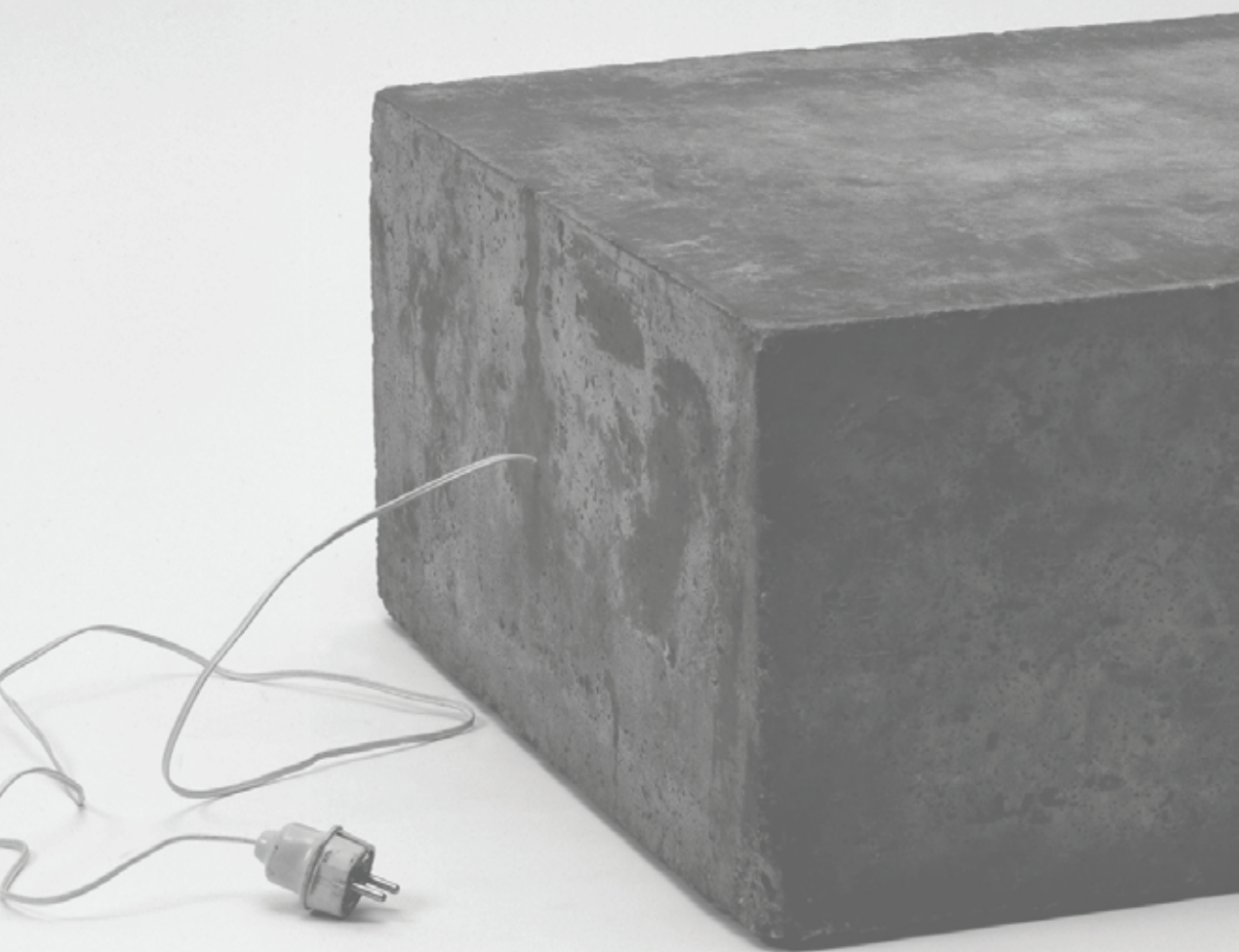
valamint a politikai és egyéb kisebbségekkel szembeni intoleranciára épülő rendszerektől egyenlő távolságot tartó, „tisztán” liberális felfogás a priori hibás. Ki kell jelentenünk, hogy az egyik totalitarizmus alapjaiban véve „rosszabb” volt, mint a másik. A fasizmus relativizálásának napjainkban egyre inkább terjedő magatartása, amely a két totalitarizmus racionális összehasonlíthatóságát hirdeti, minden esetben együtt jár azzal az implicit vagy explicit állítással, hogy a kommunista veszélyre adott érthető reakcióként a fasizmus valójában „jobb” volt, mint a kommunizmus. 2003 nyarán Silvio Berlusconi széles körű felháborodást váltott ki, amikor kijelentette, hogy Mussolini diktátor volt ugyan, de szemben Hitlerrel, Sztálinnal vagy Szaddammal, korántsem volt politikai bűnöző és gyilkos. Világosan kell látnunk, hogy az ilyen és ehhez hasonló kijelentések nem magyarázhatóak pusztán Berlusconi vagy más jobboldali politikusok habitusával, hanem részét képezik annak a szélesebb ideológiai-politikai projektnek, amelynek célja megváltoztatni azt a fogalomrendszert, amely a második világháború utáni konszenzusra alapulva biztosította Európa antifasiszta szimbolikus identitását.

A neokonzervatív tábor előszeretettel panaszkodik a túl engedékeny és narcisztikus társadalmunkat sújtó „morális válságra”. A kommunista szimbólumok betiltására tett javaslat ékes bizonyítéka annak, hogy tényleg egy erkölcsi-politikai válság kellős közepén vagyunk, de nem úgy, ahogy a javaslattevők gondolják.

Fordította: Szabó Imre Gergely

Sebők Miklós

A MARXISTA POLITIKATUDOMÁNY KEMÉNY MAGJA

BEVEZETÉS

Jelen cikkemben arra teszek kísérletet, hogy vázlatosan meghatározzam a marxista politikatudomány úgynevezett kemény magjának legfontosabb elemeit.¹ E témamegjelölés ugyanakkor már önmagában számos problémát vet fel: hogyan definiálható a marxista politikatudomány, egyáltalán beszélhetünk-e egy paradigmaticus marxista politikatudományi megközelítésről. Ehhez kapcsolódó járulékos kérdés az is, hogy hogyan kapcsolódik a vállaltan normatív marxista politikatudomány a pozitivistá alapvetéseket elfogadó főáramú politikatudományhoz, azaz végső soron „tudományos”-e ez az irányzat.

A cikk megközelítése ugyanakkor nem pusztán tudományelméleti természetű: célja annak meghatározása is, hogy milyen fontosabb *tartalmi* elemei vannak a marxista politikatudománynak, melyek egyfajta elméleti hidat képeznek az eredeti marx és a mai írók között.

Jelen írásom keretei között ugyanakkor nincs lehetőség hipotézisemet egy kiterjedt irodalmi áttekintéssel alátámasztani. Ehelyett a marxista politikatudományi irodalmat áttekintő másodlagos irodalom,² illetve egy-két ismert (poszt)marxista szerző tudományelméleti szempontból is releváns művének megidézésével próbálok vizsgálni feltevéseimet.

Az alábbiakban először bemutatom dolgozatom hipotézisét. Ezt követően rekonstruálom a klasszikus marxizmus tudományelméleti pozícióját, majd vázolólok a Marx utáni

1 E problémakijelölés mögötti motiváció egyszerre tudányszociológiai és elmélettörténeti természetű. Egyrészt a rendszerváltás utáni Magyarországon nem beszélhetünk aktív marxista politikatudományi életről, sőt még ilyen megközelítésű cikkeket sem igen találni a magyar nyelvű *tudományos* irodalomban (ez alól kivételt képeznek pl. a nem kizárólagosan szaktudományos irányultsági *Eszmélet*, illetve a *Fordulat* régi folyamának egyes cikkei). Ennek kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy ez a marxista politikatudomány, vagy éppenséggel a magyar szellemi közeg szegénységi bizonyítványa-e. E cikkben áttételesen az első kérdésre keresem a választ, azáltal, hogy megkíséreltem körvonalazni a nemzetközi tudományos irodalomban ma is aktívan használt marxista/posztmarxista megközelítés tudományelméleti alapjait. Reményeim szerint ezzel hozzá tudok járulni más hasonló magyarországi kutatások tudományelméleti „előkészítéséhez”.

2 Ennek során elsősorban David Marsh (2002) könyvfejezetére támaszkodom. A jelen cikk szempontjából egy fontos irodalomválasztási problémát jelent, hogy az ilyen, a marxizmust sajátosan politikatudományi és metodológiai szempontból vizsgáló cikkek száma csekély. A társdiszciplínákhoz (pl. a közgazdaságtanhoz) képest már eleve viszonylag ritkás politikatudományi elmélettörténeti-tudományfilozófiai irodalom a marxista politikatudomány kapcsán egyenesen szűkösen mondható. A vizsgálódást – a marxizmus szellemétől korántsem idegen módon – így egy általánosabb társadalomelméleti-társadalomtudományi keretben folytatom le, melyben elsősorban a politikatudománytól e tekintetben szinte elválaszthatatlan módon együtt fejlődő szociológiát, illetve, ahol lehet, a sajátosan államelméleti kérdéseket helyezem előtérbe.

marxista államelmélet fejlődési ívét. Ezen történeti összefoglalást ezt követően összevetem a vonatkozó metodológiai irodalommal, és kísérletet teszek feltárni a kettő közötti összefüggéseket. Megállapításaimat ezt követően két példával illusztrálom, majd az elemzés tanulságait vonom le, szem előtt tartva a kutatás további lehetséges irányait.

A HIPOTÉZIS

Írásom kiindulópontját David Marstól kölcsönzöm, melyet egy politikatudományi elméletet és módszereket áttekintő tankönyv marxizmusról szóló fejezetében fejtett ki (Marsh 2002: 153–171; a marxizmus kifejezést a továbbiakban – amennyiben a szövegkörnyezetből más nem következik – a marxista politikatudománnyal szinonimaként használom).³ Marsh

3 Ez persze egy durva leegyszerűsítés, amivel megkerülhetővé válik a marxista politikatudomány definiálása olyan más marxista társadalomtudományi-társadalomelméleti diszciplínákkal szemben, mint a marxista szociológia, a politikai gazdaságtan vagy a közgazdaságtan (és akkor észrevétlenül már le is szűkítettük témánkat úgy, hogy az elemzésen kívülre kerüljön a kritikai elmélet és más kritikai praxisfilozófiák jelentős része – vö. Borgatta–Borgatta [1992: 1200] megkülönböztetését a marxizmus, mint kritika és mint tudomány eltéréséről). Az elhatárolási problémát jól érzékelteti, hogy például az enciklopédikus *szociológiai* művek (i. m., ill. Magill 1995) maguknak vindikálják az állammal (és annak válságával) foglalkozó marxi ihletésű művek tárgyalását.

A társadalomtudományi szakirodalom, érzékelve az ilyen elhatárolási problémákat, így sok esetben *általában* marxizmusról, és nem marxista politikatudományról beszél (egy a marxi intenciónak megfelelő megoldás lehetne Borgatta–Borgatta [1992: 1200] felvetése: a különböző marxista közgazdasági, szociológiai, politológiai, történettudományi és interdiszciplináris kutatások egyesítése a politikai gazdaságtan címszó alatt). A Vernon Bogdanor által szerkesztett politikatudományi enciklopédiában is marxizmus szócikk szerepel, mely elsősorban a marxi államelméletre, történelemelméletre (történelmi materializmus), a proletárhatalomra, forradalom és reformizmus kapcsolatára, illetve Lenin, Szálin és Mao kapcsán a humanista irányba tartó marxista filozófia és a létező szocializmus elméletének elválására koncentrálna (Bogdanor 2001). Más enciklopédikus művek, így például Goodin és Klingemann *A politikatudomány új kézikönyvében*, a marxista társadalomtudománynak egy „purista, hierarchikus-monista” megközelítést tudnak be (Goodin–Klingemann 2003: 62 – mint alább többek között Bob Jessop [1997] egy írása kapcsán látni fogjuk, nem teljesen megalapozottan).

Az elhatárolási problémák tehát alapvetőek, legyenek visszavezethetőek akár a marxizmus önképére (Goodin–Klingemann 2003), akár módszertani okokra (Bogdanor 2001). Áthidalandó ugyanakkor ezt a nehézséget a tágran értelmezett marxista társadalomtudományi hagyományon belül, jelen írásomban a marxista politikatudományt a plauzibilis módon ide tartozó marxista államelmélettel azonosítom (az államelmélet köréből hozza példái jelentős részét a marxista *politikatudománnyal* foglalkozó Marsh-fejezet is). Az államelmélet mind a klasszikus, mind a későbbi marxizmusok kulcskérdése (igaz, maga Marx csak töredékes és inkoherens elemzést nyújt a kérdésről – I. Barrow 1993: 4 –, nem beszélve a korai és késői írásai között fennálló *episztemológiai törésről*), egyes irányzatok (így pl. a Poulantzas-féle neomarxizmus) esetében pedig maga az állam a vizsgálódás elsődleges tárgya. Ez

szerint bár eredeti, klasszikus formájához képest a marxizmus mára jelentős átalakuláson ment át, még mindig hasznos felismerésekkel szolgálhat a politikatudomány számára. Bár direkt módon nem említi, a szerző e megállapítását Lakatos Imre tudományfilozófiai megközelítésére, a kutatási programok elméletére alapozza.⁴

Lakatos fontos részese volt a tudományfilozófia második világháború utáni „történeti fordulatának”: szemben a logikai pozitivistákkal és Popperrel, és együtt Kuhn-nal és Feyerabenddel, nem fogadta el, hogy a tudomány fejlődése kumulatív. Fikciónak tekintette azt is, hogy megalkotható egy egyetemes érvényű tudományos metodológia, mivel az alkalmazott módszertan erősen függ az ontológiai és episztemológiai kiindulópontoktól. Harmadik bírálata pedig az volt, hogy a tapasztalat nem tekinthető semleges döntőbírónak a rivális elképzelések között, mivel a kísérleti adatgyűjtés, az adatok értelmezése, sőt még az egyszerű érzékelés is elméletfüggő (Forrai 1996).

Lakatos meghatározó hozzájárulása ehhez a fordulathoz a „tudományos kutatási program” fogalma.⁵ Ennek legfontosabb elemei a következők: a kutatási program átfogó történeti egység, mely évtizedekig vagy akár évszázadokig is tarthat; a kutatási programok elméletek sorozatai; az egy kutatási programba tartozó elméleteket a közös *heurisztika* köti össze.

A lakatosi rendszerben kétféle heurisztika van: pozitív és negatív. A *negatív heurisztika* megtiltja a tudósnek, hogy bizonyos elképzeléseken változtasson. Ezáltal kijelöli azokat az elgondolásokat, amelyek mellett a tudósnek mindenáron ki kell tartania. Ezen elgondolások halmazát nevezi Lakatos a program *kemény magjának*. A kemény mag tehát a programba tartozó elméletek közös része. Ezek rendszerint empirikus úton nem falszifikálható absztrakt alapfeltevések, ami azonban nem jelenti azt, hogy az *egész* elmélet nem falszifikálható. Ha ugyanis az alapfeltevésekből egyértelműen tesztelhető előrejelzések vezethetők le, akkor ezen előrejelzések kudarca egyben az egész elmélet kudarcát jelenti. Ha a programba tartozó valamelyik elmélet kudarcot vall, a negatív heurisztika arra

azonban nem feltétlenül zárja ki, hogy más, diszciplináris határvidekekre eső tematikákra is érvényesek lehetnek megállapításaink – sőt a jelen cikkre legjobb lenne talán úgy tekinteni, mint a marxista politikatudomány tudományelméletéhez készült esettanulmányra.

4 A marxizmus mint társadalomtudomány történetének rekonstruálásában a lakatosi fogalomkészletre támaszkodik Burawoy (1990) is. E vizsgálat eredményeit jelen cikkem megállapításaival a „Régi és új marxizmusok” fejezetben vetem össze.

5 Lakatos terveik között szerepelt, hogy a tudományos kutatási programok analógiájára megírja a politikai „programok” elméletét is (az elmélet kidolgozását ugyanakkor megakadályozta 1974-es halála). Eszerint a marxizmus „egy különösen degeneratív politikai program” lett volna, mivel „amellett, hogy folyton új problémákat hozott létre, soha nem jelzett előre egyetlen új tényt sem” (Congdon 1995). Tekintettel arra, hogy ebben a gondolatmenetben keveredik a marxizmus mint tudomány és mint politikai mozgalom értékelése, illetve, hogy az előrejelzés sikertelensége legalábbis megkérdőjelezhető (vö. Burawoy 1990: 778), az elemzéshez hasznosabbnak tűnik felhasználni Lakatos általános elméleti keretét.

utasítja a tudósokat, hogy a kudarc okát ne a kemény magban, hanem valamilyen járulékos elemekben keressék. A tudósoknak így nem a kemény magot kell megváltoztatniuk, hanem az azt körülvevő *védőövet*. Ez lesz a *pozitív heurisztika*: egy útmutató a program lehetséges továbbfejlesztésére vonatkozóan.

Véleményem szerint a Marsh által történeti úton meghatározott védőövváltozás (a négy izmus alább tárgyalandó elvetése) kiegészíthető egy a kemény magra vonatkozó hipotézissel, azaz a maga teljességében alkalmazott kutatásiprogram-elmélet jó leírást adhat a marxista politikatudomány évszázados fejlődéséről. A lakatosi szöveggörnyezetben a marxizmus mint kutatási program kemény magja egy első megközelítésben öt főbb elemmel határozható meg:

1. Kritikai-normatív attitűd.
2. Holisztikus, makroszintű „megközelítés” és „tematika”.
3. Dialektikus módszer.
4. A történeti és analitikus vizsgálati mód együttes alkalmazása.⁶
5. A Marx által vizsgált témák és a sajátos marxi fogalmak használata.⁷

A külső burokhoz tartoznak ugyanakkor a marxizmus ontológiai és episztemológiai feltevései, illetve ezekhez kapcsolódóan a klasszikus marxizmus négy „izmusa”: az ökonomizmus, a determinizmus, a materializmus és a strukturalizmus. Ezek összefoglalhatóak a redukcionizmus címszava alatt, amennyiben egyes módszertani szempontból alapvető dichotómiáknak csak az egyik felét hangsúlyozzák: ökonomizmust a társadalmi-kulturális-politikai szféra meghatározó voltával szemben, és hasonlóképpen: a kontingencia helyett a determinizmusból, az idealizmus helyett a materializmusból, a cselekvés helyett a struktúrából indulnak ki.

Az alábbiakban a tudománytörténeti kronológiát követve először a klasszikus marxizmust mutatom be, melynek elméleti szerkezetében egyaránt megtalálhatóak az említett kemény mag és a külső burok elemei. Ezt követően a marxizmus klasszikus korszakot követő fejlődési ívét vázolom, majd rátérek a mai és a klasszikus marxizmus eltérésének tudományelméleti elemzésére. Ezen vizsgálódásra támaszkodva dolgozatom befejezésében értékelem a hipotézis helytállóságát.

6 Marxnak *A politikai gazdaságtan bírálatához írt Előszava* (1857) szerint a tudományos elemzés célja a valós-konkrét átváltoztatása valós-elméletivé, azaz a különböző történeti helyzetek komplex szintézisévé.

7 A marxizmus elsődleges tárgya így pl. a hanyatlás periódusába lépett kapitalizmus, különös tekintettel a termelési viszonyok társadalomra gyakorolt hatására. A sajátos marxi fogalmak közül széles körben használt pl. a fétisjelleg, az elidegenedés, a kizsákmányolás, a kolonizáció, az osztályharc, a tőke mint társadalmi viszony, az értéktöbblet vagy a kommunizmus.

A KLASSZIKUS MARXIZMUS

A klasszikus marxizmus, mint tudományos megközelítés a Marx halálát követő mintegy száz év domináns irányzata a marxista politikatudományban (Marsh 2002: 153). Ezen belül is fénykora a Marx halála (1883) és az I. világháború kitörése közötti időszakra tehető, amikor többek között a Német Szociáldemokrata Párt erfurti programja és a II. Internacionálé kanonizálta a marxizmus, mint tudományos megközelítés alapvető tételeit (ebben többek között Engels, Kautsky és Plehanov végzett úttörő munkát, megalkotva a dialektikus, illetve a történelmi materializmus fogalmát).

A klasszikus marxizmushoz köthető irodalom egyik legfontosabb hajtóerejét a marxi írások értelmezése és újraértelmezése jelentette. A marxi életmű részlegesen eltérő tematikájú és megközelítésű korszakokra bontható, illetve az egyes témák feldolgozásában is találhatóak következetlenségek. Mindezek alapján természetesnek tűnhet, hogy számtalan egymástól eltérő értelmezés született velük kapcsolatban. Ugyanakkor, ha nem is megoldva, de meghaladva az ilyen kutatás-módszertani problémákat, meghatározható egy ideáltipikus *klasszikus* vagy *ortodox* marxizmusfogalom.⁸

Hipotézisem szerint e megközelítés egyik legfeltűnőbb tulajdonsága a kritikai-normatív attitűd (1). A szinte valamennyi paradigmatiszmarxi szövegre jellemző szembeállítása „van”-nak és „legyen”-nek leghíresebb megfogalmazását talán a Feuerbach-tézisekben kapta (Marx 1845). A filozófia (tudomány) szerint nem szorítkozhat a helyzet szenttelen leírására és értelmezésére, az elvonulásra az elefántcsonttoronyba, hanem, észelve a fennálló rend etikai problémáit, részt kell vennie a világ megváltoztatásában.⁹

A marxista politikatudomány normatív alapállása így az emberi nem minden egyes tagjának emancipációja: utópiájában, a kommunizmusban nincs kizsákmányolás és magántulajdon. A cselekvésnek ugyanakkor előfeltétele a vizsgált jelenségek megértése (Marx 1957) és a megértést elhomályosító ideológia (a *Tőke* esetében például a klasszikus politikai gazdaságtan) kritikája.

A klasszikus marxizmus egy másik alapvető jellemzője a holisztikus, makroszintű „megközelítés” és „tematika” (2). E dimenziókban – átvéve Szántó Zoltán (1998) tipológiáját – az „ortodox” marxizmus többek között a szociológiai funkcionálizmussal és az

8 A (neo)marxista szociológiában ennek legfontosabb feltevései a következők (Borgatta–Borgatta [1992] nyomán): a gazdasági és osztálytényezők elsődlegessége, az objektív struktúrák elsőbbsége a szubjektummal és a tudattal szemben, a munkásosztály kiemelt szerepe a termelési eszközök közvetlen állami tulajdonba vételében.

9 A kérdést a frankfurti iskola egyes képviselői az „etikai semlegesség” és az „objektivitásra törekvés” kapcsán problematizálták (Goodin–Klingemann 2003: 91). A politikai kutatás eszerint csak a társadalmi változás folyamatába került totális helyzet egyik aspektusának tekinthető, így a tudás nem elkülöníthető az ember és a világ közötti küzdelemtől. Ennek megfelelően az elmélet összefonódik a társadalmi élet folyamataival, létrejön elmélet és gyakorlat egysége.

elsőgenerációs (neoklasszikus-keynesiánus) makroöko-nómiával szerepeltethető egy csoportban. Megközelítés alatt ebben a keretben a magyarázó jelenség, míg tematika alatt a magyarázott jelenség szintjét értjük: ezek mindkét esetben mikro- vagy makroszintűek lehetnek.

A klasszikus marxizmusra jellemző módszertani holizmus tematikusan és megközelítésmódját tekintve egyaránt makroszemléletű metodológiai orientáció. Módszertani kiindulópontját Durkheim nyomán azzal határozhatjuk meg, hogy „valamely társadalmi tény oka az előzőleg létező társadalmi tényben, nem pedig az egyéni tudat állapotaiban keresendő”. Ahogy más hasonló „makro-makro” elméletekre, úgy a klasszikus marxizmusra is jellemző (de a holizmussal messze nem egyenlő) az objektív teleológia. Ezalatt Jon Elster elemzése alapján a valamilyen cél irányított, de célkitűző és célkövető cselekvők nélkül zajló folyamatait érthetjük. Erre példa lehet a marxi osztály- és államelmélet, melynek feltevése szerint a csoporttagok közös érdeke már önmagában biztosítja, hogy a szóban forgó érdek előmozdításán fognak fáradozni (i. m.).

A klasszikus marxizmussal azonosított másik alapvető jellemző a dialektikus módszer (3). Ez szorosan összefügg a marxizmus történelemszemléletével. Ebben a metanarratívában a dialektika köti össze a kapitalizmust (tézis), a kapitalizmus válságát (anti-tézis) és a kommunizmust (szintézis).

A dialektikus megközelítés ugyanakkor még összeegyeztethető lenne egy hegeli módra tisztán spekulatív, skolasztikus-elméleti vizsgálati móddal, és egy hangsúlyozottan történeti-empirikus irányultságú móddal is. Ahogy az már az eredeti marxi művekre is jellemző, a klasszikus marxizmusban is (dialektikus gyökerétől korántsem függetlenül) egyszerre jelenik meg az *analitikus* és a *történeti* elemzés (4). A legkidolgozottabb példát erre a *Tőke* tárgyalásmódja jelentheti, mely egy tisztán analitikus elemzéssel indul, amit később történeti elemzéssel egészít ki.

A klasszikus marxizmus ugyanakkor nemcsak tudományos attitűdjével vagy módszerével, hanem egyes sajátos marxi témákkal is jellemezhető (5). Itt a marxi életmű különböző korszakaiból olyan emblematikus fogalmakat emelhetünk ki, mint a kizsákmányolás, a társadalmi egyenlőtlenségek, az elidegenedés, az osztály és osztályharc, a tőke mint társadalmi viszony vagy a kolonizáció.

Ezen öt tényezőn túl, sőt bizonyos értékelések szerint meghatározó módon, a klasszikus marxizmus további fontos konstitutív elemekkel is rendelkezik. Ezek közül kiemelkedik, hogy a marxizmus klasszikus formájának ontológiai megközelítése esszencialista-fundacionalista. Kiindulópontja szerint így tehát létezik egy rajtunk kívül álló objektív világ, amely a társadalmi létet meghatározó folyamatokból és struktúrákból áll össze (Marsh 2002: 154).

A társadalomkutató feladata ennyiben az, hogy feltárja ezeket a meghatározó jelenségeket, ahol a feltárás szó használata kifejezetten tudatos választás. Szemben ugyanis a pozitívizmus episztemológiájával, a klasszikus marxizmusra jellemző ismeretelméleti realizmus a látszat és valóság dichotómiájára épít (mint például a hamis tudat problémája esetében). A tényleges oksági viszonyok ugyanis sokszor a felszín alatt

rejtőznek, mely felszín átláthatatlanságának fenntartása sok esetben gazdasági érdekekhez kapcsolódik. A realizmus episztemológiája ugyanakkor annyiban mégis a pozitivistákéhoz esik közel, hogy, szemben a relativistákkal, feltételezi a kauzális viszonyok létét a társadalmi valóságban.

A klasszikus marxizmus mindemellett négy „izmusra” épül, melyek látszólag a megközelítés kemény magját alkotják. A marxi ökonomizmus értelmében a *gazdasági* viszonyok meghatározzák a társadalmi és politikai viszonyokat (a szállóigévé vált marxi megfogalmazásban „a társadalmi lét határozza meg a tudatot”). Bár a szükségszerűség és kontingencia szerepének jelentősége a marxi írások tanulmányozása alapján legalábbis nem egyértelműen eldönthető az előbbi javára, a klasszikus marxizmus mégis az alapfelépítmény elvet emelte ki, mint a kutatás irányát meghatározó összefüggést. A marxizmuson belül így központi jelentőségre tett szert az ökonomizmus, amely a klasszikus marxizmus pályafutása alatt, egyben a XX. század majd kétharmadában meg is őrizte ezen szerepét (Marsh 2002: 155). Ennek a később bemutatásra kerülő marxi indíttatású államelmélet szempontjából az a jelentősége, hogy ha az állam megvédi a gazdasági rendszer alapját (magántulajdon), akkor ezzel az uralkodó osztályok ügynökévé válik (ahogy azt például az „egyszerű marxizmus” irányzata feltételezi).

A klasszikus marxizmus másodsorban materialista, mert kiindulópontja szerint az anyagi viszonyok határozzák meg a szellemi világot. A politikatudományi vizsgálódás szempontjából érdekes domináns ideológiák így felfoghatóak az uralkodó osztályokat (a termelési eszközök tulajdonosait) szolgáló szellemi felépítményként.

A klasszikus marxizmusra jellemző további két alapvető fogalom a strukturalizmus és a determinizmus. A marxizmus megközelítésének strukturalista jellegét adja, hogy a gazdasági viszonyok (struktúrák) határozzák (*determinálják*) meg az egyéni cselekvést. Kicsit kifinomultabban megfogalmazva: a makroeredetű korlátozó feltételek („kényszerek”) általában egyeleművé szűkítik a döntéshozó előtt álló alternatívák halmazát, így az egyéni döntésnek vagy a normáknak már nincs szerepük.

Egy tipikus marxista elemzés így például abból indul ki, hogy a körülmények a munkásokat arra kényszerítik, hogy eladják munkaerejüket a tőkéseknek, míg az utóbbiakat a verseny kényszeríti a munkások kizsákmányolására. E felfogás képviselői szerint tehát a determinisztikus jellegű kapcsolat a makro- és mikroszint között *közvetlenül* érvényesül: az egyén olyannyira része a társadalmi-kulturális közegnek, hogy cselekvési autonómiája gyakorlatilag megszűnik, nincs lehetősége döntéseket hozni (Szántó 1998).

Ez persze, ha nem is vulgármarxista, de mindenképpen egy leegyszerűsítő felfogás, legalábbis, amennyiben nem épít a társadalmi viszonyok dinamikájára. Marx eredeti ontológiai-episztemológiai pozícióját kicsit árnyaltabban úgy fogalmazhatnánk meg, hogy bár az objektív valóság létezik, az nem állandó és nem megváltoztathatatlan. Ennek megfelelően, bár az emberek valóban a körülmények és a nevelés termékei, e körülményeket „éppen az emberek változtatják meg”, azaz „a nevelőt magát is nevelni kell. A körülmények változásának és az emberi tevékenységnek az egybeesését csak mint forradalmasító gyakorlatot lehet felfogni és racionálisan megérteni” (Marx 1845).

A fejezet zárásaként fontos megjegyezni, hogy a fentiekben definiált klasszikus marxizmus természetesen egy eszmetörténeti konstrukció. Tiszta formájában talán még az olyan tudományos szocialista tankönyvekben sem jelent meg, mint Buharin 1921-es *Történelmi materializmusa*. Ennek azonban elméleti akadályai is voltak: az alap-felépítmény problematika értelmezésében ugyanis egymásnak ellentmondó lehet egy ökonomista (instrumentális, ortodox, redukcionista, kauzális vagy vulgár-) és egy strukturalista (funkcionalista, az államnak bizonyos mértékű autonómiát tulajdonító) megközelítés (Borgatta–Borgatta 1992: 1201), ami ennyiben már előrevetíthette a klasszikus marxista „főáram” későbbi dezintegrálódását.

A MARXISTA ÁLLAMELMÉLET FEJLŐDÉSE

A marxista államelmélet Marx utáni fejlődésével kapcsolatban az áttekintő irodalmak rendszerint támaszkodnak az olyan kifejezésekre, mint a neomarxizmus, a posztmarxizmus, a kritikai elmélet és a kritikai politikatudomány (critical political studies). Ezek a fogalmak egy sokszínű és időben változó tematikus és módszertani orientációjú marxista politikatudományt vetítenek elénk, mely így értelemszerűen egymásnak ellentmondó elméleti megközelítéseket is magában foglalhat.

A marxista politikatudomány minden plurális jellegzetessége ellenére ugyanakkor az igen eltérő célú és jellegű irodalmakból is kirajzolódik egy minden kacskaringójával együtt viszonylag egyenes elmélettörténeti ív.¹⁰ Ez az eredeti marxi szövegektől a klasszikus marxizmuson és annak korai kiterjesztésein keresztül vezet el a második világháború utáni elméleti reneszánszhoz. Itt az egymással vitakozó és egymásra ható elméletek közül először az államot eszközként felfogó „egyszerű”, majd az eredeti izmusok közül a strukturalizmust kiemelő „neo”-marxizmus jelent meg, melyet az izmusokon már jelentős részben túllépő posztmarxizmus(ok) követtek.¹¹

10 Ennek rekonstruálásában elsősorban Barrow (1993) és Marsh (2002) munkáira támaszkodom. Egy alternatív elmélettörténeti összefoglalást ad Jessop (1982), aki három fő marxista államelméleti irányzatot különít el a II. világháború utáni irodalomban: az ortodox (állami monopolkapitalista) kommunizmust, a nyugatnémet vitákat az állam formájáról, funkciójáról és beavatkozásáról (Müller, Neusüss, Altvater), illetve a neogramsciánusokat (ide sorolja a strukturalista Poulantzast).

11 Egy részletesebb elemzés itt Barrow (1993) nyomán kitérhetne például a strukturalista elméletek és a posztmarxizmus között átmeneti állapotot képező, a „kapitalista logikát” középpontba állító megközelítésre (Barrow elnevezésében: derivacionizmus). Eszerint az állam egy ideális „kollektív kapitalista”, melynek feladata, hogy ellássa azokat a gazdasági növekedéshez nélkülözhetetlen funkciókat, melyeket a piac magától nem látna el (pl. a jogi keretek biztosítása vagy az infrastruktúra fejlesztése). A jóléti állam létrejötte itt tehát arra bizonyíték, hogy a kapitalista gazdaság képtelen megteremteni saját hosszú távú növekedésének feltételeit. Az elemzés további pontosításával mindemellett meghatározhatnánk a korántsem egy koherens kutatási programként megjelenő posztmarxizmuson belüli

Nincsen tehát jelentős eltérés a téma szempontjából legfontosabb szerzők felfogásaiban. Szinte valamennyi enciklopédikus összefoglalásban megtalálható részben vagy teljes körűen a Gramsci, a frankfurti iskola (többek között Habermas), az európai strukturalisták és posztstrukturalisták (Althusser, Poulantzas, Mandel, Jessop) és az állam és az uralkodó osztály viszonyát vizsgáló szociológusok (Eric Olin Wright, Göran Therborn) alkotta szerzői mag.¹²

A korai kiterjesztések

Marx 1883-as, és a kiadatlan hagyatékot gondozó Engels 1895-ös halála után még alig volt ideje megszilárdulni az akkoriban „tudományos szocializmus” néven emlegetett klasszikus marxizmusnak, amikor máris bíráló alá kerültek bizonyos alapvetőnek hitt elemei. Egy másik olvasatban persze ez a felülvizsgálati folyamat értékelhető a kutatási program korroborálódásaként is, azaz, hogy képes volt reagálni az elméleti és a való világ változásaira.

A klasszikus marxizmusra oly jellemző négy izmus közül az ökonomizmus ellen már a XX. század első harmadában komoly elméleti támadást indított többek között Kautsky, Lukács és Gramsci. Ez utóbbi mindemellett, szakítva egyúttal a determinizmussal és a strukturalizmussal is, az ideológiák és a cselekvők (azaz a pártok) szerepét hangsúlyozta. Az így önálló történelmi szerepre jogosított szereplők Gramscinál Machiavelli hatására a hegemoniáért való küzdelemben találják meg cselekvésük értelmét.

Hasonlóképpen, az önálló, strukturálisan nem determinált, mikroszintű cselekvés lehetősége, illetve az *objektív* teleológia feloldása vált a későbbi marxi ihletettségű államelméletek fő problémájává a XX. században. A II. világháború utáni elméleti irodalom egyes részeiben így megkérdőjelezhetővé vált, hogy az állam mindössze az osztályuralom céljait szolgáló felépítmény-e, avagy képes „viszonylag” autonóm módon fellépni (Bogdanor 2001: 29). Amennyiben igen, úgy az elmélet már nyitottá vált egy szubjektív teleológia irányába, amely már intencionális cselekvésekre épülhet célkitűző és célkövető cselekvőkkel. Ennyiben a *struktúra és cselekvés* kérdése vált a marxista politikatudomány fejlődésének egyik hajtóerejévé a XX. században.

Az „egyszerű marxizmus”

A II. világháború utáni marxista irodalmon belül e kérdés kapcsán az első nagy elmélettörténeti jelentőségű vita az „egyszerű marxisták” és a strukturalisták között zajlott a *New Left Review* hasábjain. A sok helyütt Nicos Poulantzas (1969) és Ralph Miliband (1970) egymásra

különböző irányzatokat, így például a rendszerelméleti elemzés vagy a „szervezeti realizmus” híveit.

12 Lásd többek között Goodin–Klingemann (2003: 143); Bogdanor (2001); Borgatta–Borgatta (1992: 1200–1205) és Magill (1995) összefoglalásait.

reagáló írásai nyomán Miliband–Poulantzas-vitának is hívott intellektuális összecsapás fő kérdése az volt, hogy a domináns gazdasági érdekcsoportok közvetlenül vagy csak közvetve irányítják a kapitalista államot (Borgatta–Borgatta 1992: 1203).

Miliband ebben a szereposztásban a C. Wright Mills által (önmagára is vonatkoztatt) „egyszerűnek” elnevezett marxista társadalomtudományi irányzatot (plain marxism) képviselte. Az egyszerű marxizmus szerint az állam nem más, mint az osztályhatalom eszköze. Amelyik társadalmi csoport tehát képes megragadni az államhatalmat, az egyúttal hatalma alá hajtja annak központi szerveit, így az állami bürokráciát, a rendőrséget, a hadsereget vagy az iskolákat (Barrow 1993: 8). Ez az „instrumentalista” irányzat így például a jóléti államot mint a munkásosztály radikális követeléseit aláásó, a „vállalati liberalizmust” szolgáló eszközt mutatja be.

A Miliband és Mills mellett többek között William Domhoff által fémjelzett „egyszerű marxizmus” meghatározó eleme a tudatos cselekvésfeltevés. Ez volt elméletüknek azon eleme, amely élesen szembeállította az irányzatot a Poulantzas-féle neomarxista strukturalistákkal.¹³

Strukturalista neomarxizmus

Az elsősorban Louis Althusser, illetve Nicos Poulantzas munkái által meghatározott neomarxista strukturalizmus megtartja, sőt kiemeli a klasszikus marxizmus egyik legfontosabb módszertani alapelvét: a strukturalizmust.¹⁴

Althusser szerint a társadalmi valóságot a gazdasági, politikai és ideológiai *struktúrák* komplex egymásra hatása *vezérli*, melyben az egyes szférák relatíve autonóm módon működhetnek (McAnulla 2002: 275). Ezen belül az egyéni cselekvésnek nincs önálló szerepe, az egyének csak „betöltik” a nekik kiszabott helyet és funkciót. Mindezt kiegészíti az a feltevés, hogy – összhangban a klasszikus marxizmus realista episztemológiájával – e szereplők nem feltétlenül érzékelik saját cselekvéseik strukturális meghatározottságát.

Mindezek alapján a strukturalista megközelítés az államot mint az osztályharc arénáját mutatja be. A relatív autonómiával rendelkező állam képes egyeztetni a különböző érdekekkel rendelkező társadalmi csoportok között, s így egy „kohéziós tényezővé” avanszál a kapitalizmusban. Ebben a megközelítésben a jóléti állam a munkások érdekeinek

13 Bár Barrow (2002) szerint Miliband nézeteit Poulantzas, erősítendő saját elméleti pozícióját, leegyszerűsítve és szelektíve tárgyalja. A *The State in Capitalist Society*ban eszerint Miliband bizonyos mértékben lehetségesnek tartotta az állam autonómiáját, azaz az instrumentalisták és strukturalisták között a látszattal ellentétben nem tátong elméleti szakadék, a különbségek csupán fokozatiak.

14 Jessop (1982) ugyanakkor Poulantzast mint neogramsciánus teoretikust tárgyalja, amennyiben ez utóbbi elméletének középpontjaként a gazdaság, politika és ideológia komplex egymásra hatását határozta meg.

megfelelően tehát szabályozza a gazdasági tevékenységet, de ezt csak a tőkés termelési móddal összegeyztethető módon teszi.

Az állam relatív autonómiája ugyanakkor csak látszólag jelent visszalépést a tőkeérdek szempontjából az instrumentalizmushoz képest. A strukturalisták funkcionalizmusa szerint ugyanis az állam részleges önállósága jobban szolgálta az „általános” tőkeérdek előmozdítását (például közvetítéssel az ipari és banktőke, illetve az osztályok között, vö. Poulantzas 1973).

Mindezek alapján Poulantzas azért bírálta Milibandet, mert szerinte az „egyszerű marxizmus”, logikusan kifejtve, a klasszikus marxizmus objektív termelési viszonyok által meghatározott osztályfogalmát interperszonális kapcsolatok hálózatára oldja fel.

Az elfoglalt állam koncepcióját elvető neomarxisták szerint a mai állam régi osztályharcok eredménye. A determinizmust így nem elvetették, csak időben „visszatolták”: a partikuláris tőkeérdekkel szemben az általános tőkeérdek a *strukturális szelektivitás* folyamatában érvényesül. Ugyanígy, a materializmus sem tűnt el az elemzésből, csak „átalakult”: a társadalmi szféra kulturális intézményei (a média vagy a család) továbbra is a hosszú távú tőkeérdeket szolgálják, csak éppen áttételesen, mint „ideologikus államapparátusok” (Althusser 1971).

Posztmarxizmusok

A neomarxizmus rövid ideig volt csak meghatározó a marxista államelméleti hagyományban, melyet a különböző kérdéseket az elemzés központjába emelő posztmarxizmusok megjelenése követett. Közülük itt csak egyet – Bob Jessop államelméletét – tárgyalunk. Választásunkat indokolhatja, hogy Jessop explicit módon épít Poulantzas műveire (sőt a tárgykorban írott fő művét neki ajánlja), s így szemléletes példát jelent a neomarxista/posztmarxista fordulatra.¹⁵

Jessop (1982) a stratégiai szelektivitás, ill. stratégiai kapcsolatok fogalmával módosítja Poulantzas elméletét. A strukturális szelektivitást felváltó stratégiai szelektivitás eszerint hagy teret a cselekvésnek, és dialektikus viszonyban van a struktúrával. A stratégiát gondolkozó egyének alakítják ki, és cselekvéseik eredményét nem determinálják a társadalmi-gazdasági viszonyok (Marsh 2002: 162).

Az osztály mellett az egyenlőtlenségek újratermelésében fontos szerepet játszik a faj és a nem is, de ezek nem determinálják, csak korlátozzák az egyéni cselekvést. Az állam mindemellett nem csak relatíve autonóm, cselekvését a politikai erőharcának eredménye határozza meg, amelyekre – szakítva a materializmussal – jelentős mértékben hat a szellemi szféra, ezen belül is az ideológiák.

15 Egy fontos elágazást jelentenek a marxista államelméleti hagyományban az olyan rendszerelméleti elemzést folytató posztmarxisták is, mint Habermas vagy Offe. A késő kapitalista állam válságával foglalkozó elméleteik tárgyalása ugyanakkor túlmutatna jelen dolgozatom keretein.

Jessop ugyanakkor bírálja a neomarxizmusé mellett az „egyszerű marxista” elmélet államképét is, melyben az állam csak a kapitalista osztály által elfoglalva nyeri el kapitalista jellegét (Barrow 1993: 46). Másrészt viszont az állam, mint olyan, nem tekinthető *determinista módon* kapitalistának sem – jellegét a történelmi kontingencia határozza meg (Marsh 2002: 162).

Jessop felfogásában így struktúra és cselekvés között egy dialektikus viszony áll fenn, melynek kifejtése a stratégiai kapcsolatok elméletévé áll össze (McAnulla 2002: 280). A kiindulópontot itt a struktúra jelenti, mely bizonyos cselekvéseket előnyben részesít más cselekvésekkel szemben. A pálya tehát egyes versenyzők számára lejt, még ha a startvonalhoz mindenki oda is állhat. A szereplők részleges ismeretekkel rendelkeznek a struktúrákról, így képesek hozzájuk igazítani stratégiáikat. Lehetséges tehát a *stratégiai tanulás*, és általa a valóság formálása: identitásuk és érdekeik korlátai között módosíthatják stratégiájukat. De fontos szempont marad a bizonytalanság is, tekintettel arra, hogy a cselekvéseknek nem szándékolt következményei lehetnek.

A marxista államelmélet vázlatos áttekintése nyomán már világossá válhatott, milyen dimenziókban változott a marxista *kutatási program* az idők során a klasszikustól a poszt-marxizmusig. A történelmi ív felrajzolása után az alábbiakban e változást elméleti szempontból vizsgálom, különös tekintettel a dolgozat elején felállított keménymag-hipotézisre.

RÉGI ÉS ÚJ MARXIZMUSOK: A KEMÉNY MAG ÉS A KÜLSŐ BUROK

A XXI. század elejére a tudományos világban a klasszikus marxizmus eredeti formájában teljes mértékben a perifériára szorult (Marsh 2002). Ennek magyarázata Giddens és mások értelmezése alapján az lehet, hogy a klasszikus vagy ortodox marxizmus funkcionista, osztályredukcionista, teleologikus-evolúciós megközelítése nem állta ki az idők, azaz az empiria próbáját (Giddens 1981).

A Giddens-féle bírálatra ugyanakkor a marxista „szimpatizáns” Eric Olin Wright azzal válaszolt, hogy bár a kritika jogos, maguk a marxisták már egyre kevésbé használják a történelmi materializmus funkcionista magyarázatait (Wright 1983). Wright nem tartja meggyőzőnek Giddens redukcionizmusvádját, mivel az általa a marxizmusnak tulajdonított osztályfogalmat sok marxista nem használja. Végezetül pedig a Giddens-féle evolúciókritika

Wright szerint azért nem tartható, mert míg annak erősebb, teleologikus formái valóban bírálhatóak, addig a gyengébb változatok legitim tudományos vizsgálati keretek, sőt maga Giddens is egy ilyen megközelítést alkalmaz.

A marxizmus giddensi bírálata és Wright-féle védelmezése már előrevetíti a klasszikus marxizmus-posztmarxizmus vita legfontosabb jellegzetességét. A kritikus posztmarxisták a marxizmus egy az elméleti munkában már meghaladott *erős* formáját veszik összetűz alá, míg a marxista hagyományt védelmező, annak folytonosságát és relevanciáját hangsúlyozó szerzők annak egy *gyenge*, azaz a redukcionista elemeitől megszabadított formája mellett állnak ki.

A vita szerkezetéből véleményem szerint kirajzolódik a marxista politikatudomány nem csak negatív, de pozitív heurisztikája is. Ezt ugyanakkor módszertani szempontból hatékonyan egyfajta *reziduális* módszer alkalmazásával lehet megragadni. A marxi ihletésű államelmélet elmélettörténetének áttekintése alapján így arra a következtetésre juthatunk, hogy a megközelítés változása jelentős részben visszavezethető az eredeti, klasszikus elméleti csomagban megtalálható négy izmus feloldására, illetve az erre irányuló törekvésekre. A külső burok elhagyásával párhuzamosan pedig felerősödnek s láthatóvá válnak a kemény mag legfontosabb elemei is.

A redukcionista külső burok elhagyása

A fentebb a négy izmussal meghatározott külső burok elhagyásának folyamata vizsgálható külön-külön is, de a fogalmak között szoros elméleti összefüggés áll fenn (pl. strukturalizmus-determinizmus, ökonomizmus-materializmus, ökonomizmus-determinizmus), így az egyik diszkreditálódása szükségszerűen maga után vonja a burok más elemeinek gyengülését is. Egy másik fontos szempont az „elhagyási” folyamat értelmezésében a külső burok elemeinek tudományos legitimitása, tehát az, hogy mennyiben vezethetők vissza az eredeti marxi tanokra, illetve mennyire hoznak „tudományos” eredményeket.

E szempontok alapján az egyik leggyengébb láncszem a klasszikus marxizmus paradigmájában az ökonomizmus volt. Marx ökonomizmusa bizonyos értékelések szerint már eleve egy félreértésen alapult; kimutatható ugyanis, hogy ha az *Előszó. A politikai gazdaságtan bírálatához* c. írás mellett más szövegeket is bevonunk az elemzésbe, már sokkal árnyaltabbá válik az alap-felépítmény viszony elemzése.

Engels például J. Blochhoz írt levelében világossá teszi, hogy miközben *végző soron* a termelőerők fejlődése határozza meg a történelmet, azt sohasem állították, hogy a gazdaság lenne az *egyetlen* meghatározó erő (idézi Au 2006). Ennyiben pedig az alap és felépítmény közötti viszony már Marxnál és Engelsnél is egy dialektikus, azaz nem determinisztikus viszony volt. Ez alapján pedig Au szerint a neomarxisták elfordulása a tradicionális vagy ortodox marxista írásoktól szükségtelen és indokolatlan volt.

De maga a marxista hagyomány is felfogható úgy, mint az ökonomizmussal való szembenállás története: Lenin a politikai küzdelem szerepének lebecsülése, Gramsci

vastörvényjellege, Polányi Károly szűk osztályszemlélete, Poulantzas pedig az imperializmus leszűkített értelmezése miatt bírálta a megközelítést (Bottomore 1991: 168, ill. Polányi kapcsán Block 2001). Tekintettel arra, hogy az ökonomizmus, mint tudományos elmélet sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, szerepe a marxista hagyomány kemény magjából erősen megkérdőjelezhető.

Az ökonomizmus ugyanakkor az általános determinizmus egyik konkrét megnyilvánulási formája (Marx esetében releváns még a technológiai determinizmus, mindkettőről lásd Hodges–Gandy 1982). Ennyiben pedig a determinizmus az egyik legfőbb vád nem csak a marxizmus gazdasági redukcionista, de strukturalista irányzataival szemben is (miközben a kettő közé nyilvánvalóan nem tehető egyenlőségjel, amit jól jelez Poulantzas [1974] ökonomizmussal kapcsolatos már említett elutasító véleménye).

A strukturalizmus az államnak legfeljebb relatív autonómiát engedélyező (és a *túlzott determinizmust* elvető) determinizmusával kapcsolatban ugyanakkor még mindig felmerülhet, hogy az indokoltnál kisebb szerepet biztosít a szabad akaratnak. A humanizmus/antihumanizmus vitában így például Althusser elvetette az egyéni autonómia, mint történelemformáló erő és mint társadalmi alap lehetőségét, melynek helyére az egyént, mint a társadalmi viszonyok hordozóját tette. A strukturalista marxizmus ezen erős formáját ugyanakkor később maga Althusser is megtagadta (Benton 1984).

Althusser ugyanakkor kiállt a történelmi materializmus, mint a tudományos megismerés eszköze mellett. Figyelembe véve emellett, hogy a marxizmus számos értékelés szerint egyenlővé tehető a történelmi materializmus koncepciójával,¹⁶ a négy izmusból a materializmus tarthat még számot leginkább arra, hogy a kutatási program belső magjában szerepeltessük.

Sőt első ránézésre akár furcsának is tűnhet egy nem materialista marxizmus felvetése. De korántsem lehetetlen: a (nem szigorúan a strukturalizmussal definiált) neomarxizmus egyik fontos jegye volt így a jelentős mértékben Hegellel, Marx későn felfedezett ifjúkori műveivel és a (jóléti) államellenes '68-as mozgalmakkal összefüggésbe hozható *dialektikus idealizmus*.

De a marxista államelméletben is viszonylag korán megkérdőjeleződött a materializmus kiemelt szerepe, melyhez – ahogy az ökonomizmus és a determinizmus esetében – döntő hozzájárulást jelentett Gramsci.

Gramsci szerint ugyanis az objektív valóság ugyanolyan tévhit, mint az embertől függetlenül létező Isten koncepciója, így az ontológiájában erre építő filozófiai materializmus is a vallás hibájába esik. Emellett a materializmus, mint a felépítményt közvetlenül meghatározó anyagi alap elmélete is „primitív infantilizmus” – maga Marx is csak *tendenciákról* beszélt az alap és felépítmény viszonyával kapcsolatban.¹⁷

Mindezek alapján a négy izmus marxista hagyományban betöltött szerepének kérdése konkrétan az alap és felépítmény, illetve elvontan a struktúra és cselekvés kérdésével

16 Lásd pl. az International Encyclopedia of Sociology 'marxizmus' szócikkét.

17 Idézi Carl Cuneo: <http://socserv2.mcmaster.ca/soc/courses/soc2r3/gramsci/gramarx.htm>.

hozható összefüggésbe. Ezzel kapcsolatban megállapítható, hogy a Marxnak, illetve kisebb mértékben a klasszikus marxizmusnak nem teljesen megalapozottan betudott erős program mind elméleti, mind tudományozsziológiai értelemben visszaszorult a XX. század végére. A négy izmussal meghatározott klasszikus történelmi materializmust a neo-, illetve posztmarxisták az E. O. Wright által említett szellemben vagy egy gyengébb változatra fogalmazták át (lásd pl. Mandel parametrikus determinizmusfogalmát), vagy egy új, a dichotómiákat dialektikus viszonyra alakító elméletet hoztak létre (lásd Jessop már említett stratégiai kiválasztási koncepcióját).

A klasszikus marxizmusra jellemző négy izmus elhagyása mellett ugyanakkor az eredeti változathoz képest idővel megváltozott a marxista politikatudomány (vagy legalábbis annak egyes irányzatai) ontológiai és episztemológiai felfogása is. E változások előidézésében fontos szerepet játszott az interpretista elmélet megjelenése és megerősödése, melynek kritikájára a marxizmus eredeti, realista pozíciójának módosításával reagált (Marsh–Furlong 2002: 31). Az így kialakult kritikai realista megközelítés, bár továbbra is fenntartja, hogy létezik egy a saját interpretációnktól független, rajtunk kívül álló objektív világ, azt is elfogadja, hogy az ezzel kapcsolatos kutatási eredményeket már befolyásolhatja az egyéni értelmezés. Ebből következik az is, hogy minden kutatás elméletfüggő: meg kell értenünk a külső világot, de a külső világról szóló képünk társadalmi konstrukcióját is.

A fentiek alapján a négy izmussal meghatározott redukcionizmus és ennek ontológiai-episztemológiai bázisa, a marxista hagyomány, mint kutatási program több mint 100 éves történetében véleményem szerint a külső burok, nem pedig a belső mag pozícióját vette fel.¹⁸

Mi marad a kemény magban?

Ha a négy izmus, illetve az eredeti ontológiai és episztemológiai megközelítés már nem is képes biztos elméleti alapot szolgáltatni a marxista politikatudomány számára, egy sajátos marxi ihletésű kutatási irányzatról igenis beszélhetünk.¹⁹ A lakatosi kutatási program-

18 Bár nyíltan nem hivatkozik rá, nagyjából e lakatosi megközelítésnek megfelelően von le hasonló következtetést Marsh (2002: 159–160).

19 Eddigi vizsgálódásaink kapcsán releváns kérdés az is, hogy alkalmazható-e egyáltalán a lakatosi kutatási programelmélet a marxista politikatudományi hagyományra. Felmerülhet a veszély ugyanis, hogy egy Lakatos-féle „racionális rekonstrukció” nem veszi figyelembe a tudomány-, illetve tudásszociológia által feltárható eltéréseket a módszer által meghatározott módon keresett *történettől*. Ott is kapcsolódási pontokat találhatnánk tehát, ahol ezek nincsenek meg, és hipotézisünk igazolása helyett a hipotézis önigazolását hajthatnánk végre. Lakatos ugyanakkor a racionális rekonstrukció mellett szükségesnek tartotta a vonatkozó „külső történet” megírását is (és – ha erre jelen keretek között nem is vállalkozhatom – egyet is értek Lakatossal), ami különösen igaz lehet egy a politikával szemben korántsem távolságtartó irányzat esetében.

elmélet alapján a folyamat a külső burok elhagyásaként értelmezhető, mely így változó formában védelmezi a belső, kemény magot.

A klasszikus marxizmus kemény magjának elemei közül az idők során sok szerző más és más elemeket emelt vagy éppen „tolt ki” a külső burokba. Az egyik legjelentősebb ilyen korai próbálkozás Lukács György nevéhez fűződik, aki a dialektikus módszert emelte ki, mint a marxi megközelítés központi elemét (Lukács 1923). A „kemény mag” különböző revíziói ezt követően is folyamatosan követték egymást, de területi okokból itt csak egy válogatott irodalomra támaszkodunk ennek időben nagyjából állandó elemei rekonstruálására.

Ennek során először egyes vonatkozó enciklopédikus és áttekintő művek összefoglalásait vizsgáljuk meg, majd néhány a témával explicit módon foglalkozó rövidebb írást tekintünk át; végig az általános szövegkörnyezettől haladva konkrét témánk felé.

A klasszikus marxizmusnak a négy izmus túlhangsúlyozásával jellemezhető fordulatát nem csak a szűken értelmezett államelméletben, hanem általánosságban az ennek egyik fő elméleti forrását jelentő ún. nyugati marxista filozófiai hagyományban is szóvá tették annak első vezető képviselői (Schechter 2007: 31–33, ill. 47–48). Miközben a történelem folyamatában az objektív elemeket hangsúlyozó tudományos marxizmus a kommunista pártok támogatásával egyre nagyobb befolyásra tett szert, a Marx által szintén hangsúlyosan kezelt szubjektivitást középpontba állító megközelítés háttérbe szorult.

A már említett Gramscihoz és Lukácshoz hasonlóan Karl Korsch és más nyugati marxista szerzők azzal a céllal léptek fel, hogy visszahelyezzék jogaiba a szubjektív, tudati elemeket, és ezáltal újraélesszék a dialektikus filozófiát. Az elmélettörténetet áttekintő Schechter ezt egy szükséges elméleti korrekciós folyamatként ábrázolja, mely a marxizmus fókuszát visszairányítja a kapitalizmus „törvényeinek” meghatározására irányuló tevékenységről az emberi emancipációra.

Korsch egy késői írásában négy pontban foglalta össze ezt az újra- (vissza-) értelmezett marxizmust (Kołakowski 2005: 1044). Először is a marxizmus csak partikuláris, és nem általános elmélet, nem lehetséges az adott történelmi állapoton túlmutató érvényességű állítások megfogalmazása, ideértve alap és felépítmény viszonyát is.

Másodsorban a marxizmus kritikái, és nem pozitív megközelítést alkalmaz. Tehát nem tudomány és nem is filozófia, hanem a létező társadalom elméleti és gyakorlati kritikája – ennyiben pedig maga is gyakorlat (praxis). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a marxizmus ne lenne a természettudományokhoz fogható módon empirikusan igazolható, szigorú tudásforma.

Harmadrészt a marxizmus tárgya a kapitalista társadalom annak hanyatló szakaszában. Negyedsorban a marxizmus célja – a Feuerbach-tézisekben lefektetett módon

Összességében azonban úgy vélem, hogy a cikkben bemutatott rekonstrukció egy robusztus irodalmi hagyományra támaszkodik, amely lecsökkenti az önkényesség lehetőségét, és alátámasztja a változó történelmi ívet. Mindezt figyelembe véve ahhoz, hogy az eredeti célnak megfelelően a marxizmust mint ma is érvényes kutatási paradigmát rekonstruálhassuk, a lakatosi rendszer kézenfekvő megoldást kínál.

– nem a világ értelmezése, hanem megváltoztatása. Ennyiben az elmélet alárendelt a gyakorlatnak.

A Korsch által újraértelmezett marxizmus „hatóköre” az első pont értelmében drasztikusan lecsökkent a II. Internacionálé, de akár még Marx „marxizmusához” képest is.²⁰ Az így meghatározott humanista marxizmus azonban csak egy fél – nem pedig egy teljes – fordulatot jelentett a klasszikus marxizmushoz képest. Dialektikus módon ugyanis a dichotómiák meghaladására törekedett, lett légyen szó a szubjektum-objektum, tartalom-forma, elmélet-gyakorlat, etika-politika, szellemi és fizikai munka, civil társadalom-állam, illetve tőke-munka fogalmi párosáról (i. m. 181).

Az ilyen, a dualizmusokat az eredeti marxi szándékok szerint feloldó marxizmus képes lehet párbeszédet folytatni olyan régi és új elméleti megközelítésekkel, mint az idealizmus, az egzisztencializmus, a pszichoanalízis vagy a strukturalizmus, miközben kitarthat azon eredeti álláspontja mellett, hogy csak egy olyan társadalom tekinthető szabadnak és igazán demokratikusnak, melynek tagjai már felszabadultak a társadalmi-gazdasági szükségletek elnyomása alól (i. m. 63). Ennyiben megállapítható, hogy a nyugati marxizmus, mint filozófiai irányzat, hasonló utat járt be a zárt, abszolút tudás szükségességétől a nyitott, relatív tudás lehetőségéig, mint a szűkebben értelmezett marxista politikatudomány.

E filozófiatörténeti folyamattal (és a jelen cikk hipotézisével) cseng össze a Szociológiai Enciklopédia 'marxista szociológia' szócikkének áttekintése is (Borgatta–Borgatta 1992: 1204). A klasszikus marxizmust meghatározó történelmi materializmus krízise nyomán az elméletben a gazdasági és osztályfaktorok jelentősége csökkent a társadalmi-kulturális-politikai folyamatokhoz viszonyítva. Ez a marxista hagyományon belül egy önkritikusabb, rugalmasabb, konkrétan a történeti eseményekhez kapcsolódó megközelítést hívott életre, illetve számos teoretikus kiütkeresési kísérletet eredményezett. Ezek közül a szócikk az alább még terítékre kerülő analitikus marxizmust, a már említett posztstrukturalizmust, illetve a témánk szempontjából kevésbé releváns (antifunkcionalista, a cultural studieshoz köthető) kulturális marxizmust említi.

Már a szűken értelmezett marxista politikatudomány történetét vázolja David Marsh (2002: 162–163) úgy véli, hogy minden weberianus, illetve pluralista jellegével együtt a posztmarxisták államelmélete mégis marxistának tekinthető. Ennek kapcsán az elsődleges momentum az, hogy ezen irodalom művelői *Marx műveit* és a marxista hagyományt veszik elemzéseik kiindulópontjául. A posztmarxizmuson belüli eltéréseket nem tekintik gyeségnek, sőt véleményük szerint az elmélet „rugalmassága” éppen a változó valósággal szemben fennmaradó magyarázóképeségének a jele.

20 Kolakowski rámutat más ellentmondásokra is a négy pont, így pl. a „tudományos” követelmények és a marxizmus, mint gyakorlat elvárása között, jelen esetben azonban csak az elmélettörténeti, és nem az elméleti rekonstrukció a célunk.

Marsh értékelése szerint a *gazdasági, társadalmi, politikai* változás magyarázatában az újabb elméletek már nem szorítkoztak a gazdasági alapból kiinduló ökonomista megközelítésre. A kultúra, az ideológia, az állami cselekvés *nem determinált* a gazdasági alapok által, így például két hasonló gazdasági fejlettségű állam politikai berendezkedése lehet demokratikus és autoritárius is. Egy másik példa szerint a közpolitikai döntések nem mindig a tőke érdekeit szolgálják (bár a tőkeérdek korlátként ettől még megjelenik).

Másrésről a marxi ihletésű társadalomtudomány nem mehetett el szó nélkül az objektív valóságban bekövetkezett változások hatása mellett sem. A *gazdaság* esetében így nehezen vitatható, hogy a kapitalizmus jelentős mértékben átalakult Marx kora óta, melyből itt elég talán csak a nemzetköziesedés folyamatára felhívni a figyelmet. A marxizmus szempontjából releváns *társadalmi* változások közül megemlíthető a közszektor méretének növekedése vagy a termelőszektor csökkenése, ezek nyomán pedig a fehérgalléros és női munka elterjedése. A politikai változások esetében a marxisták helyzetét egyszerre nehezíti és egyszerűsíti, hogy ma már nem „kell” védelmezniük a Szovjetunió politikai gyakorlatát.

Az új, immár kritikai realista episztemológiai megközelítést valló marxista politikatudomány nem zárt, hanem nyitott, így például erősen hat rá az interpretációs elmélet is. A pluralista jelleg kidomborodását elősegítette még, hogy a marxista szerzők feladták az egyetlen helyes válaszra épülő megközelítésüket, nem csak tárgyuk, de tudományos megközelítésük esetében is szakítva ezzel a determinizmussal.

Ezt a megközelítést alátámasztja Gregor McLennan (1996) egy elemzése is, aki egy cikkében a posztmarxisták által a modernista elméletnek betudott bűnököt vette számba.²¹ Eszerint, amikor a posztmarxisták a klasszikus marxizmust redukcionizmussal, funkcionálizmussal, esszencializmussal vagy univerzalizmussal (azaz végső soron *modernizmussal*) vádolják, akkor valójában nem a történelmi materializmus olyan *alaptételeit* bírálják, mint pl. „a modern ipariális rend alapvetően kapitalista jellegű”. A problémát számukra egy elméleti megközelítési *típus* jelenti, amely ráadásul túlzottan kiterjesztően látja saját hatókörét.

De McLennan érvelése szerint még ez a vád sem állja meg feltétlenül a helyét, amennyiben „a marxista magyarázatok egyértelmű komplexitása aláássa a kritikusok retorikájának felszíni elutasítását”. Az elutasítás jogosságát még jobban megkérdőjelezi, hogy a diskurzuselmélet és más posztmarxista-posztfeminista alternatívák sem szolgálnak „pontosabb fogalmakkal”, mint a bírált marxizmus.

McLennan szerint ugyanakkor ez végső soron egy meddő vita, amennyiben nem szükségszerű, hogy „a régi vágású marxi szocializmus” és az „új – valójában néha ultraliberalis – posztmodern” között egy dogmatikus harcnak kell lennie. Elismeri tehát

21 A cikk fordítása megtalálható a *Fordulat* jelen számában – a szerk.

a posztmarxista kritikai megközelítések létjogosultságát, akárcsak azt, hogy a „nyíltan és teljes mértékben redukcionista, funkcionalista, esszencialista vagy univerzalista elméletek” nem lesznek „automatikusan jobbak” azon elméleteknél, melyek nem ilyen kiindulópontokra épülnek. A marxizmus bizonyos vonatkozásainak védelmezése tehát nem feltétlenül jár együtt a klasszikus marxizmus, mint „Nagy Elmélet” pozíciójának maradéktalan elfogadásával.

Ennek a váltásnak adja láttelejét az egyik legtöbbet idézett posztmarxista feminista, Nancy Fraser (1998). A marxizmus jövőjéről a Kommunista kiáltvány megjelenésének 150. évfordulója kapcsán elmélkedő Fraser szerint a megközelítésnek, mint metanarratívának, mint a kapitalista társadalom rendszerdinamikája totális magyarázatának: „vége”.

A marxizmusnak manapság csak mint egy általánosabb posztmarxista kritikai elméleti „színtér” egyik áramlatának juthat szerep. Ahhoz, hogy ezt a szerepet betölthesse, a marxizmusnak egy új „szerénységre” és nyitottságra lesz szüksége más irányzatokkal való kapcsolatában. Fraser explicite elveti a klasszikus marxizmus többszörös esszencializmusát, strukturalizmusát, determinisztikus jellegét. Pozitíve ugyanakkor fenntartja a marxista hagyomány kritikai-normatív megközelítésének létjogosultságát, melyet immár nem újraelosztás és elismerés, osztály- és identitáspolitikai, szocializmus és multikulturalizmus egymással szemben, hanem egymás mellett való érvényesítésével lát a gyakorlatra lefordíthatónak.

Egy ilyen relativizált marxizmus szükségességére hív fel egy cikkében Ronald Aronson (1996) is. E szükségszerűség a relevancia megőrzésének igényéből fakad: az utóbbi években sikeres marxista elemzések olyan mértékben relativizálják az osztályelnyomás kizárólagosságát, hogy már vele egyenrangúan kezelnek más elnyomási formákat. Aronson a marxistákat és más baloldali megközelítések híveit ez alapján arra buzdítja, hogy elsősorban ne elméleti keretük különbözőségeire, hanem hasonlóságaira, a régi univerzális nézőpontok helyett az új partikuláris nézőpontokra koncentráljanak.

Egy hasonló rekonstrukciót hajt végre Manuel Castells kapcsán Varga Barbara (2002) is. Eszerint a pályája kezdetén marxista befolyás alatt álló, de később az ideológiai szintézis megteremtésére törekvő eklekticista Castells számára a marxizmus csak egy fontos forrássá vált a többi között. Eredeti koncepcióját így „áthangsúlyozza”, majd végül elméleti értelemben részlegesen szakít a „monokauzális, szélsőségesen determinisztikus magyarázati modellel”. Ezt a neomarxistákhoz hasonlóan a „szubjektív akarat és az objektív kényszer elméleti integrációjával”, azaz a „voluntarizmusnak a klasszikus elméletbe való becsémpészésével” próbálja megoldani, melynek egy tipikus következménye „valamilyen önálló felépítmény” beemelése az elméleti keretbe.

A marxista hagyományt már sajátosan államelméleti szempontból vizsgáló Barrow (1993: 11) az irányzatok tudományelméleti szempontból releváns típusokba való besorolását két dimenzióban végzi el.

Az *analitikus* dimenzióba sorolja a jelenségeket (melyek például együttesen kiadják az „államot”) logikusan csoportba rendező fogalmakat. A kutatás (le)folytatása szempontjából ugyanakkor szükség van egy *módszertani* pozíció kialakítására is, amely meghatározza a hipotézisek elfogadásához szükséges eljárásokat és bizonyítékokat.

Barrow szerint a marxista államelméletek sajátos „marxista” jellegét az analitikus dimenzió adja, azaz az olyan alapvető összefüggések, mint a termelési viszonyok leírása, az érték-többlet és a kizsákmányolás fogalma, vagy a profitráta csökkenésének tendenciája.

Barrow mindemellett elfogadja Eduard Bernstein álláspontját, mely szerint nem létezik egy sajátosan marxista metodológia. Az olyan megközelítések ugyanis, mint a hatalmi szerkezet elemzése, a strukturális funkcionalizmus vagy a rendszerelemzés, nem sajátosan marxista megoldások.

A marxista hagyomány illetén értékelése a *tematikai közösség* tekintetében teljesen megfelel kiinduló feltételezésünknek. De a látszat ellenére a metodológiai dimenzióban sem mond ellent hipotézisünknek: a marxizmust hipotézisemben ugyanis nem *konkrét* módszertani *megoldásokkal*, hanem egy általános módszertani *megközelítéssel*, ha tetszik, bizonyos egymáshoz illeszkedő tudományfilozófiai *előfeltevésekkel* írtam le.

A jelen cikkben alkalmazott megoldáshoz hasonló módon a lakatosi kutatási program-elméletet alkalmazta a marxizmus elmélet-történetének tanulmányozására egy cikkében Michael Burawoy (1990). Így az irodalmi összefoglaló zárásaként indokoltnak tűnik eredményeinek részletesebb bemutatása is.

Burawoy cikkének központi kérdése az, hogy tudomány-e a marxizmus. Ellenpéldaként a marxizmussal a szovjet marxizmust azonosító Polányi Mihályt hozza fel, aki szerint a tudományt a társadalomnak alávető marxizmus valójában csak tudománynak álcázott immoralitás, melynek végső célja a totalitárius uralom.

A marxizmust Kuhn se tartotta tudománynak, de nem azért, mert ne lehetne állításait falszifikálni vagy éppen politikai „kapcsolatai” miatt, hanem mert művelői nem töreksenek a velük szembekerült anomáliák „normalizálására”. Korai marxista meggyőződése ellenére a tudományfilozófiássá váló Lakatos a marxizmust egy degenerálódó kutatási programnak tartotta, igaz, az ezt alátámasztó érvelése (a megközelítés előrejelző képességének bírálata) nem kidolgozott és támadható. Burawoy erre való tekintettel nem tartja megkérdőjelezhető eljárásnak a lakatosi megközelítés marxizmusra való alkalmazását, még akkor sem, ha ennek előnyei első látásra nem is nyilvánvalóak.

Burawoy ezzel kapcsolatban úgy érvel, hogy a marxi politikatudomány kutatási programjának kemény magja – a relatíve ritkán idézett lakatosi leírásnak megfelelően – nem

Pallasz Athéné módjára, teljes fegyverzetben pattant ki Zeusz fejéből. A kemény mag elemeinek súlyozása tekintetében ráadásul megfigyelhetőek különböző irányzatok, melyek egymással összekapcsolódva, de egymástól elkülönülten fejlődnek.

A kutatásiprogram-hipotézis igazolása vagy falszifikálása tehát egy elmélettörténeti rekonstrukciót igényel, melyhez Burawoy Marx saját „kemény magra” vonatkozó nézeteinek felidézésével fog hozzá. Ebben a vonatkozó irodalom nagy részéhez hasonlóan elsősorban *A politikai gazdaságtan bírálatához* című 1859-es mű Előszavának önreflexív részeire támaszkodott.

Marx itt a történelmi materializmust mint vizsgálódásának „általános eredményét” határozza meg, ami egyben kutatásának vezérfonala. Ugyanitt megadja a történelmi materializmus hét alaptételét is. Ezek azonban nem állnak össze egy koherens elméleti maggá, mivel önmagukban is számos értelmezésre adnak lehetőséget, melyet csak tovább bővít az egyes tételekhez hozzárendelhető súlyok sokszínűsége.

Ennyiben Burawoy szerint az eredeti marxi szöveg csak a történelem által kitermelt elméleti „anomáliákat” különböző módokon semlegesíteni próbáló versengő kemény mag koncepcióinak alapját jelenti, és nem magát a kemény magot.²²

Ami másrésztől a külső burkot jelenti, ott viszonylag egyszerű a kép: hamar láthatóvá vált, hogy a történelmi materializmus szellemében fogant marxi előrejelzések nem jöttek be, legyen szó a kapitalizmus hanyatlásáról vagy a munkásosztály forradalmi megszerveződéséről.

Ezek a problémák a XX. század marxistái számára szükségszerűvé tették, hogy a kemény mag „megszilárdításával” és új, az elméleti és történeti kihívásokra jobb magyarázatokat adó külső burok meghatározásával tereljék újra egy a lakatosi értelemben vett progresszív pályára a kutatási programot.

Burawoy a marxizmus ezen szempontok szerint meghatározható elmélettörténeti fejlődését a következő szakaszokkal írja le: Marx és Engels, német marxizmus, orosz marxizmus, nyugati marxizmus. Az így meghatározott történeti ívet bizonyos megkötésekkel mint progresszív kutatási programot írja le. A fejlődési modelttől való olyan eltéréseket, mint a szovjet marxizmus vagy az analitikus marxizmus arra vezeti vissza, hogy esetükben megbomlott a marxista heurisztika és a történelmi kihívások közötti kölcsönösen előnyös egymásra hatás. A kutatási program degenerációja ugyanakkor csak a belső és a külső történet összefűzése mellett kerülhető el.

Burawoy szerint erre hozható sikeres példa Rosa Luxemburg munkássága, aki, elkerülve Bernstein revizionizmusát (s egyben új kutatási programját), úgy tudta

22 A marxi életműből tehát nem nyerhető ki a marxista politikatudomány mint kutatási program kemény magja. Ennyiben áthidalható az a kérdés is, hogy a marxi életmű mely elemei jöhetnek számításba a kemény mag meghatározásakor. Ezzel kapcsolatban Burawoy úgy véli, hogy míg a kritikai elmélet által alapul vett korai, hegelianus marxi írások „reprezentálják” a kemény magot, addig az ezeket a kiindulópontokat később a kapitalizmus kontextusában kifejtő művek a külső burkot. Ezzel kapcsolatban azonban némileg zavaró, hogy ezt követően az elmélettörténetet mégis a hét „történet” alaptétel revízióinak szempontjából tekinti át.

megvédelmezni a késő marxi kemény magot, hogy közben például a kapitalizmus és militarizmus összekapcsolódásának „megjósolásával” egy új progresszív burkot tudott neki adni. Hasonlóképpen csak a történelmi környezetre reagáló külső burkot, nem pedig új magot adott a marxista elméletnek Trockij (a permanens forradalom hipotézisével), Lenin (a szocializmus „köztes” időszakával) és Lukács (a nem szükségszerűen kialakuló, a totalitást átlátó osztálytudat fogalmával).

Lukács a marxi kutatási program igazolása szempontjából kulcsszerepet játszott a tekintetben is, hogy – egyfajta sajátos kettős felfedezéssel – az eldologiasodás fogalmával egészítette ki azt a marxi elméletet, amely Lukács korában kiadatlan részeiben (a Gazdasági-filozófiai kéziratokban) már eleve „készen állt” az elidegenedés fogalmához kapcsolódóan.

A kritikai elméleti hagyomány ezt követően már egy új kutatási programnak tekinthető, így a marxista hagyomány „klasszikusai” közül Gramsci az, aki a determinizmus megkérdőjelezésével, az önálló szerephez jutó felépítmény fogalmával egy sorsdöntő progresszív lökést tudott adni a kutatási programnak (Burawoy itt le is zárja a tárgyalást, így a neomarxizmus és a strukturalizmus elmélettörténeti szerepének elemzésére nem kerül sor).

Témánk szempontjából hangsúlyozandó elem, hogy Burawoy (az irodalom 1990-es állása alapján) arra a következtetésre jut, hogy a posztmarxizmus nem tekinthető a marxizmus progresszív elméleti fejlődése egy újabb szakaszának. Legfőbb hibájaként azt rója fel, hogy „elveszik a történelem hálójában”, azaz, mivel minden tényezőt (a gazdasági kizsákmányolás mellett a domináció más formáit is például) fontosnak tart a magyarázatban, végső soron nem magyaráz semmit.

Miközben Burawoy bírálatainak van alapja a posztmarxizmus – elsősorban a posztmodern társadalomelmélet ihlette – irányzataival kapcsolatban, általános leírásként említett cikkében nem kellően alátámasztott. Az államelmélet esetében (melyre alább Bob Jessop egy cikkével példát is hozunk) a posztmarxizmus sajátosan marxi fókusza megmaradt, ennyiben pedig a negatív és pozitív heurisztikák egy életképes rendszerét kínálja fel – pont olyat, amit Burawoy hiányol a posztmarxista szerzőktől. A leglátványosabb érv ezzel kapcsolatban az lehet, hogy a Burawoy által mint a maghoz hű, de új progresszív külső burkot adó Gramsci éppenséggel az egyik legfontosabb kiindulópontja a posztmarxista államelméletnek.

Ennyiben pedig Burawoy javaslatával szemben, miszerint egyes disszidens marxista megközelítésekhez (köztük Konrád és Szelényi értelmiségközpontú elemzéséhez) kellene visszatérni a kutatási program ezredforduló környéki átírása során, a posztmarxizmus is mint progresszív eltolódással biztató irány határozható meg.

Ha ez így van, a posztmarxizmus megítélése témánk szempontjából paradigmaticus jelentőségű: ha Burawoyjal elvetjük, mint a progresszív marxista elmélettörténet szerves részét, egyben a négy izmussal leírható klasszikus marxizmushoz közel álló kemény magot, „családot” is feltételezünk. Ha azonban – többek között Marsh nyomán – a posztmarxistákat a marxista hagyomány részeként határozzuk meg, az egyben egy általá-

nosabb, kevésbé (szigorúan vett, szó szerinti) tartalmi, semmint módszertani irányultságú elemcsoportot feltételez a kemény magban.

E kaleidoszkópszerű áttekintés csak érzékelteti, de nem igazolhatja, hogy milyen – a marxista kutatási programban már eleve jelen lévő – elemek tekinthetők a program kemény magjának. Folytatva így az adott keretek között szükségszerűen csak illusztratív jellegű bizonyítékok felsorolását, az alábbiakban egy példát, illetve egy lehetséges ellenpéldát mutatok be keménymag-koncepcióm tarthatóságával kapcsolatban.

Egy példa: a posztstrukturalista

kapitalizmuselmélet

Cikkem eredeti motivációjának megfelelően közelebb hozva az elmélettörténeti fejtegetést a társadalomtudományos kutatás gyakorlatához, hasznos lehet bemutatni egy konkrét írást, mely épít a marxista politikatudomány fent meghatározott kemény magjára, ugyanakkor elhagyta már annak eredeti külső burkát. Ennek a célnak remekül megfelel Bob Jessop (1997) egy a kapitalizmus jövőjéről szóló cikke, mely ráadásul abból a szempontból is előnyös, hogy expliciten reagál a posztmarxizmus tudományelméleti jellegzetességeire.²³

Jessop cikke a kapitalizmus „dinamikáját”, azaz történeti változását vizsgálja a béviszony természete és a tőke bővített újratermelése (azaz a tőkefelhalmozás) szempontjából. Kiindulópontja szerint a kapitalizmusnak nincs végső célja (teleológia), jövőjét strukturális változások és társadalmi küzdelmek alakítják (determinizmus, strukturalizmus).

Miközben az értéktöbblet tőkésítésének egyik alapvető előfeltétele az áru formáját öltő munka általánosítása, ez utóbbi jelentős részben a kapitalista gazdaságon *kívül* termelődik újjá.

A munkásosztály, mint az értéktermelés egyedüli forrása és hordozója, ennyiben nincs teljesen alávetve a tőke logikának (ökonimizmus). Másrésztől a kapitalista gazdaság is egy másik rendszerhez (illetve a habermasi életvilághoz) „strukturálisan hozzákapcsoltan” fejlődik, mely rendszereknek önálló működési logikájuk van. Az így összekapcsolt rendszerek egymás hosszú távú fejlődésének strukturális korlátját jelentik (itt megjelenik az útfüggőség problematikája), illetve korlátozott mértékben együttműködés is létrejöhet a rendszerek (illetve egy rendszer és az életvilág) között. Az így meghatározott stratégiai koordináció, illetve stratégiai összekapcsolódás, valamint az általuk szabályozott osztályharc, illetve kapitalista verseny határozzák meg a kapitalizmus egy sajátos (térhez és időhöz kötött) megjelenési formáját (univerzalizmus).

E sajátos fejlődési modell hozzáköthető egyes konkrét alap-felépítmény viszonyokhoz, illetve leírható a politikai domináció gramscianus, valamint a társadalmi és intézményi beágyazottság Polányi-ihlette elméletével is.

23 Az összefoglaló mondatai mögött zárójelben a releváns tudományelméleti kategóriák, melyek szempontjából eltérés mutatkozik a klasszikus és a posztmarxizmus között.

Egy ilyen jelző nélküli marxista, politikai gazdaságtani elemzés Jessop szerint egyszerre lehet szaktudományos tevékenység (vagy az ő szóhasználatában: nézőpont), és a szaktudományos tevékenységeket összefogó metanarratíva.

Az, hogy melyik álláspont tartható, attól függ, milyen szerepet tulajdonítunk a társadalmi élet újratermelésében a marxizmus sajátos tárgyának, a kapitalizmusnak. Ha a kapitalista gazdaságot csak egy intézményi rendnek tekintjük a többi között, úgy a marxizmus is csak egy diszciplináris elemzést tud nyújtani – igaz, az intézmények (és a diszciplinák határa) tekintetében talán kevésbé fetisiztikusat, mint más megközelítések.

Amennyiben azonban a tőkefelhalmozást tekintjük a társadalmi újratermelés legfontosabb tényezőjének, illetve a társadalomra és az intézményekre, mint elsődlegesen *kapitalista társadalomra* és kapitalista intézményekre tekintünk, úgy megközelítésünk az izmusok irányába történő „keményítésének” arányában válhat egyfajta „mester”-perspektívává.

Jessop e tekintetben – eltérően az expliciten hivatkozott és a gazdasági dominanciával, illetve hegemóniával szemben meghatározott „ökonomista determinációra” épülő „ortodox történelmi materializmus” álláspontjától – az első megközelítés híve. Nem fogadja el tehát a tőkeologikát, mint a társadalmi újratermelés domináns elemét.

Jessop cikke a fentiek alapján megfelel az izmusokkal való szakítást feltételező kiindulópontunknak, miközben elemzésében megjelenik hipotézisünk mind az öt eleme. Jessop vázlatosan ismertetett cikke így jól illeszkedik a marxista politikatudományi hagyomány kemény magjára vonatkozó hipotézishez, ennyiben pedig hozzájárulhat ez utóbbi megerősítéséhez.

Egy ellenpélda: az analitikus marxizmus

A hipotézist megerősítő pozitív példa ugyanakkor önmagában még nem jelent döntő kísérletet a feltevés helytállóságának bizonyításában. Bizonyos elmélettörténeti fejlemények ugyanis ellentmondanak kiindulópontomnak, melyek legalább említésszerű értékelésétől így itt sem tekinthetek el.

A hipotézis tarthatóságát esetlegesen megkérdőjelező ilyen tényezők közül az egyik legnagyobb „veszélyt” az analitikus marxizmus, mint tudománytörténeti fejlemény jelenti. Az irányzat jelentőségével kapcsolatban megoszlanak a vélemények: a módszertani individualizmus hívei értelemszerűen „markáns irányzatnak” tartják a marxizmuson *belül* (Szántó 1998), míg a marxizmust elsősorban a módszertani holizmussal azonosító szerzők az analitikus marxizmust inkább a racionális döntések elméletén nyugvó liberális politikai gazdaságtan egy speciális ágának, vagy még kritikusan a „mainstream liberális filozófiai és politikai gyakorlatnak való feltétel nélküli behódolásnak” (Roberts 1996), vagy a „munkásosztállyal folytatott párbeszéd” helyett „a burzsoá elméletekkel folytatott párbeszédnek” (Burawoy 1990: 790), semmint a marxista politikatudomány egy új ágának tartják.

Megvizsgálva a két állítás igazságtartalmát, azt mondhatjuk, hogy az analitikus marxizmus ontológiai, episztemológiai, megközelítésbeli, illetve a kutatási attitűdöt és

módszert érintő alapjai éles eltérést mutatnak a „mainstream” marxista államelméleti hagyománytól.²⁴ Ráadásul konkrétan az államelmélet szempontjából még a marxista tematika felvállalása sem jelent erős kapcsolódási pontot, tekintettel az analitikus marxizmus eltérő érdeklődési körére (G. A. Cohen esetében ez a történelmi materializmus, Roemernél a kizsákmányolás, míg Przeworskinál a munkásosztály stratégiája).²⁵

Mindezek alapján az analitikus marxizmus véleményem szerint a klasszikus-neoposzt marxista ívvel leírható marxista politikatudományi hagyományon *kívül* fejlődött ki, de legalábbis megkérdőjelezhető szoros kapcsolata ezzel a hagyománnyal.²⁶ Egy másik releváns szempont, hogy e megközelítés egy ma már alapszerzői által is elhagyott, kevesek által művelt elemzési keret. Ennyiben pedig az analitikus marxizmus, mint elméleti irányzat megjelenése nem tekinthető döntő érvek hipotézisem elutasítása mellett, sőt fokozatos elhalása éppenséggel megerősítheti az „életképes” kemény magra vonatkozó feltevéseket.

EPILOGUS

Az előző fejezetek döntően másodlagos irodalmakra épülő elemzése alapján a dolgozat elején javasolt hipotézis – egy első megközelítésben legalábbis – tarthatónak tűnik. Feltevésem „végleges” megerősítésére ugyanakkor az írásban több helyütt tárgyalt tudományelméleti problémák miatt hiába is törekednék. Elfogadom ugyanis Lakatos elemzését, mely szerint egyetlen kutatási program sem győzhető le egy csapásra, és az önmagukban véve akármilyen súlyos empirikus nehézségek sem végzetesek a program számára.

Nem mintha a posztklasszikus marxista politikatudománynak kifejezetten szűgyeneznie kellene: az 1970-es évek óta folyamatosan növekvő strukturális társadalmi egyenlőtlenségek, az egyéni és nemzeti szinten is fennmaradó kizsákmányolás, illetve a „casino kapitalizmus” válságai bőséges témát szolgáltatnak a marxista megközelítést elfogadó politikatudós számára (Marsh 2002: 167–171).

A marxizmusnak nem csak magyarózereje, de tudományszociológiai értelemben vett életképessége sem kérdőjeleződött meg olyan mértékben, hogy az az irányzat

24 Barrow 1993-as (tehát már jóval a megközelítés fő műveinek megjelenését követő) monográfiája így például név szerint egyetlen helyen említi az irányzatot, míg annak vezető szerzői közül Cohen és Roemer nem kapnak említést, Elster pedig mindössze egyetlen cikkével szerepel. Az említésnél nagyobb szerepet pedig csak a racionális döntéseken alapuló marxizmus kap, másfél oldalnyit, Przeworski egy tökémenekítéssel foglalkozó cikke kapcsán.

25 Lásd Cohen (1978); Roemer (1982) és Elster (1985).

26 A Szociológiai Enciklopédiában ezt úgy fogalmazzák meg (Borgatta–Borgatta 1992: 1204), hogy bár az analitikus marxizmushoz köthető fejlemények „kétségtelenül befolyásolni fogják a társadalomelméletet, de nyilvánvalóan túlzottan eltérőek és revizionisták ahhoz, hogy az általunk használt ‘marxista szociológia’ fogalom alá sorolhassuk be őket”.

fennmaradását veszélyeztethetné. Sőt úgy tűnik, hogy a kutatói közösség egy része továbbra is jelentős heurisztikus értékűnek tartja a marxista politikatudomány fentebb leírt kemény magját.

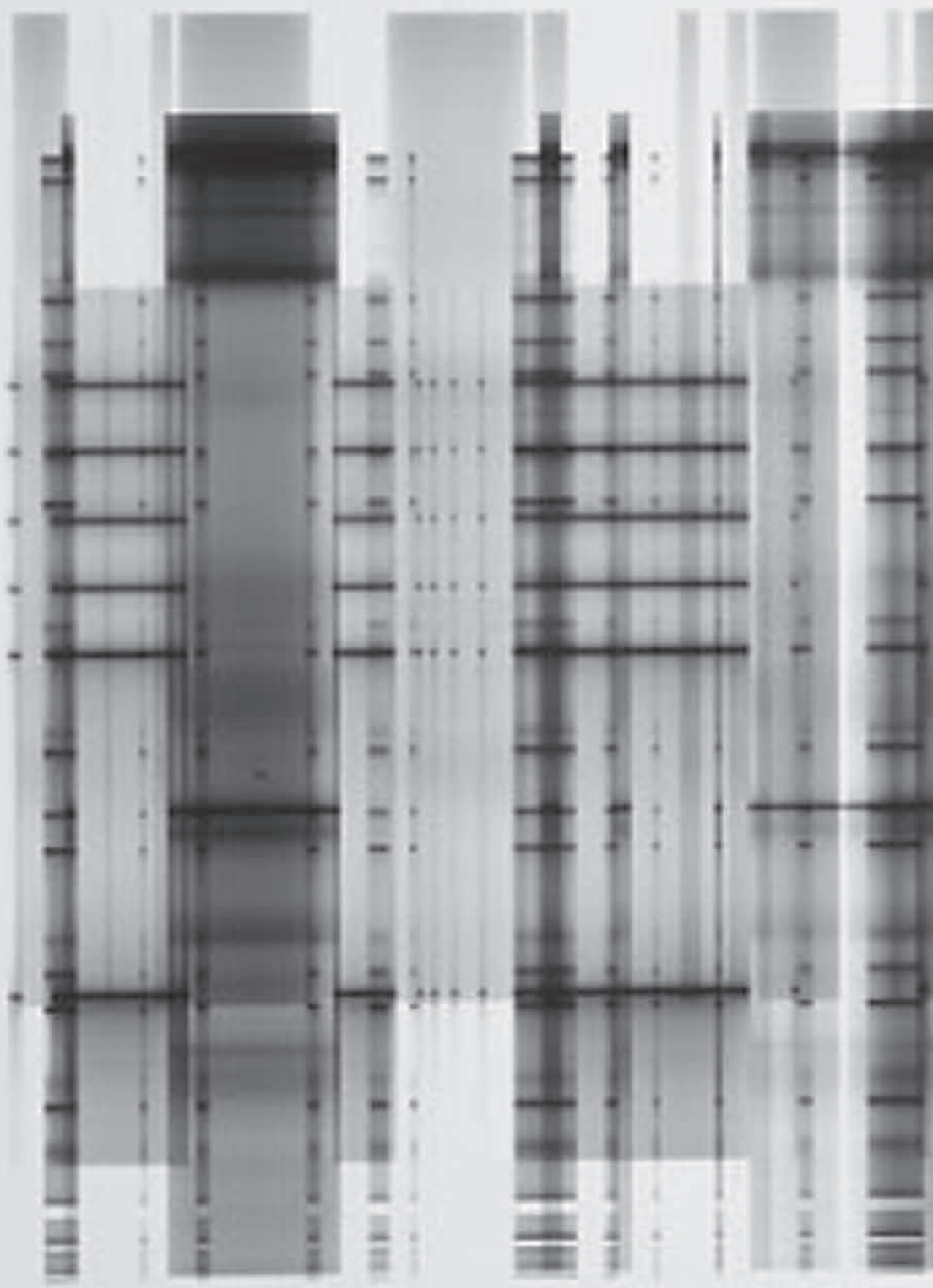
Ennyiben az írásomban vázolt elemzési keret hasznos tanulságokkal szolgálhat a további vizsgálódások számára is: a már egy átfogó politikatudományi irodalomelemzés által megerősített hipotézis vizsgálata kiterjeszthető lehet a tematikusan elkülönült aldiszciplínákra, a közgazdaságtanra, a politikai gazdaságtanra vagy a történelemfilozófiára is. Amennyiben ez az elemzés pozitív eredményt hozna, úgy az itt vázolt keret nem csak a marxista államelmélet, de az általában vett marxista társadalomtudomány és -elmélet szempontjából is releváns lehet.

De ahogy a klasszikus marxizmustól eljutottunk a kritikai politikatudomány korába, úgy az sem elképzelhetetlen, hogy a marxista politikatudomány kemény magjának meghatározását célzó, cikkemben vázolt „kutatói program” külső burka is idővel módosításra szorul majd.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Althusser, Louis (1971): Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation). In *Lenin and Philosophy and Other Essays*. (Szerk.: uő.) New York: Monthly Review Press.
- Aronson, Ronald (1996): Toward a Relativized Marxism. In: *Rethinking Marxism*, Vol. 9, No. 3.
- Au, Wayne (2006): Against economic determinism: revisiting the roots of neo-Marxism in critical education theory. *Journal for Critical Education Policy Studies*, Vol. 4, No. 2.
Interneten: <http://www.jceps.com/?pageID=article&articleID=66>.
- Barrow, Clyde W. (1993): *Critical Theories of the State: Marxist, Neo-Marxist, Post-Marxist*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Barrow, Clyde W. (2002): The Miliband-Poulantzas Debate. In *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered*. Szerk.: Aronowitz, Stanley–Bratsis, Peter. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Benton, Ted (1984): *The Rise and Fall of Structuralist Marxism*. London: Macmillan.
- Block, Fred (2001): *Introduction in. Polanyi, Karl – The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Bogdanor, Vernon (szerk.) (2001): *Politikatudományi enciklopédia*. Budapest: Osiris.
- Borgatta, Edgar F.–Borgatta, Marie L. (szerk.) (1992): *Encyclopedia of Sociology*. New York: Maxwell Macmillan International.
- Bottomore, Tom (1991): *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Burawoy, Michael (1990): Marxism as Science: Historical Challenges and Theoretical Growth. *American Sociological Review*, Vol. 55, No. 6, dec.
- Cohen, G. A. (1978): *Karl Marx's Theory of History: A Defence*. Oxford: Oxford University Press.
- Congdon, Lee (1998): Bűn és büntetlenség. Az ismeretlen Lakatos Imre. *Replika*, No. 38.
- Elster, Jon (1985): *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Forrai Gábor (1996): Lakatos Imre tudományfilozófiája: vázlat. *Replika*, No. 23/24.
- Fraser, Nancy (1998): A Future for Marxism. *New Politics*, Vol. 6, No. 4, tél.
- Giddens, Anthony (1981): *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Berkeley: University of California Press.
- Goodin, Robert E.–Klingemann, Hans-Dieter (szerk.) (2003): *A politikatudomány új kézikönyve*. Budapest: Osiris.
- Hodges, Donald–Gandy, Ross (1982): Marx and Economic Determinism. *Review of Radical Political Economics*, Vol. 14, No. 1.
- Jessop, Bob (1982): *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*. Oxford: Blackwell.
- Jessop, Bob (1997): Capitalism and its future: remarks on regulation, government and governance. *Review of International Political Economy*, Vol. 4, No. 3.
- Kotakowski, Leszek (2005): *Main Currents of Marxism: The Founders, the Golden Age, the Breakdown*. New York: W. W. Norton & Company.
- Lukács György (1923): Mi az ortodox marxizmus? In *Történelem és osztálytudat*. Interneten: <http://www.marxists.org/magyar/archive/lukacs/tortenelem-osztalytudat/ch02.htm>.

- Magill, Frank N. (1995): *International encyclopedia of sociology*. London; Chicago: Fitzroy Dearborn.
- Marsh, David–Furlong, Paul (2002): A Skin Not A Sweater. In *Theory and Methods in Political Science*. Szerk.: Marsh, David–Stoker, Gerry. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Marsh, David–Stoker, Gerry (2002): *Theory and Methods in Political Science*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Marsh, David (2002): Marxism. In *Theory and Methods in Political Science*. Szerk.: Marsh, David–Stoker, Gerry. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Marx, Karl (1845): *Tézisek Feuerbachról*. Interneten: <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/misc/misc/feuerbachrol.htm>.
- Marx, Karl (1957 [1843]): Bevezetés a hegeli jogfilozófia kritikájához. In *Marx és Engels összes művei*. (MEM) 1. kötet, Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl (1972 [1859]): A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. In *Marx és Engels összes művei*. (MEM) 13. kötet, Budapest: Kossuth.
- McAnulla, Stuart (2002): Structure and Agency In *Theory and Methods in Political Science*. Szerk.: Marsh, David–Stoker, Gerry. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- McLennan, Gregor (1996): Post-Marxism and the „Four Sins” of Modernist Theorizing. *New Left Review*, No. 218. júl.–aug.
- Miliband, Ralph (1970): The Capitalist State – Reply to N. Poulantzas. *New Left Review*, No. 59. jan.–febr.
- Poulantzas, Nicos (1969): The Problem of the Capitalist State. *New Left Review*, No. 58. nov.–dec.
- Poulantzas, Nicos (1973): *Political Power and Social Classes*. London: Verso.
- Poulantzas, Nicos (1974): *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*. London: New Left Books.
- Roberts, Marcus (1996): *Analytical Marxism: A Critique*. London: Verso.
- Roemer, John A. (1982): *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Schechter, Darrow (2007): *The History of the Left from Marx to the Present: Theoretical Perspectives*. London: Continuum.
- Szántó Zoltán (1998): A makroszociológia mikroalapjairól. *Szociológiai Szemle*, No. 2.
- Varga Barbara (2002): A szociológia millenniumi „partitúrája”. *Szociológiai Szemle*, No. 1.
- Wright, Eric Olin (1983): *Class, Crisis and the State*. London: Verso.

Gregor McLennan

A POSZTMARXIZMUS ÉS A „NÉGY MODERNISTA FŐBŰN”

Ezen írásban a posztmarxizmus, e formálódóban lévő paradigma bizonyos problémáival foglalkozom egy konkrét példa, Michéle Barrett *The Politics of Truth: From Marx to Foucault* című könyve alapján (Barrett 1991). Ma már szerte a társadalomelméletben bőven találunk posztmarxista írásokat, ezért könnyű – bár nem feltétlenül célravezető – egyfajta „szórópisztolyos” módszert alkalmazva a központi kérdések általános tendenciáira mutogatni, összeollózva különféle szerzőktől vett idézeteket. Éppen ez indokolja a jelen tanulmány szűkebb kereteit: a tendenciák áttekintéséhez alkalmasabbnak tűnik lehorgonyozni egy olyan szövegnél, mint a szóban forgó kötet, részben, mert Barrett elismert szerző, részben, mert a terület, amellyel foglalkozik – az ideológia elmélete – különösen fontos a radikális kritikusok önképe szempontjából.

Írásom egyik fő célja, hogy rámutassak: a történelmi materializmus és az osztályelemzés posztmarxista kritikusai csupán egy a marxizmussal azonosított elmélet*típust* utasítanak el vagy csökkentik drasztikusan érvényességi területét, nem pedig a marxizmus lényegi tételeit vagy elemzési céljait. Ezért a posztmarxista irodalom a marxizmus fogalmi stratégiáinak megbélyegzésén alapul – ide tartozik annak állítólagos „redukcionizmusa”, „funkcionalizmusa”, „esszencializmusa” és „univerzalizmusa” –, nem pedig a történelmi materializmus konkrét állításait cáfolja (pl. a modern gazdasági rend kapitalista természetére vonatkozóan): – az utóbbiakat kevés komoly posztmarxista kérdőjelezi meg.

A POSZTMARXISTA KRITIKA DÚRBAN ÉS MOLLBAN

Érvelésem második részében felhívom a figyelmet arra, hogy a posztmarxista szerzők, bár a modern elméletalkotás diszkurzív „bűneit” – redukcionizmus, esszencializmus stb. – szinte megbocsáthatatlannak tartják, ritkán elemzik ezen bűnöket részletekbe menően. Amikor pedig mégis megteszik és továbblépnek a gesztusszerű elutasításon, a marxista magyarázatok egyértelmű folyamatos komplexitása aláássa a kritika elutasító felszíni retorikáját. Így Barrett könyvében egyaránt felhangzik az elutasítás dúrja mellett a bizonytalanság és a korrekció mollja. A könyv fő „hangja” a marxista ideológiaelmélet egyértelmű elutasítása. A szerző szerint „a vita középpontjában álló paradigmát az utóbbi években komolyan és széles körben kritizálják”, egészen addig a pontig, ahol el kell ismernünk, hogy „a 19. század ipari kapitalizmusától jelentősen különböző 20. század végi politikai, kulturális és társadalmi élettel kapcsolatos gondolkodás alapjaként félrevezetőek a marxizmus materialista – lényegében gazdasági redukcionista – előfeltevései” (Barrett 1991: 16, 139). A marxizmus, mint elméleti problémahalmaz, „siralmasan elégtelen” (Barrett 1991: 147). Politikai elméletként túlment „a hihetőség határán”, ahová Gramsci révén jutott el (Barrett 1991: 51). A marxizmus osztályelméleti ideológiamodellje jelenleg „kevésbé működik”, „a legalapvetőbb szinteken problematizált”, sőt lényegében „csődöt mondott” (Barrett 1991: 4, 57, 46). Szubjektivitásfelfogása pedig vagy nincs, vagy „szánalmas” (Barrett 1991: vii, 119).

Bátorságot merítve abból, hogy „az utóbbi időben a társadalomelmélet újraértelmezése eredményeképpen képessé válik a kultúrával és szubjektivitással kapcsolatos komolyabb kérdésfeltevésekre”, Barrett az ideológiát az „igazság politikájának” dekonstrukciójaként értelmezi, ahelyett, hogy a „látszat ökonómiájának” illúzióját kergetné, mint azt teszik a marxisták (Barrett 1991: 4, vii, 155). Az ismerős posztmodern hívószavakra építve úgy véli, hogy a fókusz eme eltolódása a „diskurzuselemzés újonnan kidolgozott elmélete versengő és növekvő vonzerejének” hangsúlyozását kívánja meg (Barrett 1991: 47). Ezen új diszkurzív perspektíva egyik kulcseleme a jelek szerint az a foucault-i elképzelés, miszerint minden elmélet, identitás és paradigma az igazság egy rezsímje, így az elméletek helyességéről vagy helytelenségéről folytatott vitát felváltja az „igazság performációjának” tárgyalása (Barrett 1991: 143). További dimenziót jelent a pluralizált, társadalmi szintre emelt pszichoanalízis, valamint a „hatékony és koherens”, de valójában „cél és értelem nélküli” affektív konglomerátumok (pl. a „focivébé-mánia”) elemzése (Barrett 1991: 118–119, 154).

Elsőre megsemmisítőnek tűnik ez a fajta marxizmuskritika, és a horizonton mintha egy ígéretes új paradigma körvonalai sejléne fel. Ám Barrett – sok kiváló posztmarxista szerzőhöz hasonlóan – nem annyira elkötelezett a „dúr hangnem” iránt, mint amennyire annak tűnik. Bizonytalansága számomra azt a dicséretes felismerést jelzi, hogy a

„modern” elméletalkotás négy főbűne nélkül valójában lehetetlen társadalomelméleti magyarázatokat létrehozni. Ezért írásom harmadik és egyben végső nagy témája annak nyomtatékosítása, hogy a klasszikus marxizmus és a posztmarxizmus között mélyebb a folytonosság, mint azt bármelyik oldal beismerné. A folytonosság részben ismeretelméleti: mi a társadalmi tudás? – részben pedig gyakorlati: mire való ez a tudás? A posztmarxisták természetesen vonakodnak nyíltan elismerni az ilyen kérdések relevanciáját, mivel úgy vélik, hogy mind az ismeretelméletet, mind az intellektuális gyakorlat „racionalista” vízióit az elsők közt kell meghaladni.

REDUKCIONIZMUS

A négy főbűn közül Barrett a redukcionizmust említi leggyakrabban; szerinte ez különösen ártalmas a marxizmus számára. Barrett a fent idézett általános nézetek mellett több lesújtó, specifikus megjegyzést is tesz: például erős kételyének ad hangot azzal kapcsolatban, hogy kimenthető-e az ideológia fogalma a gazdasági determináltság elméleti bűvköréből, amelybe a marxisták balga módon bezárták (Barrett 1991: vi). Laclau korai munkáját idézi a redukcionizmus elleni döntő fellépésként (Barrett 1991: 57); Lukács és Korsch, valamint Gramsci is kap némi dicséretet, amiért – még ha sikertelenül is – szembeszálltak a Második Internacionálé marxizmusának redukcionizmusával (Barrett 1991: 26–28, 51–51). Egyértelmű, hogy a szerző szerint a marxizmus egyik alapeszköze a redukcionizmus – legjobb művelői sem kerülhetik el –, a történelmi materializmus kritikai áttekintéséből pedig az is kiderül, hogy a redukcionizmus alkalmazása rossz dolog.

A redukcionizmus posztmarxista kritikájával kapcsolatban az egyik alapkérdés az, hogy a marxizmust alapjában elavultnak ítéljük-e, vagy a felfedezett hibák valójában *mindig is* jelen voltak, csak korábban nem vették észre őket. Az egyik posztmarxista közhely szerint maga a világ *lépett túl* a marxizmuson, amely valamikor éppenséggel adekvát elméleti keret lehetett, de a mai „determinációk” logikájához már nem illeszkedik.

Úgy vélem, hogy a „történelmi érv”, bármennyire frappáns és plauzibilis is, igen gyenge lábakon áll. Először is, *összeférhetetlen* posztmarxista eredetével. A posztmarxizmus átvette azt a posztmodern elképzelést, miszerint a „társadalmat” nem lehet „tényszerű”, empirikus jegyek alapján vagy strukturált totalitásként megismerni (Barrett 1991: 64). Ha viszont azt állítjuk, hogy a marxizmus helyesen írta le a kapitalizmus egy korábbi szakaszát, és csak a mai korban mondott csődöt, akkor a jelenlegi „diszkurzív” metaelméletekben használnál nagyobb mértékű empirikus realizmusra és totalizáló elméletre van szükségünk. Szerencsére Barrett megjegyzi, hogy „a determináció és a totalitás fogalmi mára nagyon erősen megkérdőjeleződtek”, és ezzel némi mozgásteret hagy magának (Barrett 1991: 46). Ám ez a dicséretes óvatosság az érvelés bizonytalanabb, moll variációjához tartozik, nem a szakítás és elítélés dúr hangzataihoz.

Az elvi konzisztenciától függetlenül részletesen foglalkoznunk kell a redukcionizmust avítottak és elégtelennek bélyegző érvekkel. A két fő érv a következő:

(1) az osztályalapú érvelések elvesztették erejüket, mert ma már számos osztálytól független determináció működik, és (2) a kulturális szféra egészének szerepe számottevően megnőtt. Noha valóban nem könnyű marxista választ adni az ilyen kérdésekre, fontos emlékezni rá, hogy ugyanezek az ellenérvek már a 19. században is felmerültek. A marxista közgazdaságtan „metafizikai” aspektusait kezdettől fogva komoly kritika érte; a 19. század végén létrejött akadémiai szociológia egyik fő törekvése volt, hogy a társadalmi rétegződés és társadalmi fejlődés marxista elemzésének erőteljesen pluralista viszontválaszt adja. A dialektikus marxizmus „historizmusát” és „apriorizmusát” szintén előszeretettel péccézték ki a liberális filozófusok. A redukcionizmustól való berzenkedés tehát évszázados, megszakítatlan tradícióra tekinthet vissza.¹

Ráadásul a 19. századi Európa gazdag, virágzó és változatos kulturális életére gondolva – elég csak a korszak nagyregényeit elővinnünk – meglehetősen falsnak és önhittnek tűnik az az állítás, hogy a kultúra ma sokkal fontosabb társadalmi determináció, mint azokban az együgyű „ökonomista” időkben volt. Akárhogy is, ez a dogmaszerű posztmarxista tétel olyan átfogó komparatív elemzést igényelne, amelyet tudomásom szerint senki sem végzett még el.

Valójában tehát korántsem olyan magától értetődő, hogy a társadalmi dinamika drámaian megváltozott volna az utóbbi évtizedekben, és az egykor robusztus elméleti paradigma, a marxizmus emiatt elsekélyesedett volna. Valójában a posztmarxizmus „leleplező” retorikájához sokkal jobban illene az az állítás, hogy *mindig* is nagyobb volt a kulturális determináció, mint azt a marxisták valaha gondolták. Eszerint pedig, noha kétségtelen, hogy „az utóbbi években az egész [marxi] paradigmát ízekre tépték a kritikusok” (Barrett 1991: 16), a széttépés korántsem újdonság, mivel kezdettől fogva rengeteg „burzsoá” gondolkodó hangoztatott ugyanilyen érveket.

A „történelmi” érv megolthatlanságával a posztmarxista redukcionizmuskritika üttöréjévé a módszertani, vagy szigorúbban véve, a metaelméleti dimenzió válik. Ebben az értelemben a marxizmusnak mind az elemzési egyszerűség, mind az elemzési teljesség iránti nyilvánvaló igénye találtatik a legproblematikusabbnak. Kevés posztmarxista vonja kétségbe, hogy a társadalmi-gazdasági osztály fontos meghatározója a kulturális és társadalmi-politikai életnek, és az általuk használt osztályfogalom a marxista elmélet fogalmainak bélyegeit hordja magán; a marxizmus kétségtelenül kizárólagos és egyszerűsítő osztályközpontúsága az, amit elutasítanak.

Valóban, a természeti és a társadalomtudományok metaelméletében régóta tartó és bonyolult vita tárgya, hogy mitől válik egy magyarázó elmélet „redukcionistaává”, és hogy ez egy „jó” vagy „rossz” dolog-e – lásd például Peacocke (1985); Charles és Lennon (1992). Maga Barrett – a moll szólamban – kimutatja, hogy tisztában van a téma komplexitásával,

¹ Marx halála óta minden évtizedben komoly erőfeszítések történtek arra, hogy támadják vagy védjék őt a determinizmus és a redukcionizmus kérdésében. Körülbelül az 1960-as évek közepe óta túl sok szöveg született ebben a kérdésben ahhoz, hogy felsorolhassuk őket. A legfontosabbak közé tartoznak: Simmel (1977); Bernstein (1907); Boudin (1907); Russell (1920); Hook (1926); Cole (1934); Eastman (1940); Berlin (1948); Acton (1955); Popper (1961).

amikor a determinizmus és a materializmus általános kérdéseinek üdvös mellőzése mellett érvel, hogy az osztályredukcionizmus által okozott konkrét és lényegi veszteségekre összpontosíthatjuk figyelmünket (Barrett 1991: 159). Ám a kezdeti feltevés fényében – ami szerint a marxizmus osztállyal kapcsolatos hibája inkább a módszertani redukcionizmus, mint az osztály fontosságának hite; ez utóbbit a posztmarxisták jellemzően nem vitatják – e kérdések mellőzése nem könnyű.

ELIMINATÍV ÉS GYENGE REDUKCIONIZMUS

Ezek után mi is a baj a redukcionizmussal, mint magyarázat alapját adó stratégiával? Ezen a ponton ésszerűen kell tartanunk, hogy a természettudományok magyarázó redukcionizmusát a magasabb szintű szerveződés (például mindennapi szilárd tárgyak, mint az asztal) és az alacsonyabb szintű entitások és folyamatok (atomok, atomoknál kisebb részecskék és a többi, „lefelé” haladva) között, széles körben, mint a sikeres vizsgálódás paradigmáját tartják számon. Olyannyira, hogy nehéz azonosítani azokat a makacsul tudományellenes kritikusokat, akik szerint a redukcionizmus *semmilyen* formája sem legitim. Az „ellenállás” megszokott mintája szerint nem a redukcionizmus maga vonódik kétségbe – ehelyett azt állítják, hogy a redukcionizmus nem a megfelelő stratégia a társadalomtudományok számára. Újabban széles körben egyetértenek azzal, hogy a természettudományok jelentős részében immár más paradigmatis magyarázatokat találunk, mint a klasszikus, „fizikalista” értelemben vett redukcionizmus.

Jelentős filozófiai vita bontakozott ki azzal kapcsolatban, hogy mit jelenthet a „klasszikus” értelemben vett redukcionizmus. Az egyik nézet szerint – ezt nevezhetjük talán az „eliminatív” redukcionizmusnak – egy adott tárgyterület lényeges tulajdonságait és eseményeit írjuk le egy másik tárgyterület fogalmi segítségével. Néhány „behaviorista” és „fizikalista” ennek szellemében állította, hogy például az elme folyamatai teljes mértékben, nagyobb veszteség nélkül redukálhatóak az agyi aktivitásra. Eszerint, szinte definíciószerűen, az alacsonyabb szint alkotóelemei igazolják és pótolják a magasabb szintet – mintha azt mondanánk, hogy a „vízről” nem lehet többet elmondani, mint amit a víz definíciója (mint H₂O) már ne tartalmazza.

Ingoványos területre tévednék, ha belemennék ebbe a vitába, ám témánk szempontjából érdekes megjegyezni, hogy egyre vitathatóbbnak tűnnek a redukcionizmus legszilárdabb formái még a legstabilabb területeken is. Ám ugyanilyen fontos, hogy egyelőre mégsem lehet teljes mértékben illegitim kutatási stratégiának tekinteni a redukcionizmust. Távolról sem: az egyik terület eseményeinek a másik terület eseményeivel való megokolása a „magyarázat”, mint regulatív fogalom lényegéhez tartozik. Azt is mondhatjuk, hogy a szigorú redukcionizmus jelentésének minél erőteljesebb megkérdőjeleződése paradox módon a „gyenge” redukcionizmus elismerésének növekedését hozza magával; megnövekedett homályosságából bizonyos fajta erősség válik.

Ennek fényében egyértelmű, hogy a marxista „redukcionizmus” nem illeszkedik az „eliminatív” modellbe. Kifejezetten abszurd lenne azt feltételezni, hogy a marxisták megkerülhetnék az ideológia elméletében pl. az Új Jobboldal retorikájához hasonló terminológiákat, és lecserélhetnék tartalmukat az uralkodó osztály érdekeivel kapcsolatos megállapításokra. A legvulgárisabb megközelítések sem operálnak ilyesféle „eliminatív” redukcionizmussal. A megszokottabb alapállás szerint az Új Jobboldal ideológiája – egyfajta tág okozati értelemben véve – szorosan kötődik a gazdasági struktúrákhoz és a kapitalista osztályérdekekhez.

Elfogadható-e, ha egy tág okozati kapcsolatot bizonyosfajta redukcionizmusnak nevezünk? Egyesek szerint a szigorúbb értelemben vett redukcionizmus felől az olyan tágabb fogalmak, mint a rákövetkezés, a függés, a korlátozás vagy a fizikai-materiális előfeltétel felé való elmozdulás egyet jelent a redukcionizmus egész területének *elhagyásával* (például Garfinkel [1981]). Mások szerint ellenkezőleg: abszurd metafizikai ábrándkergetés gyenge, ám még mindig hierarchikus függéseket és származásokat feltételezni a két terület között. Ez azért van így, mert a teljes redukció továbbra is központi ideál marad olyan helyzetekben, amelyekben nem lehet elérni azt (például Dupre [1993], különösen a második rész).

Ez a fajta „gyenge” redukcionizmus mindenképpen alkalmas a marxista redukcionizmus elemzéséhez. Valóban, néhány régebbi posztmarxista szöveg és liberális kritika² egyetértett abban, hogy a marxizmusban a végletes determinizmus volt elfogadhatatlan, s nem a kulturális formák és a gazdasági struktúrák közti oksági viszonyok feltételezése – ez utóbbit gyakran teljes mértékben elfogadhatónak tartották. A gyenge redukcionizmus kérdése tehát többféleképpen oldható meg. Ha a gyenge redukcionizmust mint a szigorú redukcionizmus előli *menekülést* fogjuk fel, akkor a marxizmus végső soron nem is redukcionista. Wright, Levin és Sober a fentiek közül több problémát éleslátó módon tárgyaló, fontos könyvükben éppen *antiredukcionizmus*ként jellemzik a neomarxizmus egész történetét, mert szerintük a marxizmus alapvetően szemben áll a redukcionizmus társadalomtudományokon belüli fizikalista megfelelőjével, nevezetesen a módszertani individualizmussal (Wright, Levine és Sober 1992: 116–120).

A GYENGE REDUKCIONIZMUS MELLETT

A kérdés egy másik megközelítése – amelyet én személyesen jobbnak itélek – azt állítani, hogy bizonyosfajta gyenge redukcionizmus mindenképpen jelen van a marxizmusban vezérlő elvként, ám a megfelelő (gyenge) értelemben vett redukcionizmus így már nem tűnik olyan „rossz” dolognak, és semmiképpen nem hozza magával a „magyarázott” jelenségek szintjének jelentős leértékelését. Ezért az az állítás, hogy az Új Jobboldal ideológiájának létrejötté okozatilag csupán az osztályok viszonyaira és érdekeire való hivatkozással magyarázható, semmiképpen *nem* jelenti azt, hogy a szervezettség magasabb szintjeinek

² Példa a posztmarxista kritikára: Cole (1948); a liberális nézetre: Popper (1962).

ideológiai hatása ne lenne valóban lényeges. Ellenkezőleg, például a nemzethez tartozás, a népi kapitalizmus vagy tradicionális családi élet diskurzusai olyan elképesztően érdekesek, hogy meg akarjuk érteni, honnan származnak, mi tartja fenn őket, és hogyan lehetne őket strukturálisan „magyarázni”. Ezt észben tartva senkinek nem szükséges bocsánatot kérnie azért, mert azt állítja, hogy az osztályérdekek, illetve a gazdasági korlátok és tendenciák központinak tekinthetők a neoliberais ideológiákat létrehozó oksági kapcsolatokban.

A két fenti lehetőséggel szemben Barrett, úgy tűnik, azt fogadná el, hogy az oksági tulajdonságok strukturális megalapozásának marxista felfogása – akkor is, ha nem „eliminatív” értelemben redukcionista – „elvileg” még mindig elég erős ahhoz, hogy a kifejtett magyarázatok használhatatlanságát foglalja magában. Az ilyen túlegyszerűsítés, következtetne Barrett, kiérdemli a redukcionizmus kifejezését és az általában vele járó rossz konnotációkat is. Nem vagyok biztos benne, hogy ez a redukcionizmussal kapcsolatos vita rendesen feloldható-e; e példa kontextusában biztosan nem. Ám úgy tűnik nekem, hogy nagyobb mennyiségű logikus elemzés és az ideológiák létrejöttét vizsgáló marxista tanulmányokból vett valós példák mérlegelése nélkül Barrettnak a marxizmus befekettítésére irányuló törekvése, amelyet a redukcionizmus ecsetjével hajt végre, sokkal kevésbé meggyőző, mint ahogy azt az elutasító hangnem sugallná. Ehhez kapcsolódóan, kétségtelenül érdekes, ám kifejezetten problémás és krónikusan kidolgozatlan az az – általában nem konkrét érvként használt, ám a modern motívumok elleni „bontási munkában” retorikailag kulcsszerepet játszó – posztmarxista állítás, amely szerint a kritikai társadalomelmélet bármilyen redukcionista impulzus nélkül is lehetséges.

Az „osztályredukcionizmus” más értelemben is megkérdőjelezhető Barrett kommentárjában. Mégpedig ott, ahol állítása szerint a marxizmus hiányossága nem csak általános gazdaság-központúságából, hanem abból a feltételezésből is származik, amely szerint az ideológiákra úgy kell tekinteni, mint amelyek bizonyos osztályokhoz „tartoznak” (Barrett 1991: 56). Két érvet lehet felhozni a marxizmus e meglepően vulgáris jellemzése ellen. Először is, a kritika rendkívül igazságtalan. Marx valóban azt állította, hogy korának uralkodó eszméi az uralkodó osztály eszméi voltak, ám ebből egyáltalán nem következik – és egyben Marx legjobb gyakorlata ellen is szólna –, hogy minden ideológia hozzárendelhető, egyszerűen tartalmukból adódóan, az uralkodó osztály vagy az alárendelt osztály eszméihez. Ha a vulgáris marxisták ezt feltételezték – és ez ismét egy olyan centrális pont, amire Barrett szövegében nem találunk komoly bizonyítékot –, akkor természetesen kritika alá kell venni őket. Ám a vulgáris nézetet nem kellene marxista nézetnek tekinteni.

A második érvem szerint, még ha a vulgáris nézetet jogosan is tulajdonítja Barrett a marxizmus egészének, ebből nem következik, hogy az ideológiai gyakorlatok autonóm értelemben szabadon áramlanának. Nem csak a marxizmus, de bármely kimerítő hitszociológia is olyan bizonyítékokat keres a társadalmi képződmények strukturális jellemzőiben, amelyek segíthetnének teljes mértékben megmagyarázni az ideológia látszólag független hatalmát.

Barrett e kérdéssel kapcsolatos érveinek egyik eredménye Marx és Foucault szétválasztása és rangsorolása. Ennek megkérdőjelezéséhez – a két „hatalmasság” közötti

egyértelmű különbségek ellenére – hadd szorgalmazzam, hogy vegyük számításba a kettejük közötti jelentős átfedéseket. Ebben a szellemben nem nehéz Marxnak az egy korszak uralkodó eszméivel kapcsolatos gondolatait – amelyek szerint azok az uralkodó osztály eszméi – úgy leírni, mint amelyek, idejüket messze megelőzve, egy kvázi-foucault-i kutatási programot alapoznak meg. Marx, úgy tűnik, azt sugallja, hogy nem a társadalom domináns eszméinek „igazságát”, „helyességét” vagy odaillőségét kell figyelni, hanem azt, hogyan hozzák létre az osztályviszonyokat, miért tűnnek érvényesnek, hogyan racionalizálják csoportok és intézmények stratégiáit és látnak el fegyelmező funkciót.

Hogy Foucault és Marx kompatibilitását még jobban lássuk, elég azon az akadémiai tudás termelődésével kapcsolatos alapvető eltolódáson elgondolkodnunk, amely az azt irányító „nyugati” világ „igazságrezsimjében” végbement. Rendkívül erős új diskurzust hozott létre az auditálás, minőség-ellenőrzés, elszámoltathatóság, az ügyfélközpontúság, a teljesítményindikátorok, értékelések, célkitűzések, küldetésnyilatkozatok retorikája. És – ahogy az igazság legtöbb alapvető rezsimjénél – szinte lehetetlen kilépni az új értelmezési keretből. A radikális értelmiségiek ennek megfelelően a folyamat rabjai lettek, amelyben mind a régi, elitista értékeket, mind a frissebb alternatív pedagógiai hozzáállásokat csak azzal a feltétellel tudják elfogadtatni, ha az új menedzseri szóhasználat valamilyen verziójával legitimálják és reprodukálják azt. Végző soron a keményen dolgozó, a kutatással, de a diákokkal is törődő kollektívából ki *tagadná*, hogy a „reflexív gyakorlatok” – a személyzetfejlesztés, az ön-, mentor- és peer-konzultációs rendszerek és hasonlók – ne lennének gyakran hasznosak vagy éppen szükségesek?

De vajon elválasztja-e az ideológiákat az eszmék rendszerének viszonylagos autonómiája, a normatív küzdelmek, a foucault-i értelemben vett „technológiák”, mechanizmusok és hatalmi viszonyok a szélesebb értelemben vett osztályoktól és az őket fenntartó gazdasági strukturálódási folyamatoktól? Nem. Redukálhatóak eszerint valamilyen szűkebb értelemben az érdekekre, entitásokra, és a komplexitás alsóbb szintjein végbemenő folyamatra? Nem.

FUNKCIONALIZMUS

A redukcionizmus szorosan kötődik a modern magyarázatok három másik „főbünéhez” – nevezetesen a funkcionalizmushoz, az esszencializmushoz és az univerzalizmushoz. Michéle Barrett a maga részéről kevesebbszer említi a funkcionalizmus problematikáját, mint a redukcionizmusét, és lehetséges, hogy praktikus okokból nem is tesz köztük különbséget. Feltételezése szerint a funkcionalizmus nem jó elméleti séma. Ezért Barrett megismétli Althusser ideológiaesszéjének megszokott kritikáját, amely szerint az funkcionalista (Althusser 1984; Barrett 1991: 97); megtámadja a hozzá hasonlóan posztmarxista Laclau-t és Mouffe-ot, mert a jóléti állam fejlődésének ábrándos, funkcionalista leírását adják (Barrett 1991: 75); és kritizálja a marxizmust, amiért az „kizárólag és funkcionálisan az osztályhoz kapcsolódó” fogalomként kezeli az ideológiát (Barrett 1991:157).

Azonnal megállapítható, hogy e két fogalmi effektus egyáltalán nem jelenti ugyanazt. A redukcionizmus logikája például az (alapvetőbb) *részek* segítségével ad számot egy összetett egészlől, míg a funkcionalizmus inkább egy komplex és strukturális *egész* részeként vagy elemeiként határozza meg a jelenség jelentőségét. Ennélfogva helyesebb „expanzióról”, mint redukcióról beszélnünk. Tehát, miközben a marxizmust gyakran funkcionalistaként és redukcionistaiként is jellemzik, e magyarázó modellek jelentősen különböző hangsúlyokkal rendelkeznek, ezért érdemes elidőzni rajtuk.

A redukcionizmusvita mintáját követve feltehetjük a kérdést: tartalmaz-e a marxizmus funkcionalista magyarázatot, és rossz dolog-e egyáltalán? Tagadhatatlannak tűnik, hogy a marxizmus él funkcionalista magyarázatokkal. Az oktatás vagy jóléti állam növekedésének vagy jelentőségének egyik, felismerhetően marxista elemzése sem hagyhatná ki, hogy az elmagyarázandó jelenségeket – kormányok lépéseit, fegyverkezési stratégiákat, jóléti támogatásokat igénylők kategóriáit és a többit – ne helyezze el a munkaerőpiac újratemelése, valamint az erőforrások és a munkavállalói kilátások elosztása kapitalista termelési módon belüli kontextusában. A szélesebb vonatkoztatási pont kontextusába helyezi, és bizonyos mértékben magyarázatot ad a konkrétabb gyakorlatok vagy intézményi intézkedések létrejöttére, fennmaradására vagy alapvető okára.

E funkcionalista légkör több olyan dimenzióval bír, amely aggasztotta mind a kritikusokat, mind sok marxistát. Ezek közül az egyik az „ortodox” történelmi materializmussal kapcsolatos, mivel ennek elméleti leírása szerint a társadalom termelőerőit vagy előremozdítják, vagy megvédelmezik az uralkodó termelési viszonyok. Ez a kifinomult „technológiai determinizmus”, annak ellenére, hogy néhány kiváló elemzés a marxizmus szükségszerű velejárójának tartja (például Cohen [1978]; Parijs [1981]), sok „nyugati” marxista számára nem tűnik sem igaznak, sem vonzósnak. Bármik is legyenek az előnyei és a hátrányai ennek az érvelésnek, véleményem szerint inkább az ortodox történelmi materializmus „technologizmusa”, mint funkcionalizmusa problematikus; hiszen azok, akik szerint az erők-viszonyok sémában a termelési *viszonyok* elsődlegesek, nagybani funkcionális általánosítások iránt kötelezik el magukat, ahogyan a konkrét ideológiai vagy politikai jelenségeket megfeleltetik a tőke „szükségleteinek”, „logikájának” vagy „érdekeinek”, melyet a társadalmi (osztály)viszonyok összműködéseként értelmeznek.

A marxizmus egyes kritikusi továbbmennek ebbe az irányba: szerintük a marxizmus *minden* fajtája gyanúsán funkcionalista a kapitalista rendszer objektív „szükségleteire” való alapvető hivatkozás miatt (például Giddens [1981]). Általában arra mutatnak rá, hogy csak *embereknek* – és nem rendszereknek – vannak szükségleteik. A marxizmust tehát túlzott funkcionalista antropomorfizmusa alapján utasítják el. Bár, miközben hajlok arra, hogy elfogadjam ezt az érvelést (például amikor arról van szó, hogy az oktatási reformokat csak azért vezetnek be, hogy a „tőke szükségleteit elégítsék ki”), összességében mégsem találok meggyőzőnek az „antropomorfizmus-érvelést”. Amennyiben többféle alapvető emberi szükséglet kielégítésének módjaiként fejlődnek ki a komplex rendszerek – és ez így is történt –, akkor nem helytelen arról sem beszélni, hogy a létrejövő rendszereknek maguknak is vannak szükségleteik. A társadalmi rendszerek bármilyen fajtái, bár erőteljesen közvetítik őket a

közvetlen gyakorlatok és logisztikai kényszerek, végső soron mindenképpen „teleologikusnak” tekinthetők egy fontos szempontból: emberi célokból és szükségletekből származnak, és azok befolyásolják őket. Közlekedési rendszerek, számítógépes hálózatok, közgazdaságtani modellek – ezeket az „instrumentális” modelleket mind azért hozták létre, hogy szükségleteket elégítsenek ki, és így nekik is lesznek bizonyos „szükségeik”, hogy hatékonyan működhessenek. Ennél talán vitathatóbb általánosságban a társadalmi és a gazdasági rendszerek szükségleteiről beszélni, ám minden társadalom rendszerszerű jellegzetességei egy központi értelemben adaptív és változó mechanizmusok, beszéljünk akár rétegződési elvekről, lakóhelyi mintázatokról, nemi megoszlásról, társadalmi-gazdasági erőforrásokról – az emberi népesség konkrét és általános igényeivel összhangban működnek és változnak. A nehézség természetesen az, hogy annak meghatározásán túl, hogy egy nagyon általános értelemben a rendszer *melyik* eleme szolgálja melyik szükségletet, nehéz bármit is elmondani; ezek után pedig túlságosan könnyű elmozdulni arról a hipotézisről, amely szerint egy reform vagy vita *talán, részben* bizonyos általános funkcionális célokat szolgálhat, a felé a meggyőződés felé, hogy mindenképpen ki is elégíti a szükségleteket, és a kérdéses jelenségről ezen túlmenően semmi fontosat nem lehet elmondani. Ex post facto értelemben funkcionális egyezéseket keresni (Runciman 1983: 212) – ezt nevezte Sartre a „lusta marxizmus” alapjának – bizonyosan bukott és elfogadhatatlan módszer. Azonban ugyanilyen lusta az a fajta posztmarxizmus, amely szerint a funkcionális magyarázat minden esetben vagy megalapozatlan, vagy (szándéka szerint) mindent meg akar magyarázni.

Még ha hajlunk is ezen álláspont felé, tudatában kell lennünk, hogy a marxizmus egyáltalán nem funkcionalista különösebben, annak „rossz” értelmében. Például a jóléti állam körüli vitákban – amelyekben jelenleg feminista, zöld és „eticista” megközelítések tartják kritika alatt a marxista modelleket – e megközelítések mindegyikénél viszonylag könnyen találunk rossz értelemben véve funkcionalista magyarázatokat. Egyfajta zöld funkcionálizmushoz vezet például az az álláspont, amely szerint a jóléti állam a bolygót elpusztító növekedési közgazdaságtan előfeltevéseiből indul ki, és azokat is tartja fenn. Akik szerint a létminimum – a modern jóléti intézkedések központi fogalma – a kenyérkereső férfi ideológiájának megerősítését szolgálja a nyilvános szférában (miközben a nők sorsa az otthoni munka vagy a szerény mellékes megkeresése), egyfajta feminista funkcionálizmust vallanak, melyben a patriarchátus önálló, uralkodó rendszerként jelenik meg, saját logikával és reprodukciós igényekkel. Természetesen vannak finomabb próbálkozások, amelyek összekötik a többféle osztállyal, fajjal, nemmel és ökológiával kapcsolatos szempontot. Amennyiben ezek az erőfeszítések nem esnek szét, és a különálló logikák egyfajta „additív” gyűjteményévé válnak, akkor egy olyan komplex strukturált egészből adnak egy új képet, amely reprodukzív logikájának alapja egy – bár finom – funkcionalista hang.

A FUNKCIONALIZMUS ÚJJÁSZÜLETÉSE

Egy másik, a funkcionalista elemzéssel kapcsolatos probléma, hogy még mindig a századközepi amerikai szociológia ideológiai elhajásaival kötik össze. A paradigma fő elméleti célja – amely a társadalmi totalitást mint összekapcsolódó alrendszerek rendszerét fogta fel, amelyet az állampolgárok kölcsönös bizalma és célorientált motivációi tartanak olajozottan – szorosan kötődött ahhoz a normatív hithez, amely szerint a liberális kapitalista társadalmi rendszer jól „funkcionált” a legtöbb ember szükségleteinek kielégítése szempontjából. Az amerikai funkcionalizmus normatív dimenziója megérdemelte azon dühös kritika nagy részét, amelyet kiprovokált, és semmiképpen nem szeretném rehabilitálni, ám igen naivnak tűnik azt gondolni, hogy a társadalomelmélet elkerülheti az egészséges működés normatív fogalmát, még akkor is, ha az elmélet nem kifejezetten rossz értelemben vett módon funkcionalista.³ Mindenesetre, ha visszatekintünk a szociológiai funkcionalizmus legszebb napjaira és az azokat követő ledöntésére, úgy tűnik, hogy Robert Merton jelentős mértékben mérsékelte mind a parsonsi nagy elmélet ambícióit, mind annak kapitalista apologéta légkörét. Egy még mindig – legalábbis a baloldali kritikusok által – alulértékelt elemzésben Merton (1968) úgy értelmezte újra a parsonsi funkcionalista előfeltevéseket, mint amelyek inkább tesztelendő állítások, mintsem a vizsgálódás előre feltételezett keretét kijelölő pontok; megmutatta, hogy egy széles, funkcionalista nézőpontnak nincs semmi félínivalója a változás megértése kapcsán, sőt egyenesen szükség van rá; és finom megkülönböztetést tett a „funkcionalitás” különböző fajtái, nevezetesen a latens és a manifeszt funkciók között. A szóban forgó szöveget újraolvasva semmilyen, a marxista – vagy feminista vagy zöld – elemzéssel totálisan összeférhetetlen elemet nem találtam, és erre a meggyőződésre jutott egy egészen különböző, a szociológiában újra növekvő befolyást élvező hozzáállás, a „neofunkcionalizmus” egyik vezető személyisége is (lásd Alexander 1985). Visszatekintve, kissé kínosnak tűnik a funkcionalizmus bármilyen fajtáját illető túlzott baloldali és feminista kritika.

Talán könnyebben visszaállítható a funkcionalizmus hitele, ha kijelentjük, hogy a Parsons-iskola eredeti címkéje – „*strukturális* funkcionalizmus” – nagyon is helyes az itt vizsgált elméleti szinttel kapcsolatban. Máshogyan megfogalmazva, ha a „funkcionalizmus” elbukik, nehéz elképzelni, hogy a „strukturális” hogyan élheti túl. Ha pedig a strukturalizmust kizárjuk, akkor illegitimnek tűnik bármilyen fajta széles körű társadalomelmélet. Hasznos tehát, ha a funkcionális magyarázatokat a strukturális magyarázatokkal egyezőeként fogjuk fel. Ez a lényege a témával kapcsolatos legjobb munkák közül néhánynak, amelyekben a mikromagyarázatokat privilegizálni nem szándékozó pluralista törekvés ahhoz a gondolathoz vezet, hogy talán nincs is egyetlen, uralkodó célja az elméleti elemzésnek. A pozitivista modell szerint a funkcionális magyarázat szorosan kapcsolódik több – az empirikus funkcionális kapcsolatot biztosító – specifikus szelekciós mechanizmushoz. Hogy a „realistáknak” – márpedig a marxisták általában realisták – is el kell-e fogadniuk az oksági

³ Macdonald az evolúciós biológia esetére vonatkoztatja ezt az érvet. Lásd Macdonald (1992: 92).

magyarázatok elsőbbségét, az egy másik nehéz és nyitott kérdés (lásd Little [1991]; Miller [1987]). De immár bizonyosan eljött az ideje, hogy szembeszálljunk azzal a nézettel, amely szerint az aprólékos magyarázatok mindig és szükségszerűen jobbak, mint az „érdesebb” magyarázatok (Jackson és Pettit 1992), és ideje, hogy elfoglaljunk egy olyan metaalaplást, amely elfogadja, hogy „a magyarázat megtalálja a neki megfelelő szintet” (Garfinkel 1981).

Ha jól értem, ez annyit jelent, hogy a létszerveződés minden lényeges szintjének van egy viszonylag autonóm „működési” logikája, és nem kell túl sokat szabadkoznunk, ha például a társadalom egésze szintjének esetében e funkcionális logika meglehetősen homályos, előzetes és spekulatív marad. A funkcionális magyarázatok végső soron nem az oksági magyarázat bukott kísérletei – inkább egy jelenség értelmezésének különböző módjai. A funkcionális magyarázatok egy bizonyosfajta „miért” kérdést tesznek fel a tárggyal kapcsolatban: miért tűnik úgy, hogy – a hagyományos keynesi értelemben véve – leáldozott a jóléti államnak? Miért nem engedték a férfi ipari munkások a nőket egyenlőként részt venni a munkaerőpiacon? Miért éledtek újjá az etnikai nacionalista törekvések a globalizált (poszt-)modern világban? Egyértelmű, hogy e vizsgálódásokban nem haladhatunk előre anélkül, hogy oksági magyarázatokat ne keressünk arra, miért vannak úgy a dolgok, ahogy vannak. Ám úgy tűnik, hogy a szociális intézmények megmaradásával vagy eltűnésével kapcsolatos érvek fontosságáról szóló vita szükségessé tesz egy funkcionista gondolkodásmódot a (csupán) „mechanikus” helyett. A két érvelési mód fogalmilag nem homológ. Azt várhatnánk, hogy a posztmarxizmus – rituális antipozitivizmusánál fogva, és mert *elképzelésekként*, nem pedig *reprezentációkként* tekint az elméletekre – barátságosabban viszonyul a funkcionista elbeszélésekhez, melyek célja, hogy a levezethetőséggel kapcsolatos megszállottságot félretéve érthetővé tegyenek jelenségeket és folyamatokat. Ám sajnos ezúttal is türelmetlen és elutasító érvelést találunk a fontos részletekkel kapcsolatos érzékenység nélkül.

ESSZENCIALIZMUS

Az esszencializmus szükségszerűen együtt jár a funkcionista magyarázattal. Egyben elválaszthatatlan a komplex entitásokon és folyamatokon való realista gondolkodástól. A kapitalista termelési mód, az emberi fiziológia, a DNS struktúrája vagy a skizofrénia központi – esszenciális – elemeinek koherens fogalma nélkül e területen lehetetlenné válik a magyarázatok megteremtése, legalábbis annak hagyományos értelmében. Az esszencializmus lényegében azt a nézetet takarja, amely szerint elvileg jellemezhetünk dolgokat és struktúrákat úgy, mint amiknek kétféle jellemzőjük van. Egyrészt, vannak bizonyos aspektusok, amelyek nélkül egy dolog vagy struktúra nem lenne olyan dologként/struktúráként felfogható. A teniszben például van háló, labda, játékosok és szabályok, nélkülük valami más lenne. Másrészt bizonyos dolgok szigorúan véve lényegtelenek a kérdéses jelenség szempontjából. A tenisz példánál maradva, ilyen a játékos ruhájának a színe, vagy akár a szabályok mérsékelten jelentős változása.

A *Politics of Truth*-ban Barrett dicséri Laclau és Mouffe antiesszencializmusát (lásd fentebb, az antiredukcionizmusukkal kapcsolatban), és Foucault hatalomelemzésének erősségeit az „esszencializmus» társadalomelméleten belüli általánosabb kritikájának” zászlaja alól mutatja be (Barrett 1991: 136). Állítása szerint Foucault a hagyományos esszencialista csapdák közül többet is elkerül, amikor a hatalom „hogyan”-jára kérdez rá a „miért” és a „ki” helyett. Sőt Barrett anitesszencializmusa, úgy tűnik, túlmutat szövetségesein, mivel Laclau és Mouffe állítólag „egy főként a különbségek végtelen játéka által jellemzett társadalmi világ” fundacionalista leírását adják (Barrett 1991: 78). Ami Foucault-t illeti, az ő erőteljes ragaszkodása a szubjektív önazonosság esetleges és diszkurzív természetéhez végső soron egy jellegzetes filozófiai trükknek tűnik, ami által az „absztrakt korrektség” új deperszonalizált és kváziuniverzális feltételezése sikertelenül próbálja a tudás politikáját antiesszencializálni (Barrett 1991: 151). Például Foucault saját eurocentrizmusa és maskulinizmusa „eltűnik” azon diskurzus keretei közül, amelynek az igazságigények esetleges és stratégiai természetére kellene rámutatnia.

Esszencialisták-e a marxisták? És, Barrett véleményével ellentétben, védhető álláspont-e az esszencializmus? A válasz számomra mindkét esetben ismét egy megalapozott „igen”. A marxistáknak szigorú értelemben ragaszkodniuk kell a kapitalista termelési mód „mozgástörvényeinek” fogalmához, még akkor is, ha e törvények ellentmondásos folyamatokat is takarnak. A történeti materializmus is hasonlóképpen esszencialista megközelítést jelent, amikor a fölösleg kitermelése és a társadalmi élet logikája alapján konstruálja meg az emberi társadalom különböző történeti korszakait. E megközelítés szerint a feudalizmus lényegi sajátosságai különböznek a kapitalizmus – és a többi termelési mód – lényegi sajátosságaitól. Az esszencializmus itt nem vezet redukcionizmushoz vagy „expresszvizmushoz” a konkrét társadalmi elemzésben: a termelési módok különböző aspektusai jelen lehetnek bármelyik társadalmi formációban; egy termelési mód lényege meghatározatlan kimenetekkel jár a társadalmi és a kulturális élet fontos aspektusai szempontjából és így tovább. Más szavakkal, ahogyan vannak durva és kevésbé durva „funkcionalizmusok” és „redukcionizmusok”, úgy lehetnek egyszerű és bonyolult esszencializmusok is. Talán a következőképpen fogalmazták meg a legerőteljesebben az esszencialista marxizmus ügyét: a marxizmus nem csak „analógiát” lát a társadalom és az élő szervezetek között, a társadalmi sejtekhez, funkciókhoz és elemekhez való esszencialista viszonyulást elősegítve; a marxista elmélet szerint a társadalom szó szerint egy bonyolult test, amelynek lényegi törvénye a növekedés.⁴

Túlzónak találom az esszencializmusnak ezt a fajtáját, és, számos „türelmes” realistához hasonlóan, inkább – változatos módon valóra váló – lehetőségekről, képességekről és tendenciákról szeretek beszélni. Ám fontos, hogy ez csak az esszencializmus minősítése és nem visszautasítása, mivel, ha bármilyen szempontból is fontos számunkra a magyarázat „strukturalista” formája, akkor egy ponton – legalábbis elvben – el kell döntenünk, hogy egy komplex folyamatnak milyen tendenciák alkotják a lényegét, és melyikek nem fontosak a szempontjából. *Bármilyen* elméletnek, amely fontos és jelentős dolgokat akar mondani

4 Effajta erős esszencializmus mellett érvel S. Meikle (1985).

a társadalmi struktúráról és változásról, esszencialistának kell lennie; központi fogalmakat kell megjelölnie, amelyek kiválasztják a komplex egészen belüli, bizonyítottan kulcsfontosságú mechanizmusokat és erőket. És ismét, ha a marxizmus eszik az antiesszencializmus kardja által, akkor az erősebb feminista és zöld elméleteknek is végük. Persze a „kombinált” magyarázat kísérletek helyénvalóak és talán ígéretesek is, ám a jelenlegi elméleti vitákból egyértelműen kiderül, hogy senki nem helyesli a társadalmi struktúra különböző lényegi dimenzióinak egyszerű „additív” elméleti leírását. Általában azt gondolják, hogy a különböző dimenziók megértéséhez az elméletek ötvözésére és egy új, átfogó perspektívára lenne szükség – azaz lényegében egy új, komplex esszencializmusra.

ELMÉLETBE FOGLALHATÓ-E AZ ESETLEGESSÉG?

Elősegíti az esszencializmusnak, mint a „mély” elemzés hétköznapi és szükségszerű sajátosságának részbeni rehabilitációját a megértés esszencialista modelljeivel szembeni alternatíva felállításának nehézsége is. Persze gyakran hallhatjuk, hogy a társadalomelméletnek fel kell nőnie ahhoz, hogy alapfeltevésként fogadja el a társadalmi élet szélsőségesen véletlenszerű, diszkontinuus és különleges voltát,⁵ számomra mégsem egyértelmű, hogy ez pontosan mit jelentene. Hogyan lehet a véletlent elméletbe foglalni – nem lehetséges, hogy magának a magyarázatnak a feladását jelenti ez a véletlen eshetőségekkel szemben? Barrett egyetértően idézi Paul Hirst felvetését, amely szerint a marxizmus után a társadalmi viszonyokat intézmények, szervezeti formák, gyakorlatok és szereplők halmazaiként kell felfogni, amelyek semmilyen egyedüli oksági elvnek vagy logikai következetességnek nem engedelmessé válnak (Barrett 1991: 65). Ám ez az érdekes képlet nem száll szembe azokkal, akiknek meggyőződése szerint e halmazok elemeinek együttállása nem pusztán alkalmi korreláció, és nem is zárja ki annak a lehetőségét, hogy valóban több ennél. A szerző Foucault-t is idézi ebben a kontextusban, aki, úgy tűnik, új felfogását nyújtja a véletlennek: szerinte az okság és a szükségesség fogalma felváltható a „korrelációk polimorf csomópontjával” (Barrett 1991: 130). Ismét, miért gondolkodnánk csomópontokról és korrelációkról, ha nem akarunk mélyebb – lényegi – mintákat vagy logikákat kiolvasni? Milyen magyarázati érték származhat abból, ha a kritikai társadalomtudósok csak „tudomásul veszik” és leírják a korrelációkat, ha egyszer azok csupán véletlenszerű egybeesések? Az ilyen kérdésekre számomra Barrett, Foucault és Hirst sem ad kielégítő választ. Meglátásom szerint Foucault zsenialitása és az általa támasztott kihívás is abban rejlik, hogy megpróbálta távol tartani magát az „elmélettől” – kigúnyolva azokat a követőit, akik a „foucault-i elméletet” próbálják felhasználni – a dolgok magyarázatának problémája, legalábbis a felszínen, annyira nem érdekelte. Ám Barrett álláspontja egészen más, hiszen nem egyértelmű, hogy ő metafizikailag előrébb helyezné-e az esetlegességet a szükségszerűségnél, és magáé-

⁵ Lásd például: Giddens (1984); Unger (1987); Fraser és Nicholson (1990).

nak vallaná-e az esetleges elméletek (ellentmondásos) fogalmát. Ez a nagy probléma az antieszencializmussal, mint arra Foucault, illetve Laclau és Mouffe munkássága kapcsán Barrett maga is rámutat. Egy „tisztabb” antiesszencializmus létrehozásának (előre láthatóan elbukott) kísérlete helyett sokkal plauzibilisebb következtetés lenne elismerni, hogy bizonyos szintű esszencializmus egyszerűen elkerülhetetlen. A viták inkább arról szólnak, hogy melyik „lényeket” kell fontosnak elfogadnunk, és nem arról, hogy a „lényeket” nélkülözhetjük-e.

Mi legyen azzal a gyakran hallott megfogalmazással, amely szerint az esszencializmus az emberek, csoportok és társadalmak „abszolutista” felfogását jelenti? A modern, pluralista törekvések szempontjából központi jelentőségűnek tűnő különbségek elnyomását jelenti-e az emberek és rendszerek identitása lényegi „magjának” megnevezése? Ez egy nehéz kérdés, és az érvelésnek nem célja, hogy azt állítsam, az esszencialistáknak nincs félnivalójuk e kérdés kapcsán. Ám szerencsére Martha Nussbaum egy fontos tanulmányában e polarizált vitán túlmutató megoldást kínál (Nussbaum 1992: 202–246).

Nussbaum aggodalommal állapítja meg, hogy a feministák, fejlesztési szakemberek és mások találkozóin úgy utasítják el gunyorosan az esszencializmus fogalmát, mintha annak hibái nyilvánvalóak lennének, ráadásul készen állna az alternatívája. Mivel Nussbaum nem gondolja így, ezért a jelenlegi erkölcs és politika védhető, esszencialista áttekintését alkotja újra. Az ő fő húzása abban áll, hogy az emberi működéssel és tevékenységgel kapcsolatos „lényegi” fogalmak nem „abszolút” fogalmak. Nem egy térben és időben szabadon, az emberi tevékenységtől függetlenül áramló értékek halmazáról van szó. Ennek ellenére, érvel, ha egy közös értelmezési kerettel tekintünk végig az emberi történelmen, akkor több olyan dolgot és képességet találhatunk, amelyet ha egy élet nélkülözne, valószínűleg nem is neveznénk emberi életnek. Ezek alkotják tehát egy rendes élet lényegi magját, és ezért ezek a radikális humanista politika alapjai is. Nussbaum várható módon olyan nagyon alapvetőnek tűnő dolgokat is felvesz a lényegi sajátosságok e listájára, mint az étel, ital és menedék iránti igény, a szexuális vágy vagy a mozgás szabadsága, ám erőteljesen emlékeztet arra, hogy óriási méretekben a „fejlett” társadalmunkban sincsenek kielégítve ezek az alapszükségletek sok helyen. Ezekon felül megnevezi a kognitív képességeinket, az örömmel és fájdalommal kapcsolatos érzéseinket, a mások iránti elkötelezettségünket, a természethez való viszonyunkat, a humort és a játékot. Ha mindehhez hozzáadjuk az autonómia, az együttműködés és a teljesítmények harmóniájának szempontjait, akkor egy olyan nyers listát kapunk, amely az emberi individuum elengedhetetlen és lényegi meghatározásának formáját veszi fel.

Nussbaum szerint éppen azért veszélyes és téves abszolutizmussal és érzéketlenséggel vádolni az emberiségnek ezt a koncepcióját, mert esszencialista – tehát elkerülhetetlen, bár az alapvető jellegzetességek leírására szorítkozik – „felépítésénél fogva lehetővé teszi, hogy az elemek bármelyikét többféleképpen határozzuk meg” (Nussbaum 1992: 224). Különbség, viszonylagosság, változatosság – ám nem relativizmus, hiszen a lényegi elképzelés nemcsak egy kultúrákon átívelő minimumot határoz meg, hanem, legalábbis a jelenlegi kultúrák között, az egyetértés jelentős fokával találkozunk (Nussbaum 1992: 223).

Azzal, hogy elidőztem Nussbaum feminista és humanista érvénél – amely igen pozitívan viszonyul Marxhoz –, szakítottam azon eredeti elhatározásommal, hogy csak Barrett szövegénél maradjak. A letérés oka egyszerű: Barrett maga indítványozza a humanizmus és az antihumanizmus kérdésének „átütő újratárgyalását” a *The Politics of Truth* végénél (Barrett: 1991: 164). Most már láthatjuk, hogy miközben mindenképpen igaza van abban, hogy a strukturalista marxizmus indokolatlanul rossz hírért keltette a humanizmusnak, nehéz elképzelni, hogyan fog Barrett egy megújított humanizmushoz eljutni a posztstrukturalizmus, posztmodernizmus és posztmarxizmus zászlói alól. Ez, ahogy a Nussbaum-intermezzónk megfelelő mértékben bizonyította, azért van így, mert egy erőteljes humanista indíték *szükségessé teszi* az esszencializmust és az univerzalizmust, és a „poszt-” jellegű elméletek képviselőinek állítása ellenére *nem vitatja őket*. Ebben a kontextusban érdekes megállapítani, hogy más feministák hozzáállása mennyivel jobban illeszkedik az esszencializmushoz, mint az ma megszokott, vagy mint amilyen Barrett felfogása, mivel ők megértik, hogy az esszencializmus valamilyen fajtája nélkül nagyon nehéz egyértelműen feminista pozíciót elfoglalni (lásd Fuss [1989]; Spivak [1993]). Ebben az értelemben beszélnek arról, hogy „stratégiailag” szükséges esszencialistának lenni. Mindenképpen bátorító a kérdés bonyolultságának elismerése és az egyértelmű elutasítás hiánya. Mindemellett az én érvelésem egyik fő pontja, hogy nehéz az esszencializmus pozíciójának „stratégiai” elfoglalását elképzelni, éppen az esszencializmus általános elvek melletti alapvető elkötelezettségéből következően. Akár a javára szól, akár nem, az esszencializmus az ember meggyőződésének teljes támogatására tart igényt.

UNIVERZALIZMUS

Az „univerzalizmus” vádja többfélélt is jelenthet. Előfordulhat, hogy egy elmélet (állítólag) bármilyen társadalomra érvényes, tértől és időtől függetlenül. Ezt néha a társadalmi reflexió „történelemfelettségének” nevezik, és ebben az értelemben a történelmi materializmust a klasszikus univerzalista elméletek közé lehet sorolni. Némileg más megfogalmazásban az univerzalizmus azt jelenti, hogy az elmélet „univerzálisan” igaznak állítja be magát – nem mindenképpen igaznak az összes társadalomban, ám ennek ellenére *feltétel nélkül*, tehát a tudatos szubjektum pozíciójától és érdekeitől függetlenül igaznak. Michèle Barrett szövegében a szó mindkét értelmére épít. Szerinte az univerzalizmus a marxizmus egyik fő „gyengesége”, ám általánosságban is beszél az „univerzális diskurzusok halványuló vonzerejéről” (Barrett 1991: vii, 163). Ennél hosszasan hívja fel a figyelmet Barrett az ideológia elmélete *episztemológiai* felfogásának problematikus természetére, ami szerint tehát az ideológia elemzése inkább egy igazibb, univerzális felfogásra törekszik (tudomány), ellentétben a vizsgálódás anyagát képező, a részekre összpontosító, torz anyaggal (ideológia). Ezért szerinte a marxizmus fő metaelméleti orientációja – a filozófiai realizmus – episztemológiailag gyanús, mivel azt sugallja, hogy az objektivistá elméletek megalkotói hozzáférnek a valósághoz „annak teljes valójában”, az ideológiai konstrukciókban megvalósuló torz valósággal ellentétben.

Ezen a ponton Barrett azt állítja, egyértelműen pejoratív felhangokkal, hogy az ideológia fogalma, amely a klasszikus marxizmus kitörölhetetlen bélyegét viseli magán, „tagadhatatlanul episztemológiai” (Barrett 1991: 9). Feltételezése szerint Marx realista, Foucault pedig elutasítja a realizmust, s ez az elutasítás szerinte Foucault egyik fő előnye elméletének „modernista” alternatíváival szemben (Barrett 1991: 13, 138). Barrett szerint Marx nem igazán hitt a „hamis tudat” elterjedtségében, ám mégis állhatatosan, szinte megszállott módon írt az ideológia torzításairól és az általa keltett illúziókról (Barrett 1991: 5–6, 155). Ezáltal Marx igencsak betévedt a szcientizmus és az univerzalizmus területére, és ezért éles kritikában kell részesíteni őt.

Ismét egyetérthetünk Barrett-tel abban, hogy a marxizmus egy egyértelműen episztemológiai – és így univerzalista – tendenciákkal rendelkező elméleti kísérlet. Barrett említést tesz a marxizmus egy olyan altípusáról, amely episztemológiailag semleges módon próbálja kezelni az ideológiát, de mégis úgy tűnik, igaza van abban, hogy a marxizmus alapvetően tudományos hozzáállást jelent az ideológia elemzésében (Barrett 1991: 7–8; lásd még ehhez McCarney [1980]). A fentebb körvonalazott két bűn közül melyikkel hogyan vádolható tehát az univerzalizmus?

Először is, számomra mindig egyértelmű volt, hogy félrevezető az univerzalizmus „történelemfeletti” értelmezése. Akkor is, ha az egész emberiséget „lefedí” az elméletünk, lényegében még mindig egy történeti elméletről van szó – társadalmi rendszerek életartamára és azok létezésének konkrét körülményeire vonatkozik. Bár Marx nem kötelezte el magát a történeti materializmus szigorúan univerzalista víziója mellett, gondolatai erősen az evolucionista eszmék irányába mutatnak. Ezek az eszmék persze igen veszélyesek lehetnek, de a priori módon nem szabad illegitimnek elkönyvelni és kizárni őket, ahogyan azt a történelmi materializmus egy bizonyos fajtájának képviselői gyakran leszögezik (lásd Sayer [1987]).

Ha Marx nem is ragaszkodott az emberi történelem univerzális („történelemfeletti”) elméletéhez, konkrétabb elméletei mindenképpen hemzsegnek az univerzális fogalmaktól – termelőerők, termelési viszonyok, ideológia, értéktöbblet-kisajátítás és így tovább. Valóban úgy tűnik, hogy minden társadalomelméletnek fel kell használnia az ebben az értelemben univerzális fogalmakat – struktúra és cselekvő, tudásrezsim, performativitás, kultúra, ideológia, nem, etnicitás. Ezen a ponton a fogalmak univerzalizációja vagy az általánosítás iránti törekvés a fogalmak értelmének feltételévé válik: ebben az értelemben minden nyelvben szükségképpen vannak univerzális elemek.

Meg kell kérdeznünk továbbá, hogyan nézne ki egy nem univerzalista elmélet? Posztmarxista és posztfeminista szerzők, aggódva az univerzalizmus bűne miatt, gyakran beszélnek arról, hogy elméleteinket a „partikuláris”, „specifikus” és „lokális” helyzetekhez kell kötnünk. E megállapítások, népszerűségük ellenére, meglátásom szerint nem vezetnek sehova. Például Marx kapitalizmussal és osztályviszonyokkal kapcsolatos elmélete térben és időben „kötődött” őhöz – támadják is emiatt. Ennél fontosabb azonban, hogy a partikularitást előtérbe állító érvrendszer inkoherens. Valójában sosem tudhatjuk meg, hogy a partikuláris mikor lesz eléggé partikuláris, és az elképzelhető legkisebb összetevők

– csoportok, egyének, tapasztalatok, gondolatok, szavak, események, cselekvések – maguk is minden esetben számtalan további összetevő *absztrakciói*. Barrett nyíltan tudomást vesz erről a problémáról, legalábbis érvelésének moll szólamában, amikor rákérdez: hogyan tudjuk „az elméletek univerzális igényét letompítani anélkül, hogy teljes mértékben megadnánk magunkat a partikularizmusnak?” (Barrett 1991: 161). Ez mindenképpen egy fontos és nehéz kérdés, de a megválaszolását kezdhetnénk azzal is, hogy józanabban ítéljük meg azokat a szellemi és tudományos képességeket, amelyek sok univerzalizáló diskurzusban megnyilvánulnak; és megpróbálhatnánk találni és megragadni akár egyetlen olyan kicsit is érdekes elméletet, mely nem a különöstől az általános felé mozdul.

SZÁNDÉKOLATLAN IGAZSÁGIGÉNYEK

Az univerzalitás episztemológiájának szempontjából különösen figyelemreméltóak a Barrett munkáján belüli feszültségek. Nem csupán Marx kerül a kalapács alá, amiért túlságosan episztemológiai, hanem más, „puhább” ideológiaszakértők is, mint amilyen John Thompson, aki továbbra is azt a félig hagyományos álláspontot foglalja el, amely szerint az ideológiák a „színlelés” mechanizmusának segítségével fejtik ki működésüket (Thompson 1990; Barrett 1991: 29–30). Ez ahhoz a logikus következtetéshez vezet, hogy fel kell tennünk a kérdést: az osztályra irányuló „tendenciózus figyelem” nélkül vagy egy központi „episztemológiai dimenzió” nélkül az „ideológia elmélete milyen tartalommal és pontossággal rendelkezhet” (Barrett 1991: 31)? Továbbá Barrett szerint látszólag radikális új szerzők – a posztstrukturalisták, illetve Laclau és Mouffe – maguk is határozottan „episztemologikusnak” bizonyulnak (Barrett 1991: 41–2, 78). Maga Foucault szintén „semmiképpen sem relativistának” írható le; ő valójában egy tipikus filozófus, aki olimposzi metaszinteken, fogalmilag dolgozik más emberek diskurzusain, olyan megállapításokat téve, amelyek maguk is „sordultig tele vannak igazságigényekkel” (Barrett 1991: 145).

Nagymértékben egyetértek mindezzel; Barrett igen pontosan fogalmaz, de úgy tűnik, nem veszi észre, hogy az episztemológia állandó jelenlétének hangsúlyozása visszaüt fő üzenetére, amely szerint a marxizmus tette ideológiává az episztemológiát, és e téves univerzalizmus miatt mind a marxizmust, mind az ideológiát meg kell haladni. Barrett e ponton nem tud erőteljesen érvelni ez utóbbi álláspontja mellett. Ehelyett egy kompromisszumos ajánlatot tesz. Mivel tudja – s „a nem is igazán radikálisok” példája is ezt mutatja –, hogy bármilyen komolyabb kritikai társadalomelméleti megállapítás elkerülhetetlenül összekapcsolódik az episztemológiával, elismeri, hogy nagyon nehéz „lemondani az episztemológiai ambíciókról” (Barrett 1991: 41). Azt ajánlja, hogy erőteljesen „csökkentsük az ideológia fogalmának episztemológiai profilját” (Barrett 1991: 167).

Egészen meglepő, ahogy a marxizmus negatív kritikájáról egyszer csak pozitívrá vált az érvelés. Az episztemológiát látszólag stigmatizáló és törvényen kívül helyező álláspontból eljutottunk oda, hogy csupán mérsékelni akarjuk azt. És ha megvizsgáljuk Barrett ideológialeírását, akkor egyértelművé válik e kompromisszumos metaálláspont

magyarázata is. Annak ellenére, hogy erőteljesen elutasítja Thompson nézőpontját, ami szerinte „puha episztemológiához” vezet, a Barrett által a kiégett episztemológiai területről „megmentett” fogalmak közé tartozik a „misztifikáció” és a még modernistábban hangzó „elferdítés” – ezek alig különböznek Thompson „színlelés”-fogalmától (Barrett 1991). Más szavakkal kifejezve, amikor döntésre kerülne sor, Barrett újratermeli az ideológia szigorúan episztemológiai fogalmát – végső soron nem tudja rávenni magát, hogy „tagadja”: a tudomány eredményeit (részben) el lehet ismerni, mint „univerzális igazságot” (Barrett 1991: 158), és az ideológia fogalma, mint misztifikáció és elferdítés, teljesen értelmetlen anélkül, hogy feltételeznénk, létezik valami kváziobjektív, amit lehet misztifikálni és elferdíteni. A könyv fő megállapítása nem az, hogy bizonyos *dolgok* elferdítenek az ideológia segítségével, hanem hogy nem tudhatjuk, *mi* az, amit elferdítenek. Barrett posztmarxizmusának dúr akkordja ismét azt akarja elhíttetni velünk, hogy egyrészt elérteztünk egy olyan ponthoz, ahonnan eltérhetünk a gondolkodás régi stílusától, másrészt innentől kezdve egy pozitívabb irányba indulhatunk el. Ez azonban egyik kérdésben sincs így.

KONKLÚZIÓ: KÖZÖS KIINDULÓPONT

Esszém fő célja az volt, hogy rámutassak: a posztmarxista kritikusok – mint amilyen Barrett is – kulcsfontosságú és nehéz problémák kapcsán olyan felületes vagy még nem is létező érvekre alapozzák a tradicionális marxizmus visszautasítását, mint amilyeneket a modern elméletalkotás „négy főbűnénél” láttunk. A posztmarxisták eljutnak ahhoz az igencsak megkérdőjelezhető állításhoz, amelyet akár adottnak is vesznek, hogy a társadalomelméletben bizonyos új irányzatok – Foucault, a posztstrukturálisizmus – biztosítják azokat a szellemi erőforrásokat, amelyekkel az ideológiának, a szubjektivitásnak vagy bárminek bizonyosan „adekvátabb” elméleteit lehet megalkotni; ez néha összekapcsolódik egy olyan hangnemmel, amelyből kiérezhető a ki nem érdemelt bizonyosság és felsőbbrendűség. Barrett a marxista ideológiaelmélet világos és produktív alternatívájaként beszél a „diskurzus elméletéről” (Barrett 1991: 47). Ám ahogyan azt a terület ismerői jól tudják, a „realistaként” jellemzett paradigmáktól való különbözőzés hangsúlyozását leszámítva a diskurzuselmélet, bár igen érdekes, de egyben rendkívül heterogén is (Barrett 1991: 168). Továbbá, Barrett állításával ellentétben, sem a diskurzuselmélet, sem a posztmarxista és posztfeminista alternatívák nem szolgálnak „pontosabb fogalmakkal”. Sőt az új szótárak bizonyos terminusai éppenséggel *kevésbé* pontosak, mint a régebbiek.

A fenti okok miatt amellet érveltem, hogy a „négy főbűn” bizonyos fajtái nemcsak hogy védhetőek, de felhasználásuk egyenesen kikerülhetetlen bármilyen komolyabb magyarázat érdekében. Ám szeretném pozitívabb hangon befejezni ezt az írást, hiszen én sem állítottam azt, hogy a nyíltan és teljes mértékben redukcionista, funkcionalista, esszencialista vagy univerzalista elméletek automatikusan jobbak lennének azoknál, amelyek nem ilyenek. A marxista elmélet bizonyos vonatkozásainak védelmével nem amellet akarom érvelni, hogy a marxizmus mérlegelés nélkül és minden esetben helyes, vagy hogy

kizárólagosan lenne az igazság birtokában. Végül, bár bíráltam az elméleti kifinomultság hiányát a posztmarxista írásokban, egyszer sem írtam azt, hogy általános aggodalmaik helytelenek lennének, és ne lennének ezek sürgető problémák. Ha nem így éreztem volna, akkor nem hadakoztam volna a fejemben Barrett könyvével 1991 óta. Éppen ez az oka annak, hogy megpróbáltam a *The Politics of Truth*-ban rámutatni az aprólékos, de ellentmondásos „moll szólamra”, szembeállítva az utasítás harsány „dúr szólamával”.

Hogyan jellemezhetnénk ezek után a közös alapot, amelyen (véleményem szerint) a komplex marxizmus és az átgondolt posztmarxizmus osztozik? Úgy tűnik számomra, hogy a központi kérdés, melyet a posztmodern gondolkodás felvetett, a magyarázat társadalomelméleti státuszával kapcsolatos.⁶ Szemben a posztmarxista szerzők által sugallt állítással, miszerint az új elméletek „adekvátabb” magyarázatok forrásai lehetnek a szubjektivitás és hasonló fogalmak tárgyalásánál, a legérdekesebb hozzászólások szerint a magyarázatot vissza kell helyeznünk a helyes perspektívába, jobban figyelve a leírás és az elképzelés problémáira. Barrett is ide lyukad ki, amikor az ideológia elméletében a magyarázat iránti ambícióinkról való „lemondás” nehézségéről beszél (Barrett 1991: 41–2). Úgy érezzük, hogy az ideológiai jelenségek elemzésének kísérleti és intuitív szempontból erőteljesebben adekvát volta érdekében meg kell erősítenünk a deskriptív részt, ám, következésképpen, félünk attól, hogy „partikularistává” válunk, és így sérül a magyarázat adekvát volta. És fordítva.

Véleményem szerint a posztmodern elméletalkotás leginkább ösztönző aspektusa a megértés magyarázó és leíró formái közötti átfedések és felcserélhetőségek – és nem a felcserélhetetlenségek – feltárása. Ez a terület azonban különlegesen bonyolult, és vonatkozásában egyelőre nem jött létre uralkodó elmélet: egy olyan területről van szó, amely lefedi az absztrakt eszmék retorikai megfogalmazásának mindenféle módját, és egyben egy olyan mozgalom, amely általánosságban is kísérletet tesz az elméleti befolyás affektív dimenziójára.⁷ Az elméleti retorika és a meggyőzési módok iránti érdeklődés nyíltságát és szélességét tekintve talán nem is olyan meglepő, hogy olyanok is csatlakoznak a posztmodern erőfeszítéseihez, akik megértőbbek az intellektuális küzdelem általános motivációinak „modernebb” felfogásával szemben. W. G. Runciman egy jelentős példa erre, akinek a társadalomelmélet módszertanával kapcsolatos gondolatai számomra a leginkább gyümölcsözőknek tűnnek ezen a homályos területen. Runciman a vizsgálódás logikájának négy összekapcsolódó típusát különbözteti meg a társadalomtudományokban: forrás-gyűjtés, magyarázat, leírás és értékelés. Ebben a mátrixban a leírás nem egyenlő a csupán faktuális rögzítéssel összekapcsolt „riporttal”. Leírásról inkább akkor beszélünk, ha már elegendő mennyiségű megbízható adatunk van a megfigyelésünk tárgyáról, és ha már megragadtunk néhány lehetséges magyarázatot. A riport, a magyarázat és a leírás kulcsfontosságú a társadalomtudományokban, ám kétségtelen, hogy ezek egyfajta semleges,

6 Egyre több társadalomelmélettel foglalkozó szakértő osztja ezt a meggyőződésemet: lásd például Holmwood és Stewart (1991).

7 A társadalomelméleti „retorikai fordulat” hasznos áttekintéséhez lásd Seidman (1994).

egyedüli és teljes áttekintésben állnak össze. Runciman szerint a vetélkedő elméleti szerzők viszonylag közeli megállapításokra juthatnak a riporttal kapcsolatban, ám a következő szint alapvetően vitatható, hiszen „minden leírás részleges, és minden magyarázat átmeneti”. Ez azt jelenti, hogy míg a leírások a kauzális vagy funkcionális magyarázatok különböző formáira építenek, és korántsem váltják fel ezeket, addig a társadalomtudományi „megértés” annak legteljesebb értelmében mindig meghaladja a magyarázatot, magas szintű belső, értékelési és deskriptív szabadságról téve tanúbizonyságot.

Runciman és mások szabadon értelmezett gondolataiból merítve úgy vélem, hogy bár a magyarázat – legalábbis annak hagyományos értelmében – része a megértésnek, ám ez utóbbi sokkal bonyolultabb és talán bölcsebb is; hiszen tartalmaz olyan reprezentációkat, elemzési belátásokat és sok mást, amelyek fontosak a szóban forgó jelenség, valamint szélesebb emberi vonatkozása „rejtélyesebb” lefestése szempontjából (Runciman 1983: 227). A megértés keresésének e modellje így megőrzi a magyarázat fontosságát, ám a megértés területét igen plurálisnak fogja fel mind „horizontális” (sokféle magyarázat lehetséges), mind „vertikális” (a magyarázat része a vizsgálódás láncolatának) értelemben.

Ez az esszé elsősorban nem a politikával foglalkozott, hanem a módszertannal. Ám nem nehéz látni e metaelméleti viták politikai vonatkozásait. Ahogyan mind a radikális pluralizmus, mind a nyílt redukcionizmus, esszencializmus és a többi társadalomtudományi módszer javítható az itt kifejtett integrált magyarázati pluralizmussal, ugyanígy értelmetlennek és szükségtelennek látom a régi vágású marxi szocializmus és az új – valójában néha ultraliberális – posztmodern közötti dogmatikus polarizációt, amely a radikális demokrata politikában választás elé állítja az embereket.⁸ Ebben az értelemben támogatom Barrettnek a radikális humanizmus megújított víziója megalkotására vonatkozó felhívását.⁹ Ám leglényegesebb állításom az volt, hogy a felhívásra válaszoló posztmarxista érvelések jelentős része nem tudja meggyőzően igazolni azt vagy előrevinni ügyét.

Fordította: Kasnyik Márton

8 Korábban tárgyaltam már e pluralizmussal kapcsolatos kérdéseket (McLennan 1989, 1995).

9 A radikális humanizmus megújításához kapcsolható – bár némileg különböző – művek például: Johnson (1994); Weeks (1995).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acton, H. B. (1955): *The Illusion of the Epoch*. London: Cohen & West.
- Althusser, L. (1984): Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes Towards Investigation). In *Essays on Ideology*. London: Verso.
- Alexander, J. C. (1985): 'Introduction'. In *Neo-Functionalism*. Szerk.: Alexander J. C. 7–18. California: Newbury Park.
- Barrett, M. (1991): *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*. Cambridge: Polity Press.
- Berlin, I. (1948): *Karl Marx*. Oxford: Oxford University Press.
- Bernstein, E. (1907): *Evolutionary Socialism*. London.
- Boudin, L. (1907): *The Theoretical System of Karl Marx*. Chicago: C. H. Kerr & Company.
- Charles, D.–Lennon, K. (szerk.) (1992): *Reduction, Explanation and Realism*. Oxford: Clarendon Press.
- Cohen, G. A. (1978): *Karl Marx's Theory of History: A Defence*. Oxford: Clarendon Press.
- Cole, G. D. H. (1934): *What Marx Really Meant*. New York: Knopf.
- Cole, G. D. H. (1948): *The Meaning of Marxism*. London: Victor Gollancz Ltd.
- Dupre, J. (1993): *The Disorder of Things: Metaphysical foundations of the disunity of science*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Eastman, M. (1940): *Marxism: Is it a Science?* New York: W. W. Norton and Company.
- Fraser N.–Nicholson, L. (1990): Social Criticism Without Philosophy: An Encounter Between Feminism and Postmodernism. In: *Feminism/Postmodernism*. Szerk.: L. Nicholson. London: Routledge.
- Fuss, D. (1989): *Essentially Speaking*. London: Routledge.
- Garfinkel, A. (1981): *Forms of Explanation*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Giddens, A. (1981): *A Contemporary Critique of Historical Materialism, vol. 1*. London: Macmillan.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Holmwood, J.–Stewart, A. (1991): *Explanation and Social Theory*. London: Macmillan.
- Hook, S. (1936): *From Hegel to Marx*. New York: Reynal and Hitchcock.
- Jackson, F.–Pettit, P. (1992): Structural Explanation in Social Theory. In *Reduction, Explanation and Realism*. Szerk.: D. Charles–K. Lennon. Oxford: Clarendon Press.
- Johnson, P. (1994): *Feminism as Radical Humanism*. Boulder, CO: Westview Press.
- Little, D. (1991): *Varieties of Social Explanation*. Boulder, CO: Westview Press.
- McCarney, J. (1980): *The Real World of Ideology*. Brighton: Harvester Press.
- McLennan, G. (1989): *Marxism, Pluralism and Beyond*. Cambridge: Polity Press.
- McLennan, G. (1995): *Pluralism*. Buckingham: Open University Press.
- Merton, R. (1968): Manifest and Latent Functions. In *Social Theory and Social Structure*. Third edition. New York: Free Press.
- Meikle, S. (1985): *Essentialism in the Thought of Karl Marx*. London: Duckworth.
- Miller, R.W. (1987): *Fact and Method*. Princeton: Princeton University Press.
- Nussbaum, M. (1992): Human Functioning as Social Justice: In Defence of Aristotelian Essentialism. In *Political Theory*, 20(2): 202–46.

- van Parijs, P. (1981): *Evolutionary Explanation in the Social Sciences*. London: Tavistock
- Peacocke, A. (szerk.) (1985): *Reductionism in Academic Disciplines*. Guildford, Surrey: SRHE & NFER-Nelson.
- Popper, K. (1962): *The Open Society and its Enemies, Vol. 2: Hegel and Marx*. London: Routledge.
- Popper, K. (1961): *The Poverty of Historicism*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Runciman, W. G. (1983): *A Treatise on Social Theory, Vol. 1: The Methodology of Social Theory*. Cambridge, Eng.: Cambridge University Press.
- Russell, B. (1920): *The Theory and Practice of Bolshevism*. London: Allen and Unwin.
- Sayer, D. (1987): *The Violence of Abstraction*. Oxford: Blackwell.
- Seidman, S. (szerk.) (1994): *The Postmodern Turn: New Perspectives on Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simmel, G. (1977): *The Problems of the Philosophy of History*. New York: Free Press.
- Spivak, G. C. (1993): *Outside in the Teaching Machine*. London: Routledge.
- Thompson, J. B. (1990): *Ideology and Modern Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Unger, R. M. (1987): *Social Theory: Its Situation and its Task*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weeks, J. (1995): *Invented Moralities: Sexual Values in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Wright, E. O.–Levine, A.–Sober, E. (1992): *Reconstructing Marxism*. London: Verso.

Kuczi Tibor

TÖRTÉNELMI VÁZLAT A FELÜGYELETI MÓDOKRÓL

Írásomban a munkaadók és munkavállalók közötti – üzemen belüli – hatalmi viszonyok vázlatos történelmi áttekintésére vállalkozom. A nagyobb időtávot (a XIX. és XX. századot) átfogó áttekintés azért indokolt, mert a munka ellenőrzésének, számonkérésének történeti formái máig fennmaradtak egyes térségekben, illetve bizonyos típusú vállalkozásokban. Például ma is akadnak olyan kisvállalkozások, amelyekben a hatalmi viszonyok természete sok tekintetben a XIX. századi gyárüzem világára emlékeztet, és persze az sem mondható, hogy a posztfordizmus megjelenésével a fordista–taylorista rendszer alkalmazása kikopott volna a gyakorlatból.

Az üzemen belüli hatalmi viszonyok természetét több szinten is értelmezhetjük. Az egyik, s talán legtöbbet kutatott, legismertebb terület a munkavállalói érdekvényesítés lehetőségeit érinti. A Webb házaspár munkássága óta elfogadott nézet, hogy a XIX. század folyamán a parciális (területi, szűk szakmai) érdekképviselet fokozatosan univerzalizálódott; az erősödő gazdasági és társadalmi nyomásra a fejlett országokban olyan munkavállalói szerveződések jöttek létre, amelyek a bérmunkát érintő általános érdekek (munkaidő, munkafeltételek stb.) kifejezésére képesek. (Az ebben a megközelítésben fölvázolható hatalmi mezőt árnyalja, hogy a munkaadók érdekképviselete is megszerveződött a XIX. század folyamán. Emellett az állam is egyre nagyobb szerepet vállalt a munkafeltételek, munkaidő stb. szabályozásában.)

Burawoy (1985) szerint a XIX. századi gyárüzemben az önkényuralom, illetve a paternalizmus volt a tipikus, amit a XX. században egy általa hegemon rezsimnek nevezett hatalmi képlet váltott föl, azaz a munkaadók csaknem

mindenre, még a gyáron túli szférákra (magánélet: lakáshasználat, életvitel stb.) is kiterjedő hatalmát a felek közötti megegyezési kényszer váltotta fel. A menedzsment – tekintve, hogy a XX. században a munkaidő, felmondás, szabadságolás stb. feltételeinek törvényi szabályozása révén korlátozódott a hatalma – csak úgy érvényesítheti a termeléssel kapcsolatos elképzeléseit, elvárásait, ha a végrehajtáshoz valahogy meg tudja nyerni a munkásokat. Burawoy szerint tehát a XX. században megnőtt a munkások mozgástera, alkuereje, végső soron a szabadsága az üzemben.

A hatalmi viszony elemzésének következő, az előbbinél absztraktabb, s egyben ellenkező következtetésekhez vezető szintje az iparban alkalmazott technikában és a tőkés termelési viszonyokban keresi a magyarázatot. Marxra támaszkodva az a fő állítás, hogy a technika fejlődésével nő a munka megosztása, majd teljessé válik a szellemi és fizikai munka elválasztása. A munkások kompetenciája egyre szűkül, a termelésben korábban gyakorolt szerepüket átveszik a gépek, sőt még a gép által meghagyott szűk mozgástér is tovább korlátozódik: a munkafeladatok végrehajtásához közvetlenül hozzá tartozó döntéseket (például a munkás hová tegye a szerszámaikat, a kész munkadarabot) a hierarchikus munkaszervezet felsőbb szintjein hozzák meg. A mozgástér tehát hihetetlenül leszűkült a technika fejlődésével. Egyesek szerint (Marglin 1973; Braverman 1974) a munkavállalók – kompetenciájuk elvonásából adódó – hatalomvesztése nem a technológiai-technikai fejlődéssel magyarázható, hanem a tőkés termelési viszonytal, azaz a termelőeszközök tőkés használatmódjával.

Végül a harmadik, a jelen írás tulajdonképpeni tárgyát képező szint: a munkaadók és munkavállalók közötti hatalmi viszonyokat a fegyelmezés és ellenőrzés kultúra adta lehetőségei határozzák meg. Ezek a történelmileg változó lehetőségek szabják meg, hogy egy adott korszakban a munkaadóknak a munka kikényszerítésére, a feladatok végrehajtásának megfigyelésére, a teljesítmény elszámoltathatóvá tételére milyen eszköztár áll rendelkezésükre.

Az ipari forradalmat megelőző évszázadokban olyan személytelen és hatékony felügyeleti mód formálódott, amely lehetővé tette nagyszámú ember egy térben dolgoztatását és szoros ellenőrzését. A gyárüzemek átvették a korábban kialakult fegyelmezési technológiát, s persze tovább is fejlesztették. Az ipari forradalom óta egyre cizelláltabbakká váltak a felügyelet és ellenőrzés eszközei, a XIX. század végén pedig a tudományok (munkapszichológia, fiziológia, mozgástanulmányok stb.) fölhasználása az emberi test hatékony nagyüzemi használatára radikálisan megváltoztatta a helyzetet: a felügyelet repertoárja korábban nem látott mértékben gyarapodott. A fegyelmezés, ellenőrzés, a végzett munka elszámoltatásának lehetőségei határtalanul megnőttek, ami korábban nem tapasztalt hatalmat adott a menedzsment kezébe.

Gyorsan tegyük hozzá: az egyes fegyelmezési technikák bevetésének mindig határt szabnak az üzemen belüli konkrét feltételek, végső soron alkalmazásuk költségei. A felügyeleti technológia fejlődése és gyakorlati alkalmazása közötti viszony némileg hasonló az orvostudomány és a gyógyító munka kapcsolatához. Az orvostudomány által kidolgozott gyógyászati repertoárból egy adott időszakban, országban annyit vesznek igénybe,

amennyit a gazdasági, infrastrukturális feltételek, érdekviszonyok éppen megengednek. Hosszabb, több évtizedes távon azonban az egyes országokban, illetve kórházakban, rendelőintézetekben olyan eljárásokat, gyógyszereket is kezdenek alkalmazni, amelyek korábban csupán mint elvont, a tudomány által feltárt lehetőségek léteztek. Írásomban csak a felügyeleti technológia fejlődésével foglalkozom, s nem elemzem az alkalmazását korlátozó tényezőket. Az alábbiakban e fejlődés két, egymástól világosan elváló korszakának jellegzetességeit vázolom.

E. P. Thompson (1990) ma már klasszikusnak számító tanulmánya óta ismert, hogy a mechanikus óra milyen hatékony fegyelmező eszköz;¹ segítségével nagyszámú ember munkája megszervezhető és ellenőrizhető. Persze az óra önmagában kevés a fegyelmezéshez. A munkások hozzászoktatása ahhoz, hogy ne a szokásaik, bevett munkaritmusaik szerint dolgozzanak, nem ment könnyen az 1780-as évektől gyorsan terjedő gyárüzemekben. Annak ellenére sem, hogy az emberek hozzászoktatása a mechanikus óra diktálta napi ritmushoz már a középkorban megkezdődött. A városi lakosokat a XIV. század elejétől Európa-szerte arra tréningezték, hogy bizonyos tevékenységeket (alamizsnálokadás, a város takarítása, a bor, gabona, tüzelő, hal értékesítése, nyugovóra térés stb.) előre megszabott időben végezzenek (Rossum 1996). Az ipari forradalmat megelőző évszázadokban lassan kiformalódott egy személytelen és hatékony fegyelmezési technológia; a mechanikus óra révén kormányozhatóbbak lettek a városok, a bennük zajló élet rendezettebbé, áttekinthetőbbé vált (Landes 1983; Rossum 1996). E technológia – alkalmazásának Thompson által vázolt minden nehézsége ellenére – lehetővé tette a gyárüzemek megszervezését és működtetését. A XIX. században épült gyárak tulajdonosai átvették a városokban már kikísérletezett felügyeleti módot: óratornyot építettek egy jól látható helyre (Nelson 1995), jelezve: aki belép az üzem területére, az óra hatalma alá helyeztetik.

A XIX. századi gyárüzemben az óraidőre alapozott fegyelmezésmódnak két pillére volt. Az első: az időpontok betartatása. Kemény, az okozott kárt messze meghaladó büntetéseket szabtak ki a munkából elkéső, az illemlhelyen indokolatlanul hosszan elidőző, a szüneteket önkényesen megnyújtó munkásokra (Doray 1988). A pontos munkakezdetnek és -befejezésnek, a munkanap előzetesen meghatározott időbeli struktúrájához igazodásnak nem kell ecsetelni a gyárüzemek működtetésében játszott szerepét. A fegyelmezés másik pillére: a vállalkozók, felügyelők arra törekedtek, hogy a gépek kiszolgálói, az anyagmozgatók stb. a munkanapot maradéktalanul munkával töltsék ki. Ügyeltek arra, hogy indokolatlanul senki ne hagyja abba a tevékenységét, ne szaladgáljon, beszélgessen, a munkaidő tiszta, azaz lógástól szennyezetlen legyen (Foucault 1990).

Persze, még ha sikerült is elérni, hogy mindenkinek folyamatosan járjon a keze, az még önmagában nem vezetett hatékony munkavégzéshez. Az időpontok betartatására és a munkaidő tevékenységgel való lehetőleg hézagtalan kitöltésére irányuló fegyelmezési gyakorlatnak meg kellett elégednie a folyamatos munka látványával; ha valaki megállt,

1 Mumford (1986) szerint a mechanikus óra nagyobb hatást gyakorolt az ipari kapitalizmus kialakulására, mint a gőzgép.

elbóbiskolt, elhagyta a helyét, keményen megbüntették,² ám a hatékonyabb munkavégzés ebben a rendszerben nem volt kikényszeríthető.³ A felügyelők, előmunkások többnyire tisztában voltak a helyzettel, de nem sokat tehettek, ahogy erről egy művezető beszámol: „Hát igen: meg tudom akadályozni, hogy leüljenek, de az ördög tudja megmozgatni őket munka közben” (Taylor 1983: 40). A „megmozgatáshoz” pontos ismeretekre lett volna szükség az elvárható teljesítményről, illetve a munkafeladatok célszerű, hatékony kivitelezéséről.

A taylorizmus⁴ alapvető fordulatot hozott a felügyeleti lehetőségekben. A tudományos vezetés lehetővé tette a munkás és felügyelője közötti – a XIX. századi fegyelmezési rendszerben szükségképpen meglévő – információs aszimmetria fölszámolását. Az időtanulmányok, a mozdulatelemzés, fáradtságkutatások, a monotoniatűrésre, a figyelem napi ingadozására, a szerszámok, alkatrészek ökonomikus elrendezésére irányuló kutatások eredményeinek ismeretében a menedzserek pontosan ráláthattak a termelés feltételeire; aprólékosan megismerhették, ellenőrzésük alá vonhatták, szabványosíthatták, és ezáltal a leghatékonyabb módon kombinálhatták a vállalat erőforrásait. A vezetés számára átláthatóvá vált az, ami a XIX. századi tulajdonos vagy felügyelő előtt rejtve maradt: milyen teljesítmény várható el a munkástól, illetve hogyan hozható ki belőle a maximum anélkül, hogy túlhajszolnák vagy parlagon hagynák erőit. Az ehhez szükséges ismeretekhez a tudományban megszokott eszközökkel: módszeres megfigyeléssel, méréssel, adatgyűjtéssel, a dolgok analitikus szétválasztásával (például a munkafeladat végrehajtásának részletekbe menő – egészen az elemi mozdulatok szintjéig történő – megismerésével) jutnak el. Olyan helyzet teremtődött, hogy a munkafeladat végrehajtásának módjáról és kivitelezésének optimális sebességéről a vezetés többet tudott, mint maga a feladatot végző munkás. Ez megváltoztatta a munkába beletanulás addig szokásos módját: az operátorok a különböző fogásokat – a korábbi gyakorlattól eltérően – nem az idősebb, tapasztaltabb társaiktól lesik el, hanem a vezetés által kialakított és ellenőrzött betanítás során. Az eredmény: a menedzserek a termelési folyamatot pontosan kiszámítható, tervezhető rendszerbe szervezhetik, amelyben az élőmunka sem számít többé bizonytalan elemnek, hiszen „működése” éppen olyan precízen előre modellezhető, menet közben ellenőrizhető, mint azé a gépé, amelyet kiszolgál.

2 A másik nagy, itt helytakarékossági okokból nem elemzett felügyeleti technológia a panoptikusság (Foucault 1990): a tér megfigyelési szempontok szerinti elrendezésére alapozott felügyelet is hasonló korlátokba ütközik. A leleményes térelrendezésnek köszönhetően állandóan szemmel tartott munkás kénytelen ugyan folyamatosan dolgozni, mivel könnyen lelepleződik, ha megáll, de a hatékonyságot ez a rendszer sem szavatolja.

3 A gépek sebességével elvileg lehetett szabályozni a munkatempót, ám az összehasonlító adatok azt mutatják, hogy az ugyanazon típusú fonó- vagy szövőgépen dolgozók teljesítménye között jelentős regionális különbségek voltak (Endrei 1993).

4 A taylorizmus kifejezéssel nem csupán Taylor nézeteit jelöljük, hanem azt az átfogó munkaszervezeti és fegyelmezési, ellenőrzési, teljesítményszámolási, -bérezési rendszert, amely munkássága nyomán kialakult.

A taylorizmus nem előzmények nélkül jött létre. A XIX. század utolsó harmadában sorra születtek olyan kutatások, amelyek a mozgás megértését célozták; például sorozatfelvételeket készítettek vágató lovak, tárgyakkal manipuláló emberek egymást követő mozdulatairól (Kern 1983). Wilhelm M. Wundt az 1870-es évek végén nyitotta meg kísérleti pszichológiai laboratóriumát a lipcsei egyetemen, amelyben megindult az emberi viselkedés tudományos feltérképezése; mérési adatokat gyűjtöttek a reakcióidőről, a különböző külső ingerekre (színek, hangok stb.) adott válaszokról (módszereit ma is alkalmazzák). Ezekben a vizsgálatokban az emberi viselkedés folyamatosságát egészen apró, a hétköznapi tapasztalat számára hozzáférhetetlen egységekre tagolták, a részesemények időtartamát pontosan megmérték. Wundt tanítványai közül Münsterberget pedig már kifejezetten a munkavégzéshez kapcsolódó pszichológiai problémák foglalkoztatták, az ő nevéhez szokás kapcsolni a munkapszichológia megalapítását (Klein 2003). A sporttudományban ugyan-csak a taylorizmus születésével egy időben indult el a mozgás szisztematikusan, laboratóriumi körülmények közötti vizsgálata, az elfáradás törvényszerűségeinek felderítése (Wilkerson 1997). Amikor Taylor hozzáfogott az időtanulmányaihoz, vagy Gilbreth, a mozdulatelemzés ipari alkalmazásának megalapítója megkezdte a mozgás tanulmányozását, már jó ideje zajlottak hasonló vizsgálatok, s lényegében készen állt a mozgás tanulmányozásához szükséges technika, ismeret.

Az új fegyelmzési technológia repertoárja a XX. század első felében folyamatosan bővült. A munkapszichológiai laboratóriumok, a mozgást tanulmányozó kutatóműhelyek, egyetemi tanszékek, tudományos társaságok folyamatosan gyarapították, illetve közvetítették a vonatkozó ismereteket. Az idő- és mozdulatelemzés módszereit, gyakorlati alkalmazhatóságuk mikéntjét kézikönyvekben foglalták össze, például Barnes 1937-ben megjelent művéből ipari mérnökök több nemzedéke is tanult (I. Barnes 1980). A munka fiziológiai, pszichológiai alapjainak beépülése a mérnöki kézikönyvekbe, a munkaműveletek, időtanulmányok professzionális elemzési technikáinak kialakítása olyan mértékben megismerhetővé és a menedzsment által előre programozhatóvá tette a munkafolyamatokat, hogy a feladatok végrehajtóinak szabadságfokát elvileg a nullára redukálhatták. Egy tökéletes taylorista rendszerben az embereknek már csak a munkavégzést közvetlenül nem érintő kérdésekben marad meg az autonómiája: eldönthetik például, hogy kivel barátkoznak az üzemben, kivel dolgoznak szívesen stb. A szociálpszichológia ipari alkalmazásával azonban megteremtődött annak a lehetősége, hogy ezt a maradék területet is ellenőrzése alá vonja a vezetés.

A kézikönyvekben, tankönyvekben makacsul él egy legenda, amely szerint Elton Mayo fellépésével a taylorista munkaszervezet embertelen, elidegenedett emberképe elavulttá vált, s megteremtődött egy humánusabb munkaszervezet létrehozásának lehetősége, s ezzel egyben leszűkültek a racionalizálás lehetőségei. Taylorral szembeni szokásos kritika, hogy a munkavállalót izolált, a társak hatásától elszeparált, egyedül a saját érdekeit követő lényként tételezi, aki a magasabb bér fejében további munkaadózat meghozatalára képes. Mayo hawthorne-i 1927 és 1932 közötti kutatása leglényegesebb eredményének azt tekintik, de maga is azt tartotta, hogy az addig egyeduralgoló taylori felfogás

helyébe az ember társas természetét állította, mivel bebizonyosodott: az emberek nem izoláltan, hanem mint munkacsoportjuk tagjai viselkednek a műhelyekben. E megfigyelés érvényessége és a munkaszervezetek formálására tett hatása kétségtelen. Ugyanakkor a társas viselkedés szabályainak figyelembevételéből nem következik automatikusan a munka humanizálása. Bármit is fogalmazzanak meg ezzel kapcsolatban az érdekeltek, a szociálpszichológiai ismeretek üzemi alkalmazásának elsődleges célja a munkások társas viselkedésének ellenőrzés alá vonása és az abban rejlő hatékonyságpotenciál kiaknázása, amitől persze akár humanizáltabbá is válhat a munka.

Az 1946-ban alapított Tavistock Intézetben kertetés nélkül megjelölték törekvéseik lényegét, szociotechnikának nevezve eljárásaikat (Makó 1985). A kifejezés pontosan jelezi: a szakemberek azt keresik, hogy a munkacsoportok alakításával (a kapcsolatok átszervezésével, az információáramlás útvonalainak áttervezésével stb.) miként növelhető a termelékenység. Föltárták például, hogy adott csoportlétszám, csoportszerkezet, felelősségi viszonyok miként befolyásolják a termelékenység, minőség, selejt alakulását, vagy miként alakul a fluktuáció (Argyle 1974). Olyan új tudás keletkezett, amely segítségével, ha a feltételek megengedik vagy megkívánják, az alkalmazottak személyközi viszonyaik fölötti önrendelkezése akár a nullára is redukálható. Jó példa erre a SiliCon⁵, ahol mérnöki gondossággal rakják össze és használják a munkacsoportokat, s még a büfé építészeti kialakítása is a csoportoknak a vezetés céljai szerinti formálását szolgálja (McKinlay és Taylor 1998).

Az 1970-es évekre a felügyelet repertoárja a munkavégzés minden mozzanatát átfogta. A hatékonyság érdekében tervezhetővé és szabványosíthatóvá váltak a munkafeladatot végrehajtó mozdulatai, testtartása, s a műhelyen belüli kapcsolatok is ellenőrizhető és alakítható elemét képeztek a termelési folyamatnak. A nyolcvanas évektől meglóduló kihelyezési hullám: a nagy, egy helyre telepített üzemek bizonyos egységeinek kiszervezése új helyzetet teremtett, mivel a taylorista fegyverkezési technológia nagyüzemi méretekre lett kifejlesztve. A kihelyezések mégsem változtatták meg drámaian a helyzetet.

A XIX. század végén meginduló szabványosítás a nyolcvanas évekre már a készletezés, termelésszervezés, az adatok nyilvántartásának egységesítését is magában foglalja. A szabványosítás (például a különféle minőségbiztosítási rendszerek) lehetővé tették a földrajzilag szétszórta üzemek közötti szoros összehangolást, illetve az ellenőrzés új lehetőségei teremtődtek meg. A megrendelő képes beszállítóit szoros kontroll alatt tartani, rálát a termelés alakulására, azonnal észleli a problémákat, vagy pillanatokon belül azonosítható a hibás alkatrészért felelős beszállító, illetve munkás is.

A hálózatokba szerveződés tehát lényegében azáltal vált lehetővé, hogy a szabványosítás révén a felügyeletet az üzem határain túli területekre is kiterjesztették. Ugyanakkor a kihelyezések révén a koncentrált nagyüzemekben nem alkalmazható eszközzel, a piaccal kombinálható a rendelkezésre álló felügyeleti technológia. A beszállítóknak versengeniük kell a megrendelésekért, illetve ezek megtartásáért. Ami ma nem érhető el taylorista, illetve szociotechnikai eszközökkel, illetve ahol nem kifizetődő ezek alkalmazása, ott a piac erőire bízzák a felügyeletet.

5 Kitalált név.

A piac és a hierarchia közötti határ elmosódóban van; a piaci elemek vállalaton belüli megjelenése a felelősebb beosztást betöltő alkalmazottak béreinek a nyereséggel való összekapcsolását eredményezte (Picot et al. 2002). Ezzel a teljesítménymérés, az állandó monitorozás elérte azokat az alkalmazotti csoportokat is, amelyek ettől egészen a közelmúltig mentesek maradtak. A piac és a hierarchia közötti határvonal elmosódása másfelől azt eredményezi, hogy a nagyvállalatok kiterjesztik hierarciájukat azokra a cégekre, amelyekkel eddig piaci kapcsolatban voltak. A kiterjesztés pedig azzal is járhat, hogy a taylorista módszerek vagy a szociotechnikai eljárások alkalmazása olyan kisebb cégekben dolgozó munkavállalókat is elér, akik eddig ezt megúszták.

HIVATKOZOTT IRODALOM

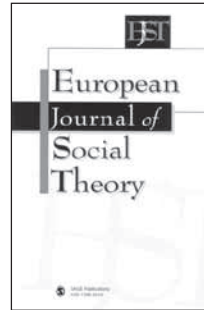
- Argyle, Michael (1974): *Social psychology of work*. Harmondsworth: Penguin.
- Barnes, Ralph Mosser (1980): *Motion and Time Study: Design and Measurement of Work*. New York: Wiley.
- Braverman, Harry (1974): *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York, London: Monthly Review Press.
- Burawoy, Michael (1985): *The politics of Production*. London: Verso.
- Doray, Bernard (1988): *From Taylorism to Fordism. A Rational Madness*. London: FAB (Free Association Books).
- Endrei Walter (1993): *A textilipari technikák termelékenységének története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Kern, Stephen (1983): *The Culture of Time and Space 1880–1918*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Klein Sándor (2003): *Munkapszichológia*. Budapest: Edge.
- Landes, David S. (1983): *Revolution in Time*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University.
- Makó Csaba (1985): *A taylorizmustól a munkaszervezeti reformokig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Marglin, S. A. (1973): What do bosses do? The origins and functions of hierarchy in capitalist production. In *The Division of Labor*. Szerk.: André Gorz. 13–61. Hassocks: Harvester.
- McKinlay, Alan–Taylor, Phil (1998): Trough the Looking Glass: Foucault and the Politics of Productions. In *Foucault, Management and Organization Theory*. 173–190. London: SAGE Publications.
- Mumford, Lewis (1986): *The Future of Technics and Civilization*. London: Freedom Press.
- Nelson, Daniel (1995): *Managers and Workers. Origins of the Twentieth-Century Factory System in the United State, 1880–1920*. The University of Wisconsin Press.
- Picot, Arnold–Rippenberg, Tanja–Wolf, Brigitta (2002): A vállalat elmosódó határai: az információs és kommunikációs technológiák szerepe. In *Vállalatelméleti szöveggyűjtemény*. Szerk.: Chikán Attila. Budapest: Aula Kiadó.
- Rossum, Gerhard Dohrn-van (1996): *History of the Hour*. Chicago, London: The University of Chicago.
- Thompson, Edward P. (1990): Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In *Időben élni*. Szerk.: Gellériné Lázár Márta. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wilkerson, Jerry D. (1997): Biomechanics. In *The History of Exercise and Sport Science*. Szerk.: John D. Massengale–Swanson, Richard A. 367–438. Human Kinetics Publishers.

Sign up for Contents Alerting Now! <http://est.sagepub.com>

European Journal of Social Theory

Editor **Gerard Delanty**
University of Liverpool, UK

"This journal is a must for your library"
The Times Higher Education Supplement

European Journal of Social Theory is a major sociology journal which aims to provide a world-wide forum for contemporary social thought. The journal brings together social theorists and theoretically-minded social scientists with the objective of making social theory relevant to the challenges facing the social sciences in the twenty-first century.

European Journal of Social Theory's conception of social theory is broad-ranging including all varieties of contemporary social and political thought, such as:

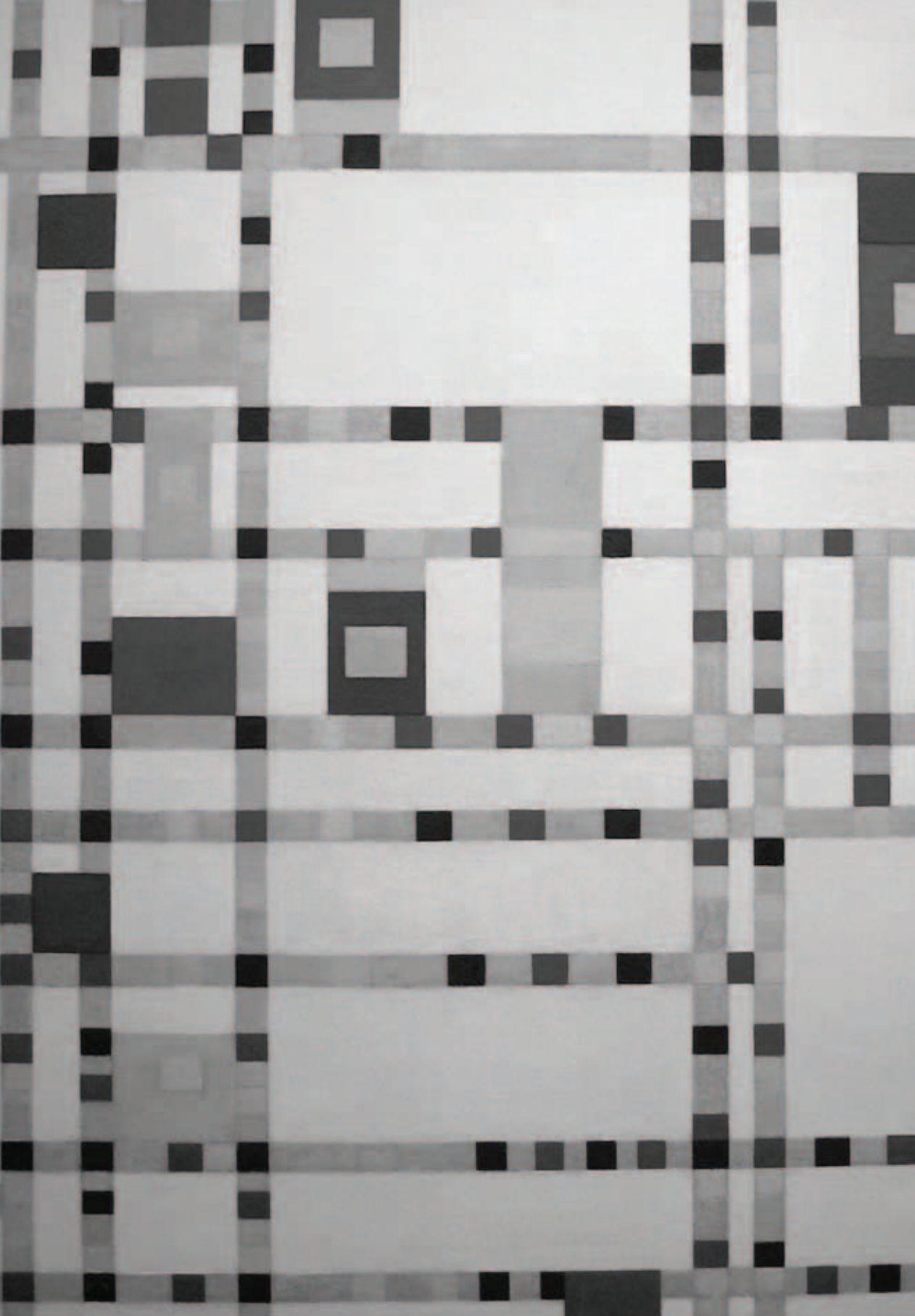
- critical theory · the approaches of Habermas, Bourdieu, Touraine, Luhmann, Giddens · neofunctionalism · postmodernism
- critical realism · the sociology of knowledge · rational choice
- constructivism · feminist social theory · marxism
- communitarianism · hermeneutics

Free online sample copy available!
<http://est.sagepub.com>

Quarterly: February, May, August, November
ISSN: 1368-4310

Subscription Hotline +44 (0)20 7324 8701 **Email** subscription@sagepub.co.uk

 SAGE Publications
www.sagepublications.com

RUGALMAS TERMELÉSI RENDSZEREK, AVAGY A TAYLORIZMUS MEGHALADHATÓSÁGA

BEVEZETÉS

Az a kérdés, hogy a tőkés munkaszervezet valóban, tartalmilag túlléphet-e a taylori–fordi paradigmán, vagy pedig csak többé-kevésbé kozmetikai szintű változtatásokra van lehetőség, igazából csak egy specifikusabb megfogalmazása annak az általános kérdésnek, hogy mennyire kell átfogónak és teljesnek lennie a tőke termelési folyamat feletti kontrolljának. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy Marx különbséget tett a munka tőkének való formális és tényleges alávetése között (Marx 1988: 99–116). A munka formális alávetése megtörténik, mihelyt a termelőeszközöket elszakítják a közvetlen termelőktől, akik ezáltal kénytelenek lesznek elszegődni a termelőeszközök tulajdonosaihoz. A munka formális alávetése önmagában véve megtörténhet úgy is, hogy a tőke egyáltalán nem változtatja meg a hagyományos (prekapitalista) munkamódokat. A munka tőkének való tényleges alávetése viszont már azt jelenti, hogy a tőke saját szükségletei szerint kezdi aktívan alakítani a termelési, illetve azon belül a munkafolyamatot.

Ez nem feltétlenül konkrétan a munkás szigorúbb ellenőrzését célozza – ha például a tőkés felügyelettel próbálja biztosítani, hogy a munkás megszokás nélkül dolgozzon, azt Marx nem is sorolja a tőkének való tényleges alávetés fogalma alá, mert ez nem változtat magán a munkameneten –, lehet a célkitűzés a termelőkényesség fokozása mondjuk a tudományos eredményeknek a termelési folyamatba való módszeres adaptálása révén. A lényeg az, hogy csak akkor, amikor a tőke mindenestől a saját céljához (a profittermeléshez) igazította a termelési folyamatot, a saját képére formálta azt, beszél Marx a munka tőkének való tényleges alávetéséről, tehát a „sajátosan tőkés termelési mód”-ról.

Érdekes mozzanat, hogy habár Marx másutt (a *Tőke* gyárrendszerről szóló fejezetében) hangsúlyosan foglalkozik a kifejezetten a munkások megrendszabályozását célzó intézkedésekről, „a munka tőkének való tényleges alávetése” fogalmán nem a munkás megrendszabályozását érti. Ez azt jelzi, hogy noha Marx korában folyamatban volt már a termelési folyamat különféle aspektusainak a tőke közvetlen (megtervezésen és megszervezésen alapuló) ellenőrzése alá helyezése, mindaddig magát a munkateljesítményt és munkatempót viszonylag külsődleges, illetve kvázirendőri módon igyekeztek biztosítani. Megsabták a munkaidőt, felügyelőkre bízta, hogy szemmel tartásuk a munkásokat, hogy azok ne lazsálganak, darabbérrel igyekeztek nagyobb teljesítményre sarkallni őket stb.

BRAVERMAN TÉZISE

Mármost a tőkének való formális és tényleges alávetés közötti marxi megkülönböztetés (miután végül nem került bele a *Tőke* első kötetébe) nagyrészt hosszú időre elsikkadt. Általában véve a munkafolyamat tőkés ellenőrzésének a problematikája többé-kevésbé kívül rekedt a marxista teoretikusok által tárgyalt témák körén (Radice 2008), gyakorlatilag egészen addig, amíg Harry Braverman, az amerikai trockista mozgalom nagy öregje a középpontba nem állította élete végén írt főművében. Braverman 1974-ben megjelent könyve, a *Labor and Monopoly Capital* adta meg a kezdőlökést a munkafolyamat-tanulmányok mint önálló diszciplína létrejöttéhez – jobboldali társadalmelemezők is nagy számban mozdultak rá a témára, hogy megcáfolják Braverman provokatív téziseit (Palmer 1999).

A mostani témánk szempontjából legfontosabb – és voltaképpen a könyv egészét tekintve is a legfontosabb – tézis azt mondja ki, hogy a taylori munkaszervezési elvek *elvileg* kiküszöbölhetetlenek a kapitalizmus fennállása alatt. Mint Braverman hangsúlyozta, a taylorizmus nem általában véve a termelés legoptimálisabb módjának a megtalálását tűzte ki célul, hanem az *elidegenedett munkaerő kontrollálásának* legoptimálisabb módját kereste. Taylor kiindulópontja a munkások munkakövetelményekkel szembeni ellenállása volt – amelynek okát nem kereste, csak adottnak vette –, és a munkateljesítmény ilyen ellenállás mellett elérhető maximalizálására, vagyis az ellenállás semlegesítésére törekedett.

Ennek érdekében Taylor kezdeményezte a munkafolyamatba való belenyúlást, illetve a munkaszervezet alapvető átalakítását. Voltaképpen a taylorizmussal (vagy ahogyan Taylor nevezte, a tudományos menedzsmenttel) kezdődött meg a munkások megrendszabályozásának külsődleges módszereiről a termelési folyamat megszervezésén keresztül történő módszereire való áttérés; vagyis a munka tőkének való tényleges alávetése, a „voltaképpen tőkés termelési mód” immár a munkások közvetlen kontrolljának a területére is behatolt.

Mivel pedig Braverman nem egészen ugyanoda helyezi a hangsúlyt, mint Marx – Marx a tőkének a termelést társadalmiasító szerepére koncentrált (legalábbis a szóban forgó kategóriák összefüggésében), Braverman pedig a tőke-munka ellentétre –, ezért Braverman számára éppen ez – az elidegenült munka feletti tőkés kontroll – jelenti a tőkés termelés alapvonását. Így a taylori alapkonceptiót – a munkafolyamatba és munkaszervezetbe való belenyúlást kifejezetten a munkások totális kontrollja érdekében – úgy értékeli, mint magának a tőkés termelési módnak az explicit megformulázását.

Nagyon röviden idézzük fel a taylori elveket. Az első a munkafolyamat függetlenítése a munkás szaktudásától, a munkafolyamatról való minden *tudás* formalizálása és koncentrációja a menedzsment kezében. A második elv általában véve a munkához kapcsolódó *szellemi feladatok* leválasztása a munkásról, és a tervezőrézsléhez telepítése. (Vagyis a tervezés és kivitelezés teljes szétválasztásáról, a munkás tisztán végrehajtói szerepbe kényszerítéséről van szó.) A harmadik elv (az első kettő logikus folyománya) azt mondja ki, hogy a menedzsmentnek a munkafolyamatokat viszonylag egyszerű részfeladatokká kell bontania, és csak a részfeladatokat kell közölnie a kijelölt munkásokkal, a

részfeladat végrehajtási módjának aprólékos (elemi műveletekre lebontott) leírásával és pontos időtervvel együtt.

A Taylorizmus alapelveinek fenti áttekintéséből pregnánsan kitűnik: a munka tőkének való tényleges alávetése *munkaszervezeti szempontból* nem egyebet jelent, mint hogy a munkás nem csupán a termelési eszközök feletti rendelkezést, hanem a saját munkatevékenysége feletti kontrollt is elveszíti.

Tekintettel arra, hogy a Taylor által kitűzött cél magából a tőkés termelésből következik, valójában a Taylorizmus nem vadonatúj törekvéseket fogalmazott meg és nem új elveket fektetett le, hanem a kapitalizmus korábbi szakaszaiban már felbukkant elgondolásokat szintetizálta, foglalta rendszerbe. „Egy sor [korábbi] egymástól független kezdeményezést és kísérletet ruházott fel filozófiával és névvel” (Urwick és Brech [1945], idézi Braverman [1974: 89]).

Ha tehát most azt vizsgáljuk, hogy a jelenlegi termelési rendszerek mennyiben lépnek túl a Taylorista kereseteken, érdemes először elméletileg felvetni a kérdést, hogy Bravermannak a Taylori elveket és a tőkés termelést általában véve egy kalap alá vevő érvelése mennyiben tekinthető helytállóknak.

Az a feltevés, hogy a bérmunka nem csupán objektíve, de tendenciáját tekintve szubjektíve is elidegenült munka, meglehetősen logikus. Ha pedig a munkás élből nem azonosul az általa végzett munkafolyamattal, ebből adódik, hogy a megfelelő teljesítmény hatékony kipréléséhez a menedzsmentnek szüksége van a minél teljesebb kontrollra. Ehhez ideálisnak tűnik a Taylori alapelvek alkalmazása. Szükséges azonban két megszorítás:

Egyrészt igaz ugyan, hogy a munkától való elidegenültség érzését a legjobban az objektív elidegenedtség (a bérmunka) felszámolásával lehetne elérni, de még a bérmunka körülményei közt is lehetőség van az elidegenedtség érzésének mérséklésére. Ennek eszköze lehet egyrészt a munka *tartalmának* vonzóvá tétele, másrészt a munkatársakhoz, a közvetlen csapathoz és/vagy a vállalathoz való érzelmi kötődés létrehozása, harmadrészt a jó teljesítmény feletti büszkeség, a kihívások iránti fogékonyság felélesztése stb. Braverman figyelmeztet arra, hogy ezek az eszközök – az első pont kivételével – nem érintik a Taylori munkaszervezés lényegét, csupán annak körítését. Ez igaz, de mégis ellene lehet vetni, hogy ezek az eszközök bizonyos fokig *ki is válthatják* a Taylorista eszközök alkalmazását, hiszen csökkentik a tudatos teljesítmény-visszatartásra való törekvést.

Másrészt, még ha az elidegenedtség szubjektív érzése jelen van is a maga teljességében, akkor is lehetséges csökkenteni a teljesítmény-visszatartásra való hajlandóságot – egyszerűen a megfelelő piaci környezet segítségével. Jelentős mértékben erre irányulnak az elmúlt évtizedek neoliberais reformjai: tegyük könnyebbé a munkavállalók elbocsátását; tegyük elviselhetetlenebbé a munkanélküliek helyzetét; ha valaki még viszonylag stabil, jó állásban van, lehetőleg minél jobban aggódjon amiatt, hogy kikerülhet ebből a helyzetből. Az új, kíméletlenebb munkapiaci környezetben a viszonylag még jó helyzetben lévő fehérgalléros alkalmazottakból adott esetben egészen abszurd mennyiségű túlmunkát is ki lehet csikarni (lásd Jill Fraser idevágó alapművét [Fraser 2002]).

Vegyük például azt az esetet, amikor egy fehérgalléros munkahelyen a főnökség a szobákból egy közös térbe tereli egybe az alkalmazottakat, esetleg köztes megoldásképpen bokszokat alakít ki. Ez nyilvánvalóan a felügyelet megkönnyítését, illetve az alkalmazottak nyomás alá helyezését szolgálja, hasonlóan a taylorizmushoz; dehumanizáló, akárcsak a taylorizmus; mégis, ez a lépés önmagában nem taylorizáció, hiszen maga a munkafolyamat nem módosult. Ez inkább a Taylor *előtti* idők közvetlen felügyeleti módszérének bevezetése az irodákba.

Összefoglalva: elvi alapon feltételezhető, hogy a kapitalizmus nem lehet meg a munkaerő hatékony kontrollja nélkül. Ez a kontroll lehet közvetlen zsandárjellegű felügyelet, manipuláció, vagy a termelési folyamatba magába beépített kontroll – ez utóbbit nevezhetjük taylorizmusnak. Nem szükséges tehát, hogy a taylorizmus *minden esetben* a kontroll legfőbb alkotóeleme legyen. Az esetek egy részében a taylorizmustól való jelentős, minőségi eltávolodás lehet a legoptimálisabb megoldás. Ugyanakkor a taylorista tendenciák kiküszöbölése is teljesen valószerűtlen – egyrészt, mert néha ez a legjobb opció, másrészt, mert a munkafolyamat lebutított részfolyamatokra bontása nem csupán a teljesítményvisszatartás eliminálását könnyíti meg, hanem a drágább munkaerő olcsóbb, könnyebben lecserélhető munkaerővel való felváltását is.

DIVERGÁLÓ FOLYAMATOK

Úgy tűnik, a gazdaság különféle ágazataiban, a foglalkoztatottak különféle szegmenseiben változatos trendek figyelhetők meg. A feldolgozóipar különféle szakágai is közismerten eltérnek abban, hogy termékeik milyen mértékben standardizált tömegtermékek, a termelési folyamat milyen mértékben munkaintenzív, nagyjából alacsony vagy magas képzettségű munkát használ-e fel. A kevésbé kvalifikált munkát használó tömegtermelés tipikusan futószalagos rendszerben zajlik (példa erre az elektromos kábelek gyártása), míg például a szerszámgépek jelentős része műhelyrendszerű sorozatgyártásban készül, magasan kvalifikált munkaerő alkalmazásával. Főleg ez utóbbiakban terjedt el az elmúlt néhány évtized során az alkalmazottak erőteljes és folyamatos képzésére, problémamegoldó képességük hasznosítására, illetőleg a teammunkára alapozott munkaszervezet. Igaz, nemzeti jellegű különbségek is előfordulnak: állítólag az USA-ban létrehozott japán tulajdonú telephelyeken ágazati hovatartozástól függetlenül inkább koncentrálnak arra, hogy rugalmas és teammunkára alkalmas munkaerőt találjanak, mint a hazai vállalatoknál (Doeringer et al. 2004). Az ilyen irányú munkaszervezeti változás természetesen messze nem univerzális (a kilencvenes évek végén a teamek szempontjából éllovas Svédországban és Hollandiában a vállalatok 8%-ánál működtek autonóm munkacsoportok – de a korlátozott autonómiájú teamek gyakorisága ennél jóval nagyobb), és az sem szükségszerű, hogy az érintett vállalatok tevékenységének *egészét* érintse. Lehet, hogy a tervező-fejlesztő részlegben bevezetik a teammunkát, míg a gyártó részlegben nem, bár épp a fordítottja is lehetséges (de Leede–Stoker 1999). Továbbá, tőkés körülmények között a munkásoknak

nagyobb mérlegelési lehetőséget és sokoldalúbb tevékenységi kört biztosító munkaszervezet korántsem jelent feltétlenül humanisztikusabb munkahelyi környezetet. Szinte biztosan többletterhelést jelent, de sem a javadalmazás, sem pedig a voltaképpeni autonómia nem okvetlenül nő. Az is sokatmondó például, hogy az amerikai japán „*transplant*”-ok telephelyének a kiválasztásakor a menedzsment még inkább a kiemelt kritériumok közé sorolja a szakszervezetek általi fertőzöttségtől való mentességet, mint a hazai eredetű menedzsmentek.

Azt is fontos megjegyezni, hogy a korábban meglehetősen alaposan taylorizált–fordizált feldolgozóiparban sem az említett, alkalmanként végbemenő (többször részleges) detaylorizáció az egyetlen tendencia. Ellenkezőleg, a technológiai fejlődés mindig megnyit egyes újabb, addig kevésbé érintett szegmenseket a taylorizáció előtt. Némileg gépromboló hangulatú rövid cikkében David Macaraya a villás targoncát hozza fel egyik példaként: számítógépesítésük a targonca kezelését mesterségből rutinfeladattá tette. Ez ugyan nem javította a termelékenységet, de a precizitást igen, és ami a lényeg, a munkakörhöz tartozó órabért a korábbi kevesebb mint felére nyomta le. A vállalatoknak a kiemelkedő képességű alkalmazottakkal szembeni tipikus hozzáállása sem ment át minőségi változáson. Macaraya felidézi egy korábbi beszélgetését a Kimberly–Clark Corporation¹ egyik HR-menedzserével, amelynek summázata: „A tehetség drága. A tehetség alkuerőt ad. És miközben nyilvánvalóan vannak előnyei annak, ha egy vállalat értékes munkaerővel rendelkezik, paradox módon van egy beépített hátrány is: a menedzsment függővé válik egy általa nem kontrollált változótól” (Macaraya 2007).

Amint látható, a tendencia még a feldolgozóiparban sem egyértelmű. Mindamellett a foglalkoztatottság részaránya ott már jó ideje csökken a fejlett országokban (mindenekelőtt az angolszász országokban), miközben a szolgáltatási ágak súlya tovább nő. A szolgáltatásokon belül viszont egészen más világot jelentenek az üzleti, jogi, könyvviteli, tanácsadói stb. szolgáltatások, illetőleg a kereskedelmi, ápolói, éttermi, takarítói stb. szolgáltatások. A felsőszintű végzettséggel nem rendelkezők számára egyre nagyobb arányban lesz ez utóbbi szektor a végállomás; ehhez képest az üzleti szolgáltatások szegmense egészen ideálisnak tűnik. Időnként szokás olyasfajta polarizálódásként jellemezni a helyzetet, hogy a középosztályi pozícióknak megfelelő aránylag jól fizetett és stabil feldolgozóipari állások eltűnnek (az álláskihelyezések vagy éppen a robotizáció miatt), miközben a két pólus, a szolgáltatási szektor alsó és felső szegmense növekvő részt hasít ki a foglalkoztatásból.² Ám a képhez az is hozzátartozik, hogy az említett üzleti stb. szolgáltatásokon belül is végbemegy egy differenciálódás, a munkaszervezet, a fizetések és juttatások, az állásbiztonság stb. terén.³

1 Egészségügyi és higiéniai termékeket gyártó, nagy múltra visszatekintő multinacionális cég, lásd <http://www.kimberly-clark.com/aboutus/history.aspx>

2 Lásd pl.: Wessel (2007), idézi Mark Thoma, <http://economistsview.typepad.com/economistsview/2007/10/david-wessel-wh.html>

3 Lásd például Mieszkowski (1998) összefoglalóját a közkeletűen csak „*temp slave*” elnevezéssel jelölt határozott időre felvett fehérgalléros alkalmazottak helyzetéről.

Ami általában véve a fehérgalléros munkaköröket illeti, Braverman már a hetvenes évek elején felfedezett taylorizáló tendenciákat. Ezek aztán az informatika fejlődésével felerősödtek. A nyolcvanas évek végén Garson már arról írt, hogy a számítógépek révén az irodai jellegű munkahelyek a XXI. századi technológia és a XIX. századi tudományos menedzsment ötvözetévé alakulnak. (Bár nem lehet mindent a számítógépekre fogni: ugyanerre az időre tehető, hogy a légitársaságok a telefonos jegyrendelési procedurát standardizált modulokra bontották, és ezzel minimalizálták a folyamat lebonyolításához szükséges intelligenciát – de ez aligha igényelt számítógépet.)

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az üzleti szolgáltatások szegmensének számottevő részében nincs szó taylorizációról, viszont annál gyakrabban végletes mértékű munkaterhelésről.

A szolgáltatási szektor legalsó szegmenseiben a munkafolyamat lebutítása dominált: a számítógépes vezérlés bevezetésével érte el a McDonald's azt a majdnem ideális állapotot, hogy a munkakörökbe mindössze negyedórás képzéssel bele lehetett tanulni. Ezek után senkit sem zavart a cégnél a munkaerő rendkívül erős fluktuációja (Woodward 1988).

Az alacsony bérű szolgáltatói állások gyakran taylorizáltak kisebb-nagyobb mértékben, de az esetek jelentős részében nem kell olyan mértékű aprólékos feladatleírásokra gondolni, mint ami a taylori–fordi kapitalizmus fénykorában a feldolgozóiparban jellemző volt. (Igaz, ez utóbbiak a számítógép-vezéreltség átfogóbbá válásával egyre inkább szükségtelenné is válhatnak.) A munkafolyamat standardizálására esetenként elegendőnek tartják, ha az új takarítószemélyzet videokazetták egyszeri megnézése révén ismerkedik meg a feladatok elvégzésének módjával, majd a megfelelő (kiszigerelő) munkatempóról egyszerűen a kiosztott feladatok mennyisége gondoskodik. Hasonlóképpen, a gyorsétkezédben bizonyos mozzanatok szigorúan szabályozottak (hány pirítós-kocka mehet a salátára), de klasszikus, átfogó taylori rendszer nem okvetlenül épül ki.

Általánosságban elmondható, hogy ezeken az alacsony bérű munkahelyeken, miközben a folyamat taylorizálása gyakran felületes, az általános viszonyok többnyire zsarnokiak. Ezt gyakran a klasszikus „női alkalmazottak-férfi főnök” felállás is súlyosbítja (Ehrenreich 2001)⁴. Miközben a munkára jelentkezők kínzásának egyik módszere lehet a feltétlen lojalításra vonatkozó kérdések szerepeltetése a kérdőívekben, a gyakorlatban irreális lenne komolyabb lojalitást elvárni. Az Egyesült Államokban az alacsony bérű szolgáltató munkahelyeken olyan mértékű a munkaerő fluktuációja, hogy sok cég folyamatosan megjelenteti az álláshirdetéseket, akkor is, ha épp nincs üresedés – hogy amikor aztán mégis bekövetkezik, mindig kéznél legyen néhány jelentkező (Ehrenreich 2001: 15).

4 Barbara Ehrenreich saját megélt tapasztalatai alapján írta meg könyvét (2001) a szolgáltatói szegmens alsó szejténének páriavilágáról.

DE ÉRDEKES-E MINDEZ?

Ez itt a kérdés. Elvben a hierarchikus munkamegosztás a kapitalizmus egyik fontos pillére. Amint azt Marglin (1990) kimutatta, kezdetben a hierarchikus munkamegosztás a bérmunkási helyzetből való egyéni menekülés egyik hatékony gátja volt – mondhatnánk úgy is, hogy fontos eszközül szolgált a munka tőkének való formális alávetéséhez. Az is logikusan hangzik, hogy a munka tudatos részének és pusztá végrehajtói részének a következetes szétválasztása segít a bérmunkási pozícióból való kollektív kimenekülés megakadályozásában is: elvégre, akik végrehajtói szerepkörbe kényszerülnek, képtelenek a szervezők nélkül működtetni a termelőapparátust, mert hiányzik hozzá a tudás és a kimunkált képesség. Ebből az következne, hogy árgus szemmel kell figyelni minden apró elmozdulást a taylorizmustól, ami a centrumországok munkaszervezeteiben végbemegy, mert ha enyhül a „szellemi” és „fizikai” munka polarizációja, erősödhet a fejlett országok munkásosztályainak hajlandósága arra, hogy kihívást intézzenek a tőkés rendszer ellen.

Csakhogya e feltevést megerősítő tapasztalatot utoljára a hatvanas évek végének franciaországi eseményei szolgáltatották, amennyiben az akkori gyárfoglalásokban és öngazgatói követelésekben kiemelkedő szerepet játszottak az alacsonyabb szintű fehérgalléros alkalmazottak (vagyis azok az alávetettek, akik ugyanakkor mégsem pusztá végrehajtói szerepkörben voltak). Azóta semmi. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a végrehajtói pozíció elkülönülése és rögzülése az *akarat szintjén* egyáltalán nem jelent bénító akadályt, *feltéve, hogy az egyéb körülmények* kedvezőek a robbanáshoz. Latin-Amerika nem az egalitáriánus munkaszervezetekről híres. Mégis, amikor 2001-ben Argentínában kellőképpen kétségbeejtőkké váltak a viszonyok, megkezdődtek a gyárfoglalások. Venezuelában sem valamilyen korábbi antitaylorista kísérletek teremtették meg a feltételeit a 2005-ben nyílttá váló öngazgatói követeléseknek, hanem a tőke ottani hatalmi pozíciójának általános meggyengülése.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tőke fennhatósága elleni ilyesfajta támadások *sikerességét* tekintve ne lenne nagy szerepe a munkaszervezeti hagyományoknak. Nyilvánvalóan sokkal *könnyebb* lenne az öngazgatói rendszerre való átállás a fejlett országokban, ahol mégiscsak szélesebb körben történt meg a teammunkára, a dolgozók szellemi kapacitásainak hasznosítására épülő munkaszervezetek bevezetése, mint mondjuk Latin-Amerikában. De ezek a felemás detaylorizációs tendenciák egyáltalán semmiféle módon nem ösztönzik a fejlett országok munkásosztályait a rendszerrel való konfrontációra. Ez utóbbihoz az kellene, hogy e munkásosztályok inkább munkás mivoltukkal azonosuljanak, semmint centrumbeliségükkel, fejlett országhoz tartozásukkal, magyarul: privilegizált helyzetükkel.⁵ Erre pedig még jó sokáig nem fog sor kerülni.

5 A *White collar sweatshop* című, már említett könyvben (Fraser 2002) jó pár olyan részletet találhatunk, amitől kinyílnak egy fejlődő világbeli olvasó zsebében a bicska. Ilyen például, amikor a fehérgalléros alkalmazott amiatt panaszkodik, hogy a növekvő kizsákmányolás (csökkenő reálkereset) miatt kénytelen volt négy hálószobás házat kisebbre cserélni. Amikor a fejlett országok alkalmazottai helyzetük romlása miatt keseregnek, tulajdonképpen privilégiumaik egy részének elvesztése miatt teszik.

Ezért aztán úgy gondolom, hogy – hacsak valakiben eleve nem moccan az art pour l'art munkaszociológiai érdeklődés – jelenleg nem az a legfontosabb kérdés a rendszerkritikai társadalomtudomány számára, hogy éppen melyik országban nőtt meg 5 százalékponttal az autonóm teameket alkalmazó vállalatok részaránya. Sokkal érdekesebb például a centrumországok világgazdasági hegemóniájának lassú erodálódása, mivel ez a világ különböző pontjain megnövelheti az elnyomottak mozgalmainak lehetőségeit.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Braverman, Harry (1974): *Labour and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*. N. Y.–London: Monthly Review Press.
- Doeringer, Peter B.–Lorenz, Edward–Terkla, David G. (2003): The adoption and diffusion of high-performance management: lessons from Japanese multinationals in the West. In *Cambridge Journal of Economics*, March 1, V. 27, l. 2.
- Doeringer, Peter B.–Evans-Klock, Christine–Terkla, David (n.a.): *What Attracts High Performance Factories? Management Culture and Regional Advantage*. Interneten: <http://www.bu.edu/econ/workingpapers/papers/Peter%20B.%20Doeringer/dp125.pdf>
- Ehrenreich, Barbara (2001): *Nickel and Dimed: On (Not) Getting By in America*. Metropolitan Books, Bookjive book summary. Interneten: http://www.bookjive.com/wiki/Nickel_and_Dimed#CHAPTER_ONE:___Serving_in_Florida.
- Fraser, Jill Andresky (2002): *White Collar Sweatshop: The Deterioration of Work and Its Reward in Corporate America*. New York: W. W. Norton & Company.
- de Leede, Jan–Stoker, Janka I. (1999): Self-managing teams in manufacturing companies: Implications for the engineering function. In *Engineering Management Journal*. Interneten: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa5394/is_199909/ai_n21447398 (1999. 09.).
- Macaray, David (2007): *Automation's Evil Twin: De-Skilling America's Labor Force*. Counterpunch. Interneten: <http://www.counterpunch.org/macaray10052007.html> (2007. 10. 05.).
- Marglin, Stephen (1990): Mit tesznek a főnökök? In *Munka, hatalom, gazdaság*. Budapest: BKE-TEK.
- Marx, Karl (1988): *A közvetlen termelési folyamat eredményei* (a Tőke kiadatlan hatodik fejezete). Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Mieszkowski, Katharine (1998): Dont Wanna Be Your (Temp) Slave. In *FastCompany.com*, <http://www.fastcompany.com/node/35119/print> (1998. 08.).
- Palmer, Bryan (1999): *Before Braverman: Harry Frankel and the American workers' movement – Harry Braverman*. Monthly Review, jan.
- Radice, Hugo (2008): Gramsci, Marx and the politics of emancipation. In *The British Journal of Politics & International Relations*, forthcoming.
- Urwick, L. – Breck, E. F. L. (1945): *The Making of Scientific Management*. London: Management Publications Trust.
- Wessel, David (n.a.): Why Job Market Is Sagging in the Middle. In *Wall Street Journal*, okt. 11.
- Woodward, Jim (1988): Computers in the Wrong Hands Turn Offices into Sweatshops. In *Labor Notes*, szept.

Jens S. Dangschat

**A FORDIZMUS
UTÁNI IDŐSZAK
OSZTÁLYSTRUKTÚRÁI**

Köszönöm a szerkesztők (az eredeti tanulmány-
kötet szerkesztői – *a szerk.*) a tanulmány egy korábbi
változatához fűzött segítő kommentárjait, és Ben
Dietrichnek az előzetes eszmecsérét. A fejtegetése-
kért ugyanakkor kizárólag a szerzőt terheli a felelősség.

1. AZ „ÚJ ÁTLÁTHATATLANSÁG” – EGY NÉMET KÜLÖNÚT

A társadalmi egyenlőtlenségek elemzéseinek rendszerint a saját jelenkori társadalomra vonatkoznak. A társadalmi egyenlőtlenség elméleteinek tehát van egy implicit – bár szisztematikus módon alig figyelembe vett – időbeli és térbeli vonatkozása. A társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos elméletek, modellek és feltételezések ráadásul legfeljebb az esetlegesen plauzibilis és empirikusan elégségesen helytálló értelmezéseit jelentik annak, amit a tudósok a társadalomból észleltek. Visszapillantva az időben, könnyebb ezt a felismerést megtenni, mint ahogy könnyebb azt is sejtetni, hogy miért jöttek létre különböző értelmezései egy társadalomnak. A társadalmi egyenlőtlenség megfigyelése a (nyugat-)német társadalomban az előző kb. 150 évben az osztályelméletek (Marx, Engels), az osztályok, rendek és pártok (Weber), illetve társadalmi rétegek (Geiger) szerinti klasszifikációk, a „nivellált középrendi társadalom” elképzelése (Schelsky), az empiricista rétegződéskutatás (többek között Bolte, Scheuch), valamint az olyan koncepciók megszületését eredményezte, mint a centrum és periféria (Wallerstein, Kreckel), a helyzetek (Lagen) és miliók (Hradil), az individualizáció és destrukurálódás [Entstrukturierung] (Beck, Berger), vagy a miliók és életstílusok (Lüdtke, Schulze, Spellerberg, Vester).

Az osztályelméletek – bár a 60-as években a késő kapitalizmus kritikájával összefüggésben gyakran tárgyalták őket – soha nem váltak dominánssá a szövetségi német szociológiában. Jelenleg, többek között az angolszász „underclass”-vitára való tekintettel (vö. Kronauer és Volgel 1998; Bude 1998), ismét osztálymegközelítéseket fogalmaznak meg (többek között Bischoff, Erbslöh, Herkommer, Koch stb.). A társadalmi egyenlőtlenség értelmezése a nyugatnémet társadalomban tehát különbözik európai szomszédjaiétól az empiricista (amerikai) rétegződéskutatás iránti kezdeti domináns orientációjában és az osztályformációk interpretációjának viszonylagos jelentéktelenségében, továbbá manapság az „új társadalmi egyenlőtlenségek” diskurzusában. Ezt az eljárást a (nyugat-európai) társadalmak különbségeivel tették plauzibilissé. Azt feltételezik, hogy az egészen a 70-es évekig jellemző szövetségi német különút a szociális állam szociális piacgazdaság keretében megvalósított nagy integráló ereje által magyarázható, amely a létező osztálykülönbségeket állítólag a felismerhetetlenségig nivellálta.

A domináns empiricista rétegződéskutatás felett gyakorolt jogos kritikából (címszavak: fixáció a „meritokratikus triádra”, a státuszinkonzisztencia problémái!) és mindenképpen

1 Kidolgozásuk során a szövetségi német rétegződésemélet kritikájából kinőtt „új” társadalmi egyenlőtlenségek elméletei nem vették figyelembe, hogy a *státuszinkonzisztencia* jelensége alighanem csak a közép rétegeire, továbbá az akkori 20–40 évesek kohorszáira korlátozódik. Már pusztán módszertani okok miatt is szükségszerűen így van ez, mivel a többváltozós rétegződési indexeknek – bármilyen

a társadalmi fejleményekből (összefoglalóan Hradil 1992b: 15–30) vagy a társadalmi egyenlőtlenség vertikális jellegének végét (Kreckel) és a „horizontális egyenlőtlenségek” jelentősnövekedését (Hradil), vagy pedig mindenféle hierarchikus egyenlőtlenség jelentőségvesztését (Beck) vezették le. Már 15 éve domináns a szövetségi német szociológiában az „új” társadalmi egyenlőtlenségek „osztályon és renden túli” diskurzusa. Eme diskurzust jelentős részben Karl-Martin Bolte volt tanítványai folytatták és folytatják. Ez a paradigma-váltás ellentmondásban van ugyan a „müncheni iskolából” való származással, viszont az individuális karrierok alapját is jelentette az első (Kreckel, Beck, Hradil), a második (Berger, Hitzler) és a harmadik (Sopp, Michailow) generációban.² A diskurzus platformját a DGS (Deutsche Gesellschaft für Soziologie – Német Szociológiai Társaság [a ford.] „Társadalmi egyenlőtlenség és társadalmi struktúraelemzés” szekciója képezi, amely összességében is profitál ebből a paradigmaváltásból.

Az Ulrich Beck (1983, 1986) individualizációtézise [Individualisierungsthese] körüli vita a strukturális megközelítések csaknem teljes feladásához vezetett, annál is inkább, mivel Beck tézisei nagyon sok kötőjeles szociológiába és társadalomtudományokba diffundálódtak, amit ő – egy cirkuláris logika jegyében – individualizációs tézise sokrétű megerősítéseként fog fel (Beck 1994). A gazdasági és politikai dimenziók, és ezzel a társadalmi egyenlőtlenség okai csaknem teljesen kikerültek az észlelés homlokteréből – kulturális és kommunikatív megközelítések váltak dominánssá. Így már nem is kérdeztek rá arra, hogy miért konstataáltak a 80-as évek kezdetétől „új” társadalmi egyenlőtlenségeket.

Ezzel megtették a döntő lépést a társadalmi egyenlőtlenség okainak és struktúráinak vizsgálatától a társadalmi egyenlőtlenség ezekről teljesen leválasztott megjelenési és reprodukciós formáinak a tipológiai felé.³ Ettől kezdve a társadalmi egyenlőtlenség(ek) olyan modelljeit fejlesztették ki, amelyek a középrétegekre és a középső korcsoportokra fókuszáló

jellegűek is – csak a középső pontszámai engedik meg azt a lehetőséget, hogy a különböző dimenziók mentén eltérő értékeket kapjunk. A felső és alsó rétegeknek a társadalmi egyenlőtlenség összes kategóriáját tekintve homogénebben strukturálnak kell lenniük (vö. Klocke 1998). A kohorszokra korlátozódás azon alapszik, hogy a szövetségi német társadalom kinyílási tendenciái bizonyos generációkat (például a 68-asokét) érintettek, miután a foglalkoztatási rendszerben megjelentek a csúcsfordizmus [Hochfordismus] első válságtünetei.

2 Nem szükséges azonban rögtön „tudományos apagyilkosságot” feltételezni. Tény ugyanakkor, hogy a rétegződésemélettel szembeni támadások legaktívabb protagonistái mindannyian Bolte tanítványai voltak. Egy másik érdekes szempontot jelent az, hogy a társadalmi egyenlőtlenség épp akkor vált a tudományos generációk „csatamezejévé”, amikor maga a dolog felől nézve a társadalom alig nyújtott erre alkalmat. Ugyanakkor ebben az időszakban mutatkoztak a társadalmi kinyílási tendenciák azokon a területeken, amelyeken a diskurzus szereplői elhelyezhetők; így azokat különösen fontosként érzékelték.

3 Vö. az „eldifferenciálással”, az „elpluralizálással”, az „elindividualizálással” kapcsolatos kritikát Geißlernél (1996), továbbá a szisztematikusan termelt és újratermelt egyenlőtlenségek „szétbeszéléssel” és „elfelejtésével” szembeni kritikát Kreckelnél (1998).

nagyító perspektívájának feleltek meg. A társadalmi egyenlőtlenség azon értelmezéseinek és kategóriáinak konjunkciója volt megfigyelhető, amelyek erősebb fókuszálást tettek lehetővé a „finom különbségek” (Bourdieu) közti disztinkciókra a társadalom (felső) középrészén. Az a helyes felismerés is ide tartozott, hogy a társadalmi egyenlőtlenség strukturái egyre kevésbé determinálják rigid módon az emberek viselkedésmódjait.⁴ A cselekvés alapján homogén csoportok társadalmi strukturális szempontból ritkán homogének, a rétegek pedig egyre nagyobb belső szórást mutattak a viselkedés területén (vö. Hradil 1990: 125–126).

A társadalmi egyenlőtlenség(ek) vizsgálatának aktuális megközelítései tehát túlnyomórészt abból indulnak ki, hogy szerintük a társadalmi egyenlőtlenség tradicionális strukturái (rétegződések és osztályok) önmagukat élték túl, és hogy ezek helyett, illetve ezek mellett állítólóg „új” – a társadalmi egyenlőtlenség tradicionális vertikális dimenzióit keresztbe metsző („horizontális”) – egyenlőtlenségek alakultak ki és váltak fontossá. Manapság társadalmi helyzetekről és miliókról (Hradil) és társadalmi-politikai miliókról (Vester), destrukturalódási folyamatokról, illetve „osztályon és renden túli” formációkról, vagy destruktural(ódot)t osztálytársadalomról [entstrukturierte Klassengesellschaft] (Berger), életstílusokról (Lüdtke, Spellerberg), valamint arról beszélnek, hogy az életstílusokat és életmódokat egy „élménytársadalomban” (Schulze) naponta lehetséges és szükséges „összebarkácsolni” (Hitzler, Beck és Beck-Gernsheim).

Gyakran fogalmaztak meg kritikát ezzel a jellemzően szövetségi német állásponttal szemben:

- akár azokkal szemben, akik „Beck nevében” az ő tézisein túlléptek és őt nagyon egyoldalúan interpretálták (vö. Konietzka 1995: 60–67);
- akár azért, mert bár Németországban egy az USA-ból átvett, nagyon egysíkú rétegződési megközelítés vált – jogosan – a kritika tárgyává, a rétegződési megközelítés kritikája miatt a geigeri megközelítés tényleges potenciálja és annak kritikája soha nem kapta meg a megfelelő helyét (vö. Geißler 1985, 1994: 9–12);
- akár azért, mert a szövetségi német egyenlőtlenségkutatást egyre inkább a megjelenési és reprodukciós formák felszíni jelenségei befolyásolták, és a kulturális és reflexív megközelítés a materiális-strukturális okok felett átsiklott (vö. Dangschat 1999b, Diettrich 1999, Vester 1994); vagy
- akár azért, mert a szövetségi német egyenlőtlenség- és szegénységkutatás abbahagyta, hogy rákérdezzen az „újként” aposztrofált jelenségek, a cselekvések és beállítódásmódok felszínén lokalizált szabályszerűségek, illetve az „új átláthatatlanságok” okaira – nem is beszélve a lehetséges válaszok megfogalmazásáról (vö. Dangschat 1995b, 1999b).

4 Ugyanakkor véleményem szerint helytelen ebből arra következtetni, hogy a társadalmi-gazdasági strukturák elvesztették volna jelentőségüket a hierarchiaképződések és a mobilitási esélyek szempontjából (hasonlóan Kreckel 1992: 141–164). Az individualizáció tézise mögött meghúzódó feltételezésekkel ellentétben ismét egyre többször kerül sor szelektív bezárulásokra, ezért tehát szó sincs a jelenkori társadalomban a tradicionális strukturák vélelmezett meghaladásáról (vö. Bertram 1991; Geißler 1994; Mayer és Blossfeld 1990; Mayer 1991; Vester et al. 1993).

Rainer Geißler – egy szociológus, aki nem vesztette el a hitét a geigeri rétegződés-kutatás jelentőségének folytonosságában – volt az, aki egy „nyugatnémet különútként” (1996: 324) egy „nyugatnémet sajátosságként” jellemezte „a társadalmi struktúrakutatás nagymértékű elfordulását az egyenlőtlenségkutatás kérdésfeltevéseitől” (1997: 4). Geißler ugyanakkor nyitva hagyta a kérdést, hogy mi is lenne az oka ennek; tézisem szerint túlnyomórészt a nemzeti diskurzus, vagyis a tudományos aktorok nézőpontja és interpretációi okozták ezt a német különutat, és kevésbé maguk a helyi társadalmi viszonyok.⁵ Ezek – az újraegyesítés következményeitől eltekintve – csak fokozati különbségeket mutatnak Skandinávia, Hollandia, Ausztria és Svájc viszonyaihoz képest, sőt Franciaországgal, Belgiummal, Olaszországgal és Nagy-Britanniával összehasonlítva sem figyelhető meg a körülmények fundamentális különbözősége. Ha tehát a nemzetállamok társadalmi egyenlőtlenségeinek ilyen nagymérvű különbségeiért nem az objektív társadalmi viszonyok a felelősek, akkor a különbséget az interpretációkra, vagyis a tudományban ténykedő aktorokra, az ő diskurzusaikra, és a tudományos ismeretek reprodukciójára kell visszavezetni.

Egyértelmű a következménye ennek a diskurzusnak: ha a tudományos interpretációkban a társadalom destrukturáltként [entstrukturiert] és osztály nélküliként jelenik meg, olyanként tehát, amelyet a miliók és életstílusok formálnak, akkor ez segít érvényre juttatni egy a neoliberais-neokonzervatív politikai programokból következő regulációs formát, amely a polgári tábor számára azt a célt szolgálja, hogy a vezető gazdasági államok nemzeti társadalmait hozzáigazítsák a „globális társadalom kihívásaihoz”, azaz hogy nemzeti szinten elsőbbséget biztosítsanak a tőkefelhalmozáshoz fűződő érdekek („telephely-verseny”) a társadalom szociális integrációjával szemben.⁶ A német vitákban így alakul át

5 Az – alapelveiket a 70-es évek végén, illetve a 80-as évek elején megfogalmazó – „új” megközelítésekkel kapcsolatban elgondolkodtató, hogy az egyértelműen növekvő és megszilárduló munkanélküliség és szociálissegély-igénybevétel, a középrétegek és a fiatalok egzisztenciális félelmei, a szegénység egyre növekvő (bizonyos meghatározott régiókat és városnegyedeket érintő) térbeli koncentrációja, a két német állam újraegyesítésének az új tartományokra gyakorolt hatásai, a politika stílusának (különösen a munkaügyi, a pénzügyi, az adó- és a szociálpolitika területén megfigyelhető) változásai és a kényszermobilitás mentalitásformáló hatása ellenére ezek a megközelítések a nyugatnémet (!) szövetségi állam egy korszakának régi értelmezési mintáit veszik igénybe; ezt a korszakot a viszonylag nagyfokú társadalmi integráció tüntette ki, amelyet azonban már régebben, az „örökkévaló prosperitás rövid álmának” (vö. Lutz 1984) vége után „kivételes esetként” lepleztek le. Nemcsak arról van szó, hogy a társadalmi környezet alapjaiban változott meg, hanem arról is, hogy úgy tűnik, az „új” társadalmi egyenlőtlenségek protagonistái – ellentétben saját implicit és explicit állásfoglalásaikkal – maguk is hisznek egy – a munka társadalmán és az ipari társadalmon túlmutató – lineáris fejlődésben.

6 Az e helyütt Beck, Schulze és a brémai szegénységkutatók felett gyakorolt kritika nem jelenti annak a feltételezését, hogy ők ugyanolyan célokat követnének, mint azok a politikusok és újságírók, akik a globalizáció diskurzusának ideologizálása céljából a vonatkozó interpretációkat igénybe veszik. Minimálisan is naivitást kell azonban konstatálnunk, és a szemükre kell vetnünk, hogy tudományos munkájuk instrumentalizálásának ezen formája ellen eddig nem, vagy csak alig védekeztek.

a „felvonóhatás”⁷ az „olyan jól megy nekünk, mint még soha” társadalmának képzetévé – ezt aztán annak igazolása érdekében instrumentalizálják, hogy a szociális segélyekben részesülők és a munkanélküliek is „tegyék hozzá a maguk részét”; a „szabadidő társadalmá” átalakul a „vidámpark: Németország” koncepciójává – ugyanazokkal a következményekkel; a szegénység biografizálásának, temporalizációjának [Verzeitlichung] és individualizálásának elgondolásait – a munkanélküliek és a segélyekre utaltak száma növekedésének, a rasszizmus erősödésének és a nők ismét növekvő diszkriminációjának háttére előtt – arra használják fel, hogy kiadják a jelzést a veszély elmúltáról, és hogy a felelősséget azokra hárítsák, akik nem tudtak időben visszamenekülni a „kereső tevékenység normális világába” [Normalität des Erwerbslebens].⁸

Ebben a tanulmányban ezzel szemben az a tézis kerül kifejtésre, hogy a német társadalom – éppúgy, mint az összes fejlett, kapitalista módon szervezett társadalom – továbbra is egy *osztálytársadalom*, ennek során a tézist alátámasztó érvelés ki fog térni az *osztálystruktúrák* jelenlegi *termelési és újratermelési formáira* is. Az osztályfelfogás vonatkoztatási pontját – hasonlóan Geiger saját rétegződésfelfogására vonatkozó érveléséhez – a társadalmi egyenlőtlenség egy téren és időn átívelő dimenziója képezi. Geigertől (és Geißlertől) eltérően azonban az osztály, és nem pedig a réteg fogalmát használom, két okból kifolyólag:

7 A nominális átlagbérék és -jövödelmek folyamatos növekedése nem képezi e helyütt a vita tárgyát. Szükséges azonban kritizálni azt, hogy a középértékre vonatkozó kijelentés mellett nem szokták megemlíteni a középérték körüli egyre növekvő szóródást; az önálló, a vállalkozók, a vagyonosak és a háztulajdonosok számára rendelkezésre álló jövedelem ugyanis sokkal gyorsabban emelkedik, mint az átlag, miközben a munkások, és különösképpen a munkanélküliek és a szociális segélyben részesülők rendelkezésre álló jövedelme nominálisan csökken. Megfigyelhető továbbá az is, hogy a jövedelmi különbségek kisebbek adózás előtt, mint az adóztatás után (vö. Schäfer 1995), ami megerősíti azt a tételt, amely szerint a neoliberális-neokonzervatív kormányzatok érdekelték az alulról felfelé történő átcsoportosításban – és ezzel együtt a vertikális társadalmi egyenlőtlenség politikailag és a polgárok demokratikus többsége által is akart növelésében. Szó sincs tehát a társadalmi egyenlőtlenség destrukturalódásáról [Entstrukturierung], hanem egy olyan történelmi korszakról van sokkal inkább szó, amelyet a strukturálisan és intézményesen ismét kiélezett osztálykülönbségek jellemeznek.

8 Németországban emellett ismét kezd elharapózni a „jó” és a „rossz” szegények közti megkülönböztetés, mint ahogy az USA-ban és Nagy-Britanniában is 20, illetve 5 évvel ezelőtt (lásd „culture of poverty”-, illetve „underclass”-vita). Ezzel összefüggésben – és ezt mindazonáltal helyesen érzékelté Beck – határozottan növekszik az askriptív jegyek (rassz, nem, kor, kohorsz) alapján történő diszkrimináció. A szegénység átértékelése mifelénk olyan mértékben előrehaladott, hogy a szociális segélyre jogosultak munkára kényszerítése nemcsak hogy messzemenően elfogadottá vált (kb. két évvel ezelőtt még ez nem volt így), hanem emellett pozitív példaként olyan városokat (mint például Lübeck) „adogatnak körbe” a médiában, amelyek inkább a szociális segélyeket szeretnék csökkenteni, semmint a szociális segélyre szorulóknak számára – a szociális segélyről szóló szövetségi törvény 1. § (2) bekezdése értelmében – egy emberhez méltó életet biztosítani.

1. Az az igényem, hogy ne csak a társadalmi egyenlőtlenség – a társadalmi helyzetek különbségeinek elemzését lehetővé tevő – klasszifikációját mutassam fel, hanem explicit céloom a társadalmi egyenlőtlenség jellegének és mértékének, illetve újratermelődésének a magyarázata, és az is, hogy ezeket összefüggésbe hozzam a társadalmi változás osztársadalmi folyamataival.

2. Abból indulok ki, hogy a jelenleg megfigyelhető társadalmi egyenlőtlenséget ismét a *termelőeszközök feletti eltérő mértékű rendelkezés tradicionális mintái* határozzák meg, mivel a nagyarányú/(tartós) munkanélküliség nemcsak hogy létezik, de egyenesen a feltételévé válik a nemzeti és a regionális szintű verseny „sikeres” kezelésének. A „kinn vagy benn” kérdése nem új eszerint, hanem csupán egy megjelenési formája a tradicionális társadalmi egyenlőtlenségnek (vö. Bude 1998).

A társadalmi egyenlőtlenségek izolált megjelenési formáira koncentrááló elemzésekkel ellentétben azt a tézist fogalmazom meg, hogy a jelenkori osztálytársadalom egyidejűleg *több* újratermelési mechanizmussal, és emiatt több megjelenési formával is rendelkezik – ez pedig minden bizonnyal a *társadalmi egyenlőtlenség új minőségét* jelenti. Ennek során egy társadalmon belül a társadalmi egyenlőtlenségnek több rétege rakódik egymás fölé és alá (hasonló értékelés Kreckel [1998]). Az osztálytársadalom ezen megjelenési formáinak mindegyikét egy adott specifikus logika (re-)strukturálja, és mindegyiket különböző módon viszik színre és indokolják meg:

- *szétválási és polarizálódási tendenciák* két antagonisztikus társadalmi osztály között, a kizsákmányolási viszonyok következményeként (a munkásosztály és az underclass jelleg, a tartós munkanélküliség és a hátrányos lakókörnyezetekbe szorítottság megjelenési formái az egyik, jövedelem- és vagyonfelhalmozás pedig a másik oldalon, ahol a kapitalisták osztályát kiegészítik az alkalmazott menedzserek, akik az előbbieket szellemében szélesítik ki a tőkefelhalmozást, amiből maguk is átlagon felül profitálnak);
- *a középosztály pozícióinak differenciálódása (Ausdifferenzierung)* a társadalmi egyenlőtlenség releváns piacaiban (itt találja meg a helyét a weberi, a geigeri és a bourdieu-i rétegződés- és osztályfelfogás, valamint jelentése szerint Hradil társadalmihelyzet-fogalma is);
- *milióképződések*: ezek új társas bezáródási formákat jelentenek egy részben (!) kinyíló társadalomban, amelynek során az önbesorolások – a hasonló társadalmi struktúrák feltétele mellett – viszonylag önkéntesek, „reflexív” módon választhatók, és szituációtól függően, illetve az életrajz során újrakombinálhatók („barkácsolhatók”);
- *életstílusok*, amelyeket – különösen az ifjúság és az adolescencia szakaszában, továbbá a szolgáltatói szektor „új” foglalkozásaiban és az „új” háztartásformák esetében – tudatosan és szándékosan, gyakran disztinktív jelleggel rendeznek meg és visznek színre (demonstratív ízlés, szimbolikus tőke, életstílus-politikák).

A specifikus reprodukciós formák ilyen megközelítésmódja végső soron megfelel Hradil (1990: 126) azon követelésének is, hogy veselkedjünk neki „(...) ismét a társadalmi

struktúráján belüli differenciált viszonyok erősebb figyelembevételének". A szövetségi német diskurzushoz kapcsolódás javítása érdekében ebbe a felsorolásba az aktuális német vitát tükröző attribútumok is bekerültek. Egy kettős célkitűzés áll ennek hátterében: *először is* annak az egyértelművé tétele, hogy az elméleti megközelítések és az empirikus ellenőrzések közti „új átláthatatlanság” egy *bábeli nyelvzavart* okozott. Az „új” társadalmi egyenlőtlenség modelljeinek protagonistái mind a maguk sajátos módján határozzák meg szemszögüket és súlypontjukat, amiket nem mindig elégséges módon indokolnak meg. *Másodsor:* a nyelvi lelemények létrehozásával történő szimbolikus távolságteremtés helyett inkább az elméleti megközelítésmódok *integrációképességét* kellene elemezni.

Az osztálystruktúrára az alábbiakban úgy tekintek, mint amit nemcsak a munkaerő-folyamat során megvalósuló *tőkefelhalmozás* és a tőke és a munka antagonisztikus viszonya (*primer strukturálás*), hanem amit – a disztribúció formáin keresztül – éppúgy egy *politikai-társadalmi reguláció* (*szekunder strukturálás*) is termel. Az osztályok újratermelődése emellett a *munkaerő reprodukciója* és a *fogyasztás* különböző módjai (*tercier strukturálás*) által valósul meg.

Az osztálymodellt egyrészt Pierre Bourdieu struktúra-habitus-praxis koncepciója alapján fejleszttem ki, mivel ő – újabban még hangsúlyosabban, mint korábban – az osztályképződési folyamatok objektív és szimbolikus mozzanatainak egybevágását emeli ki (Bourdieu 1997c), másrészt Katznelsonhoz (1981: 202–205, 1986: 14–25) kapcsolódóan, aki a kapitalista társadalmak elemzése érdekében négy olyan szintet különböztet meg, amelyeket önmagukban, és különösen az egymástól való kölcsönös függésükben kellene vizsgálni (vö. Wright 1989). A négy szint a következő:

1. a kapitalista termelési folyamatok *kizsákmányolási struktúrái*, ezeket a többletérték elsajátításának kapitalizmusimmanens logikája teszi lehetővé;
2. a *konkrét-empirikus társadalmi formáció*, különös tekintettel a munkaviszonyokra, a munkaerőpiacra és a reprodukciós formákra;
3. az első két szintre vonatkozó *individuális és kollektív értelmezési minták*, valamint az osztályok egymással kapcsolatos (a demonstratív fogyasztási stílusoktól a nyílt osztályharcig ívelő) disztinktív magatartásformái; és
4. az egy osztály individuumai közti – a munka- és lakhatási viszonyokon keresztül megvalósuló – *szociális összekapcsolódás és hálózatképződés* [soziale Vernetzung].⁹

Egy ilyen osztálykoncepció tehát nemcsak a tradicionális strukturálódásokat öleli fel, hanem a – más helyen a „reflexivitás”, a „milió” és az „életstílus” fogalmi alatt tárgyalt, azonban „önállóként” és az osztályoktól izolálva, vagy azokat helyettesítve elgondolt – szubjektív interpretációkat és megjelenítési formákat éppúgy, mint a társadalmi reprodukció feltételeinek a flexibilizált tőkefelhalmozás új logikájához igazítása érdekében végrehajtott állami intervenciókat is (reguláció). A társadalmi egyenlőtlenség *osztályellentét*, amely

9 Az első két szint strukturális természetű, és a társadalmi osztályok produkcióját („osztálystruktúra”) írja le, míg az utolsó kettő a társadalmi osztályok reprodukcióját szolgálja („osztályformáció”).

nagyon is felveheti a rétegek, a társadalmi miliók vagy az életstílus-kategóriák megjelenési formáit; ebből kiindulva, és a regulációs iskola megközelítésének segítségével egy olyan magyarázó sémát alakítok ki, amely megvilágítja *először* is azt, hogy az osztályellentétek ma miért nem az azonosan strukturált és azonos érdekérvényesítéssel rendelkező emberek merev formációinak alakjában öltenek testet (3. fejezet), *másodszor* pedig azt, hogy miért következett be kb. 20 évvel ezelőtt a társadalmi egyenlőtlenség – szinte mindenki által konstataált – alapvető változása (4. fejezet). Ezek érdekében Bourdieu struktúra-habitus-praxis modelljéből kiindulva a társadalmi egyenlőtlenség makro-mezo-mikro modelljét szükséges kialakítani (2. fejezet).

2. A STRUKTURÁLT TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG EGY MODELLJE

2.1 A struktúra-habitus-praxis koncepció kiindulópontja

Bourdieu volt az, aki megvetette az alapokat a társadalmi egyenlőtlenség körüli mai német vita egy része számára. Jelentős ebben a tekintetben egyrészt *tőkeelmélete*, amely a struktúra szintjének differenciálódását [Ausdifferenzierung] jelenti (gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus tőke; vö. Bourdieu 1983), másrészt *habituskonceptiója*, amely az osztályspecifikus ízlést vezeti be közvetítő elemként a struktúra és a cselekvés között, harmadrészt az *osztálykülönbségek kulturális újratermelésével* kapcsolatos megfontolásai, amelyeket a struktúra-habitus-praxis koncepcióban formalizált, és végül negyedrész a *többdimenziós „társadalmi térrel”* kapcsolatos elképzelései, amelyben a társadalmi struktúrák (osztályok és mezők), valamint az életstílusok (kulturális praktikák) egymásra rakódva át- és átfedik egymást (vö. 1. ábra, 126. oldal).

Vester és munkatársai (Vester et al. 1993, Vester 1992, 1994) annak a kérdésnek járta utána, hogy milyen módon működik, illetve hogyan funkcionálódik a társadalmi egyenlőtlenség újratermelése, és a „pluralizált osztálytársadalom” képeinek eredményére jutottak. Ennek konstrukciója során felhasználták egyrészt a „társadalmi tér” bourdieu-i koncepcióját és az ő értelmezését a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójáról, másrészt pedig a brit kulturalista materialisták – különösen a birminghami iskola és Edward P. Thompson – kezdeményezésére támaszkodva társadalompolitikai miliókat alkottak

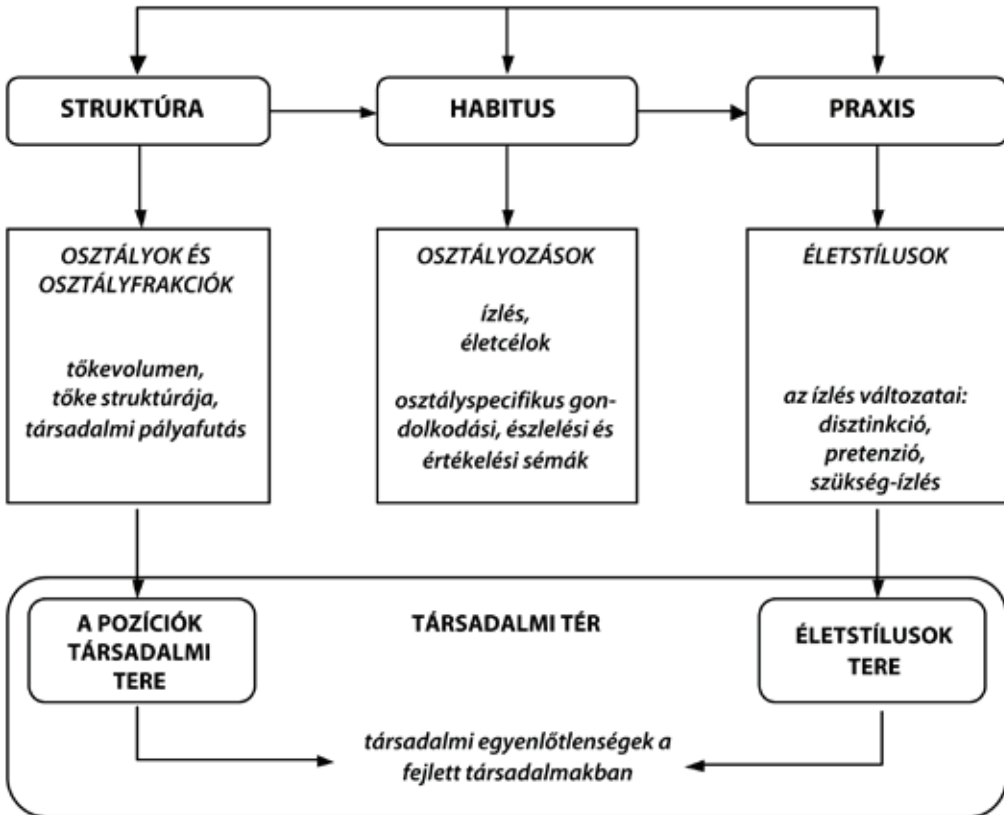
meg.¹⁰ Ezek a társadalompolitikai miliók egyrészt konkrét életvilágbeli *mikromiliók*ben¹¹ manifesztálódnak (ezek a közösség és közösségképződés [Vergemeinschaftung¹²] formái a családban, a szomszédságban, a baráti körben és a munkahelyen), másrészt pedig *makromiliók*ben a normatív koncepciók alakjában (a társulás [Vergesellschaftung] formái: szövetségek, pártok, igazgatás, munkamegosztás, csere, szerződés) (vö. 2. *ábra*, 127. oldal). A társadalompolitikai miliók a *milióspecifikus integrációideológiák* alapján jönnek létre, amelyek hatására egyrészt cselekvési minták (életstílusok), másrészt értelmezési minták (mentalitások és habitusok) alakulnak ki. A mentalitások és az életstílusok egymást kölcsönösen meghatározzák, és alapját képezik a közösségképződés és a társulás milióspecifikus formáinak. Ennek során a társadalmi csoportok a társadalmi tér pozícióiért, illetve a társulási folyamat [Vergesellschaftungsprozeß] kedvező pozícióiért és a „helyes” integrációs ideológiák meghatározásának hegemóniájáért harcolnak.

10 Vester et al. (1993, lásd továbbá Vester 1992, 1994) – hasonlóan a SINUS Intézethez – kilenc társadalompolitikai miliót különböztetnek meg, amelyek egyrészt a felső-, közép- és munkásosztálybeli habitusokhoz, másrészt pedig a modernizált, részben modernizált és tradicionális mentalitásokhoz rendelendők hozzá. Ezen miliókhöz (a társadalompolitikai beállítódások típusaiként) politikastílusokat társítanak, amelyek táborokká foghatók össze.

11 A makro- és mikromiliók közti megkülönböztetést Vester et al. (1993) Hradiltól (1987) vették át.

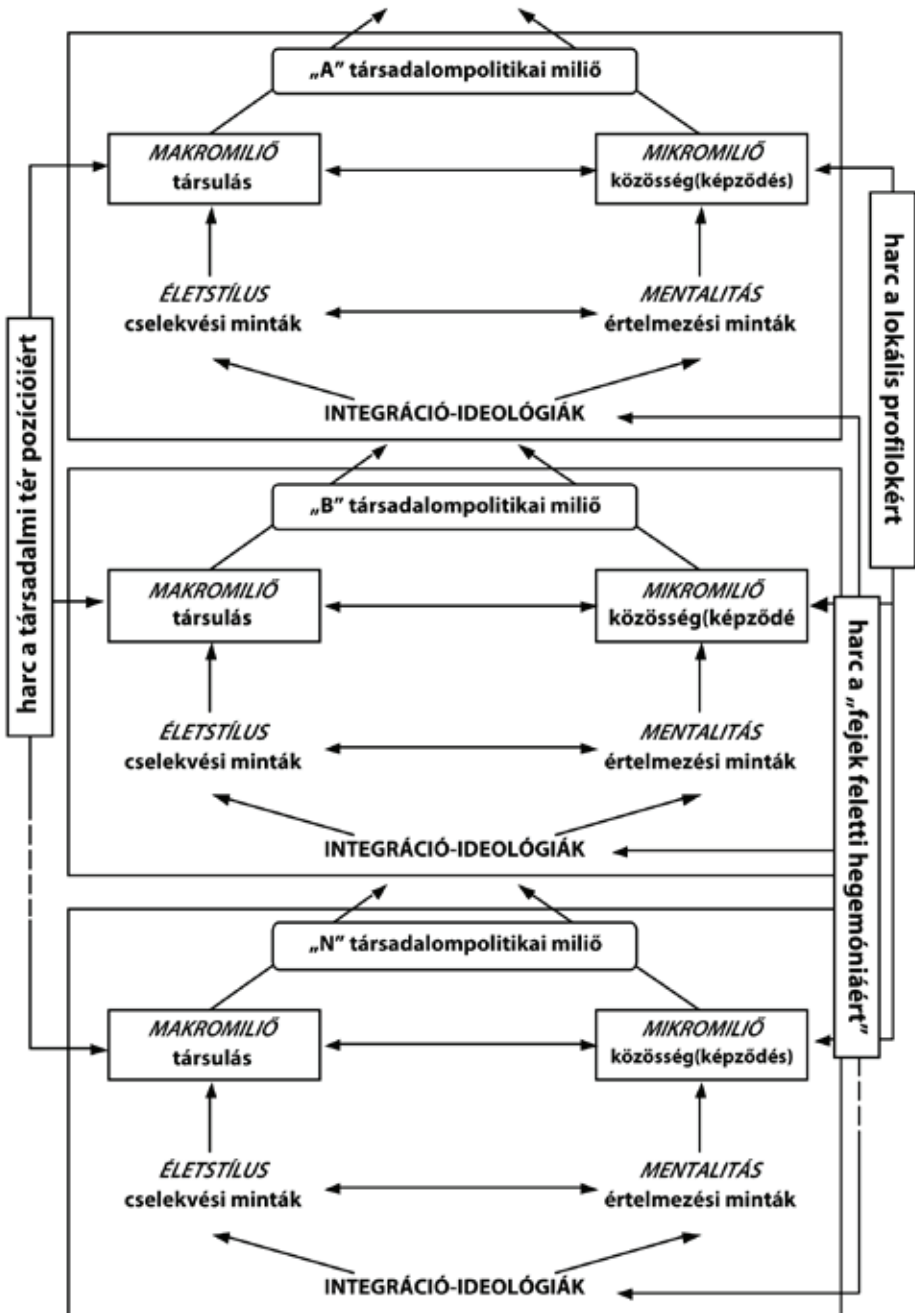
12 A „Vergemeinschaftung” és „Vergesellschaftung” Ferdinand Tönniestől és Max Webertől eredő megkülönböztetése a magyar nyelvben nem létezik. Az előbbi egy szubjektíven átélt összetartozás érzésére épül, míg az utóbbi a racionális érdekiegyenlítésen, gyakran formális megegyezéssel (vö. Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriáiban. Budapest: KJK, 1987, 66–67). Fordításuk során Erdélyi Ágnes fordítását (‘község’ és ‘társulás’) vettem alapul, azonban mindkét német kifejezés lehet főnév és ige is, ami a ‘társulás’ esetében magyarul is így van, viszont a ‘község’ kapcsán már nem, ezért – Erdélyitől eltérően – kontextustól függően a ‘község’ mellett a ‘községképződés’ kifejezést is használtam. A „Vergesellschaftung” fogalmát Simmel művei esetében ‘társadalmasulásként’ fordították, ám ez egy tágabb fogalom, mint a weberi, Dangschat pedig túlnyomórészt weberi értelemben használja a kifejezést – a ford.

1. ábra. A struktúra-habitus-praxis koncepció és a „társadalmi tér” összefüggése Bourdieu-nél

Nemcsak az integrációideológiák versengenek azonban egymással, hanem – a társadalmi térben elfoglalt pozíciók változásaira adott reakciókon keresztül – maguk a társulási folyamatok is. A közösségképződés formáit [Vergemeinschaftungsformen] szintén a versengő kölcsönös összefüggés viszonya jellemzi; a demonstratív birtokbavétel ennek az összefüggésnek jelenti a példáját a lakónegyedek (dzsentrifrikáció), vagy a fejlesztők, mérnökök és várostervezési hivatalok által birtokba vett városközpontok („életstílusok politikája”; vö. Dangschat 1994b, 1996a) esetében. Végül világossá válik, hogy a közösségek és társulások formáinak, illetve ezen társadalmi kapcsolatok kialakulási folyamatainak mindenkor jellege befolyásolja a többi társadalmi miliő integrációideológiáját. A társulási és közösségképződési folyamatok tehát legelőször is az *osztályharcok* részét képezik, és elsősorban nem az egyének reflexív döntési képességéből erednek.

2. ábra. A társadalompolitikai miliők kölcsönhatása (Vester et al. 1993 nyomán)

2.2 A bourdieu-i megközelítés kibővítése

A bourdieu-i struktúra-habitus-praxis koncepció kibővítése négyféle módon fog történni:

1. a társadalmi tőke megfelelő integrációja által (2.2.1 szakasz);
2. a középső, közvetítő jellegű habitusszint¹³ differenciálása által (2.2.2 szakasz);
3. olyan további strukturális jegyek explicit integrációja által, amelyeket „új” társadalmi egyenlőtlenségekként, vagy az egyenlőtlenség „horizontális jegyeiként” tartanak számon a szövetségi német vitákban (2.2.3 szakasz); és
4. a társadalmi egyenlőtlenség termelésének magyarázata által, mely szerint a tőke feletti – mennyiség és összetétel szerinti – eltérő rendelkezés a produkció, a reprodukció és a fogyasztás kölcsönhatásából magyarázható (3. fejezet).

2.2.1 A „társadalmi tőke” integrációja

A tőkefajtákról nyújtott áttekintésében Bourdieu (1983: 191–195; [magyar kiadás: 1999: 167–172 – *a ford.*]) a „társadalmi tőkét” is megemlíti. A fogalom alatt olyan hálózatok értendők, amelyeket Bourdieu a méretük és a tagjaik társadalmi pozíciója alapján szemmel láthatóan hierarchikusan rendez el (ennek az alapja a társadalmi kapcsolatok mennyiség és minőség szerinti felhalmozása, és az, hogy az ismerősökre jellemző tőkekonfigurációk is hierarchizálhatók). Eltekintve a tőkefajták tipológiájától, Bourdieu nem használja máshol ezt a dimenziót: sem a struktúra-habitus-praxis koncepciójában, sem a társadalmi tér koncepciójában nincs jelentősége. Ennek másrésztől valószínűleg két oka van, egy módszertani és egy elméleti: a módszertani ok a megfelelő empirikus hálózatelemzés problémáival és nehézségeivel van összefüggésben (vö. Pappi és Melbeck 1988). Az elméleti ok pedig az, hogy túl kicsi a távolság a kulturális tőke koncepciójától akkor, ha – mint ebben az összefüggésben Bourdieu – a társadalmat a kulturális „felső liga” alapján szemléljük. A francia társadalom elitjét pedig éppenséggel egy maréknyi felsőfokú intézmény határozza meg (vö. Hartmann 1998). A fontos végzettségek mellett a volt hallgatók közti hálózatok is pozitívan hatnak a karrierre. Ennek során eltűnnek a végzettség és titulus (intézményesített kulturális tőke) és a társas hálózatok (társadalmi tőke) közti különbségek.

13 Ezt a szintet annyiban szükséges operacionalizálni, hogy Bourdieu a struktúra-habitus-praxis koncepció empirikus ellenőrzése során a korrespondencia-analízis segítségével csupán a struktúra és az ízlés változói közti – a statisztikai módon kialakított társadalmi térben megfigyelhető – „közeléget” ellenőrizte. Elméletében Bourdieu az „ízlést” az adott osztályspecifikus habitushoz rendeli hozzá; ráadásul az „ízlés változói” a cselekvés és a viselkedés aspektusait is magukban foglalják.

Két változtatás által azonban a társadalmi tőke egy további jelentése is beépíthető a társadalmi egyenlőtlenség koncepciójába:

1. A társadalmi tőke kapcsán elsősorban nem a „hálózati minőségek” szilárd hierarchiájának nézőpontja a fontos, hanem annak a mindenkori jelentősége, hogy elősegíti-e a *szűkösen rendelkezésre álló és vágyott javak* elérését (vö. Sterbling 1998). A „relatív piaci pozíció” eme weberianus felfogása nem teszi sem lehetségessé, sem szükségessé egy szigorú hierarchia feltételezését, a társadalmi tőke pedig konkrét társas versenyszituációkhoz, illetve részvételi esélyekhez fog kötődni.
2. A társadalmi tőkének nem ugyanaz a jelentősége a társadalmi egyenlőtlenség struktúrája számára, mint a gazdasági és a kulturális tőkének. Ahelyett, hogy a társadalmi tőke jelentőségét elhanyagolnánk – ahogyan azt Bourdieu teszi –, a társadalmi tőkét a másik két tőkefajtától *függőként* fogom fel. A társadalmi tőkét ezzel egy időben a miliószinthez rendelem hozzá. Hradil (1987: 167–169) megkülönböztet egymástól makro- és a mikromiliókat: míg a *makromiliók* konstitúciójához nem szükséges közvetlen kapcsolat és érintkezés, addig a *mikromiliók* számára ezek feltétlenül szükségesek. A társas hálózatok a közvetlen társas kapcsolatokra épülnek, tehát a mikromiliók részeként foghatók fel.

2.2.2 A habitus differenciálása

A *habitus* a társadalmi struktúrák és a cselekvés, illetve viselkedés, tehát a makro- és mikroelméleti megfontolások közti döntő összekötő elemet jelenti. A habitus az észlelési, gondolkodási és értékelési sémák struktúráktól (osztályoktól) függő konfigurációját, tünetegyüttesét [Syndrom] jelenti. Ezen a szinten alakulnak át – a saját társadalmi pozícióra történő reflexió során – az egyéni életrajzi és a kollektív tapasztalatok alapbeállítódásokká (értékmintázatokká). Bourdieu szerint ugyanitt helyezhető el az osztályspecifikus ízlés, de ezenkívül a társadalmi pozíciókkal, az igazságossággal és a szolidaritással kapcsolatos alapvető értékelések és vélemények is.

A habitus osztályspecifikus jellege a cselekvési esélyek különböző mértékű és hierarchikusan elrendezett „sávszélességeiként”, vagy a *weberi* értelemben vett *élethelyzetek* következményeként fogható fel, amelyek maguk is a lehetőségek, esélyek, illetve „erőforrások” [Ressourcen] és a korlátozások, illetve „kényszerek” [Constraints] eredményei. Világossá válik ezáltal, hogy az osztályhelyzet nem determinál egy egyedül lehetséges habitusformát, hanem hogy egy reflexív módon interpretálható *játékkeret* is. A habitusok *nem mindegyik* formája lehetséges azonban, vagyis az osztálykötöttség az individuális értelmezések és formáló tevékenységek segítségével sem győzhető le. A modellnek végül azt is figyelembe kell vennie, hogy azonos osztályhelyzetek esetében is kialakulhatnak

eltérő makromiliók, amelyeket specifikus értékstruktúrák és cselekvési célok különböztetnek meg (vö. 3. *ábra*, 131. oldal). Összekapcsolódik ezzel az elképzelés, hogy az osztályspecifikus erőforrások és kényszerek által meghatározott sávzélességeken belül sajátos kombinációs lehetőségek („tájékozódási pontok”, „útbaigazítások”) állnak rendelkezésre, amelyek a tapasztalat számára makromiliókként jelennek meg.

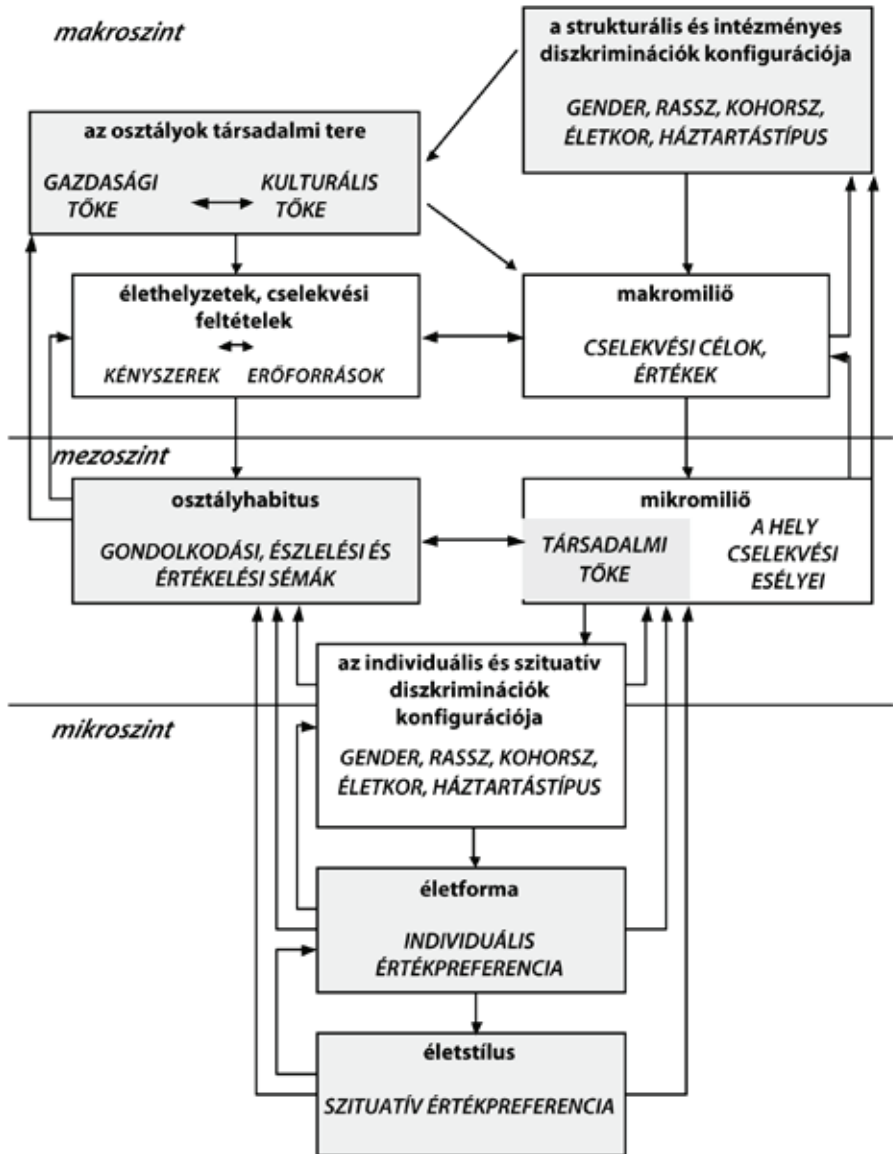
Hasonló a helyzet a habitus szintjével is. E helyen kapják meg formájukat a struktúrák által meghatározott lehetőségekre vonatkozó *konkrét értelmezések* is, méghozzá a közösségek (mikromiliók) szintjén, amelyek túlnyomórészt az osztályhelyzet szerint többé vagy kevésbé homogén érintkezési körök és szomszédsági struktúrák jelentette konkrét társas hálózatokra épülnek. A cél ezzel a konstrukcióval kapcsolatban az, hogy megjelenjen benne Hradil makro- és mikromiliók, illetve Vester társulási és közösségképződési folyamatok közti különbségtétele; biztosítani kell továbbá a Bourdieu által mostohán kezelt társadalmi tőke, és a számomra különösen fontos konkrét és megfigyelhető helyekhez történő kötődés (ezek társadalmi, kulturális, politikai, fizikai és szimbolikus aspektusaihoz vö. Dangschat 1994b) megfelelő integrációját.

2.2.3 További strukturális jegyek figyelembevétele

Bourdieu (1982: 176) a *foglalkozási pozíciók* jelentőségét hangsúlyozza ki az osztályok létrejötté kapcsán és a *kulturális faktorokat* (életstílusok és habitusformák) az osztályok reprodukciójával kapcsolatban: „az osztályok megnevezése (...) foglalkozási elnevezések által nem mást fejez ki, mint hogy a gyakorlati cselekvéseket a termelési viszonyokban elfoglalt hely determinálja”. Más jegyek – például gender, rassz, etnicitás, háztartás struktúrája, életkor, kohorsz, régió – „az ily módon klasszifikáltak szekunder jegyeit” jelentik számára, amelyek szintén hozzájárulnak a társadalmi térben való elhelyezésükhöz. Nem mutat rá ugyanakkor arra, hogy a determináló és a szekunder faktorok pontosan hogyan függenek össze egymással. A reprodukció „fő sémáját” így továbbra is a 70-es évekbeli francia fehér férfi mintája jelenti.

E helyen szeretnék ellentmondani annak a többféleképpen kifejezett véleménynek, amely szerint a „gender” és a „rassz”, vagy akár az életkor, a kohorsz és a háztartástípus az egyenlőtlenség „új” – a társadalmi egyenlőtlenség tradicionális formáit keresztbe metsző – formáit jelentik (kritikai szemszögből I. Diettrich 1999). A kiindulópontot itt az jelenti, hogy ezek a faktorok minden szinten kifejtik a hatásukat, és hogy tünetegyütteseként, konfigurációkként [Syndrom] nem választhatók szét a gazdasági, kulturális és szimbolikus tőke felhalmozásának esélyétől, a habitustól és a praxis különböző formáitól.

3. ábra. Egy osztálytársadalom kibővített struktúra-habitus-praxis modellje

Négy szintet különböztetnek meg annak érdekében, hogy lehetséges legyen megragadni ezen faktorok alapvető működési módjait (ennek alkalmazását a rasszbeli és etnikai konfliktusok esetére l. Dangschat 1998; a „rassz” és az „eticitás” fogalmaihoz l. Körber 1998).

- A *strukturális* szint: ezen a szinten sorolódnak be az emberek az osztályformálódások alapjául szolgáló tőkeakkumulációs folyamatokba. Az osztályok között így egy specifikus kizsákmányolási viszony határozódik meg. Nők, bevándorlók, fiatalok és idősebb emberek (mint „rászédett generációk”), idősebb emberek, mint korlátozottan teljesítőképes emberek, nagy háztartások – őket ezen felül mind diszkriminálják a munkaerőpiacon és messzemenően az oktatási rendszerben is, vagyis kiszorítják őket a reprodukciós munka területére. Ezzel pedig megtagadják tőlük a gazdasági és a kulturális tőkéhez való legális és egyenjogú hozzáférést és a tőkefajták felhalmozásának lehetőségét, miközben az ő saját kulturális tőkájukat leértékelik.
- Az *intézményi* szint: itt elsősorban az állami és kommunális törvényhozás, igazságszolgáltatás és az ideológiák produkciója válnak fontossá, ezek biztosítják mind a tőkefelhalmozást, mind a patriarchátust és az etnocentrizmust. A kapitalista kizsákmányolási viszonyok legitimitációja történik tehát ezen a szinten. Ezenfelül korlátozzák, vagy legalábbis ellenőrzik a hozzáférést ama piacokhoz, amelyek a gazdasági és a kulturális tőke felhalmozását biztosítják; ez érvényes a kohorszokra és korcsoportokra (szabályozó eszközök: nyugdíjszabályozás, nyugdíjrendszer, munkaerő-piaci és oktatáspolitikai), továbbá a háztartásokra (kommunális infrastruktúra, például óvodai helyek száma, lakásépítési programok) is.
- A *situatív* szint: itt arról a társadalmi-térbeli kontextusról van szó, amelyben az említett csoportok megtapasztalják a diszkriminációt, illetve reagálnak arra. A makrostruktúrák strukturális-intézményi szintje által legitimált hátrányos megkülönböztetéseket a cselekvés szintjén hordják ki társadalmi harcok formájában (harc a munkahelyekért, a fizetésekért, a lakásokért, a politikai részvételért, a nyilvános térben vagy a szociális infrastruktúrában tartózkodás jogáért, vö. Dangschat 1996a), amelyek másrészt befolyást gyakorolnak az életmódra és az életstílusra.
- Az *individuális* szint: végül ezen a szinten találhatók a diszkriminált csoportokra jellemző, vagy az e csoportokkal szemben megfogalmazott individuális diszpozíciók. Ezek meghatározzák a cselekvési diszpozíciókat, de bizonyos társas kapcsolatok létrejöttének valószínűségét is.

Makroszinten, valamint a mezo- és a mikroszint közti közvetítőelemként további strukturális jegyek befolyását tudja a modell számításba venni (vö. 3. ábra, 131. oldal). Megállapítható tehát, hogy például a nők a strukturális és az intézményes diszkrimináció hatására korlátozottan férhetnek csak hozzá a gazdasági és a kulturális tőkéhez, ez pedig sajátosan korlátozott cselekvési feltételekhez vezet (alacsony mértékű erőforrásokhoz, vagy

alacsonyként értékelt erőforrás-kombinációkhoz). Mindez kihatással van arra, hogy mely makromilióhoz tartoznak, illetve, hogy egy makromilión belül milyen pozícióval rendelkeznek. A cselekvési feltételek és a makromiliók kölcsönös összefüggése egy specifikus habitust formál, amely vagy megnyitja, vagy elzárja a belépés lehetőségét bizonyos mikromiliókba (például a foglalkozási pozíciókhoz és üzletágakhoz, illetve a lakónegyedekhez vagy érintkezési körökhöz való hozzáférés által). Ezekben a szituációkban sajátos diszpozíciókat alakítanak ki, hogy kezeljék az őket ért diszkriminációkat; sajátos szituációkban bizonyos valószínűséggel bizonyos diszpozíciókkal rendelkező emberekkel találkoznak – az életmódot és az életstílust ők (is) determinálják.

A feminista állásponttal szemben nem az „önmagának való/önmagában vett nő” [Frau an sich] a lényeges; a nők abban különböznek a vázolt struktúrák, esélyek és restriktiók, valamint reprodukciós formák tekintetében egymástól (talán a férfiaknál is nagyobb mértékben), hogy német útlevelel rendelkeznek-e, hogy „kedvező” kohorszhoz tartoznak-e, hogy milyen idősök, és – ami a nők számára különösen fontos – hogy milyen háztartástípusban élnek. Nem a társadalmi egyenlőtlenség egyes különálló ismertetőjelei a lényegesek tehát, hanem ezek *konfigurációi* és *tünetegyüttesei* [Syndrom] – vagyis az egyenlőtlenség szempontjából releváns jegyek kombinációi –, amelyek együttes hatásuk alapján határozzák meg a társadalmi pozíciót, a habitust és a társadalmi egyenlőtlenség újratermelését szolgáló hétköznapi gyakorlatokat (a „gender” és a „rassz” közti összefüggéshez l. Paulus 1999).

Végül arra szeretnék rámutatni, hogy a modell nem determinista jellegű sem az egyének, sem a csoportok szempontjából – bármi is legyen az, ami elsődlegesen meghatározza őket (akár az előre adott struktúrák, akár a struktúrák által nagyban meghatározott értékminták, akár a társadalmi kapcsolatok). A *reflexivitás* az alulról felfelé irányuló [bottom-up] – a makroszintig csekély mértékben elérő – kapcsolatokban jut kifejezésre: életstílusa és életmódja alapján az ember vagy felkeresi, vagy elkerüli a diszkrimináció bizonyos társadalmi-térbeli szituációit. Az életstílus és az életmód közvetett és közvetlen módon tudnak hatást gyakorolni a mikromiliókra és a habitusformákra. Utóbbiak változása pedig egyrészt a cselekvési feltételek és/vagy a tőkeformák megváltozását teszi lehetővé, másrészt a makromiliók is módosulhatnak, amely változások végül befolyásolhatják a diszkrimináció strukturális és intézményes formáit. Azt jelenti mindez, hogy itt a strukturális és intézményes formálás mellett az osztályellentétek *reprodukciója* is erőteljesen kifejezésre jut, amely az életstílus és az életmód, valamint a mikro- és makromiliók alakját veheti fel. Helytelen volna ugyanakkor ezeket az újratermelési formákat a strukturális körülményekről leválasztva elemezni.

3. AZ OSZTÁLYSTRUKTÚRÁK OKSÁGI KONTEXTUSA

Bourdieu és a jelenlegi szövetségi német egyenlőtlenségi diskurzus szinte minden aktora elmulasztja, hogy tematizálja azokat az *okokat*, amelyek a tőkék feletti eltérő rendelkezést, illetve az „új” társadalmi egyenlőtlenségeket magyarázzák. Kivételt jelent ezalól – a marxista osztályfelfogások mellett (Diettrich 1999; Herkommer 1996; Koch 1994) – Reinhard Kreckel, aki szerint az állam, a munka és a tőke által alkotott „korporatiztikus háromszög” jelenti azt az „egyenlőtlenséget magyarázó és megalapozó erőteret”, amely „a társadalmi egyenlőtlenség éppen adott rendszerének fenntartásáért, vagy akár a megváltozásáért felelős” (Kreckel 1992: 150; vö. Kreckel 1998). A „korporatiztikus háromszög” képezi a hatalmi központot, amelyet a szervezetek, a társadalmi mozgalmak vesznek körül, valamint a strukturált lakosság, amely ezeken a szinteken keresztül osztálytársadalomként konstituálódik, és amely permanens módon újratermeli önmagát – és így a társadalmi egyenlőtlenséget is.

A térbeli és társadalmi egyenlőtlenségeket a termelési és újratermelési folyamatok formálják, a megváltozott formálódási folyamatok okait – interdiszciplináris társadalomtudományi makromegközelítésként – az ún. „*regulációs iskola*” sokkal inkább szisztematikusan módon elemzi (vö. Amin 1994b; Esser és Hirsch 1987; Esser et al. 1994). A marxista osztályelméletek a társadalmi egyenlőtlenségi viszonyokat rendszerint a termelési viszonyok és módok, másrészt az osztályharcok következményeként írják le. A regulációs iskola e tekintetben több mindent ölel fel, ugyanis a tőkefelhalmozás körülményei mellett különösen hangsúlyosan tematizálja a politikai és társadalmi regulációs módot – tehát az osztályviszonyok állami intervenció, ideologizálás és társadalmi restrukturálás útján történő újratermelését – is. Ily módon az összekötő kapocs szerepét tölti be egyrészt a (elavult) tradicionális marxista társadalomelemzések, másrészt azon elképzelések között, amelyek jelenkor társadalmi kapcsán kizárólag a reprodukciós formákat és mechanizmusokat elemzik, és közben ezekből a destrukturalódás, illetve az életstílus-konfigurációk szerinti restrukturalódás folyamatait emelik ki.

A regulációs iskolát a 70-es években alapították Franciaországban (többek között Aglietta, Boyer, Lipietz). Azt tűzték ki célul, hogy az egyes nemzetállamokon belüli „*hegemoniális struktúrát*” (akkor: a fordizmus, ma pedig a posztfordizmusba történő kríziszerű átmenet) az alábbi dolgok következményeként elemezzék:

1. a termelés formája, az elsajátítás és a többletérték elosztása közti kölcsönhatás („*felhalmozási rezsim*”),
2. a munka- és a termelési folyamatok szervezésének mindenkori formája („*indusztriális paradigma*”),
3. a törvények, rendeletek és tervfeladatok révén megvalósuló állami vezérlés, a szociális partnerek közti bértárgyalások, és olykor a szociokulturális normarendszerek, reprodukciós és integrációs formák („*regulációs módusz*”), és az ezekhez tartozó „*fogyasztási minta*” (vö. Dangschat és Diettrich 1997; Esser és Hirsch 1987; Jessop 1992; Lipietz 1994).

Nem egy szociológiai elméletről van tehát szó, és nem is egy olyanról, amely explicit módon tematizálná a társadalmi egyenlőtlenség keletkezését és megjelenési formáit, viszont az elmélet alapját képezi a nemzeti és globális társadalmak egy olyan neomarxista interpretációja, amely egy alapvető osztálystrukturálódásból indul ki. A szövetségi német szociológiában alig kapott figyelmet (néhány majna-frankfurti és berlini kutató mellett mindenekelőtt a gazdaság- és iparszociológiában, illetve a város- és regionális szociológiában recipiálták). A fordista hegemonia szétmorzsolódásával a fordizmus „utáni” fázis elemzése érdekében ezt az alapvető megközelítést az USA-ban, Nagy-Britanniában, Franciaországban, Skandináviában és Hollandiában is átvették – nagyon különböző közgazdaság-tudományi elméleteket tettek meg azonban az alapjukká. Jessop (1992) nyolc eltérő megközelítést különböztet meg egymástól, amelyek spektruma a marxista értékelméletektől a keynesiánus népgazdaság-elméletekig terjednek (vö. Dunford 1990; Esser et al. 1994; Hirst és Zeitlin 1991).¹⁴

A kapitalista országokban a tudományban, a politikában és a gazdaságban jelenleg egy olyan megközelítés a domináns, amely a jövőbeli versenyképesség „motorját” képező *technológiai haladás* és az ennek megfelelő állami ösztönzés és dereguláció szükségességét hangsúlyozza.¹⁵ Ez az, amit jelenleg a vezető gazdasági régiókban politikai eszközökkel érvényre juttatnak („neoliberalizáció”). A technológiai fejlődés hosszú hullámaint („Kondratyev-ciklusok”) felismerve a fordizmus krízisszerű végét a „negyedik Kondratyev” „első világbeli” kimerülésével hozzák összefüggésbe (deindusztrializáció). Ahhoz, hogy az – a mikroelektronika sokféle felhasználása, az orvostudomány és az új anyagok kifejlesztése által jellemzett – „ötödik Kondratyevben” a nemzetállamok, a régiók és a vállalkozások talpon maradhassanak, szükségessé válik a „kreatív vállalkozók” és a „technológiai kvantumugrások” mellett az eddigi társadalmi reguláció „kreatív szétrombolása”, azaz egy teljesen új – általában csak „*posztfordizmusnak*”¹⁶ nevezett – hegemoniális struktúra is.

14 A társadalmi változás „turbulens fázisában” – ami a fordizmusból a posztfordizmusba történő krízisszerű átmenetet jellemzi – ez a változatosság nagyon is párhuzamba állítható azzal, hogy a társadalmi egyenlőtlenség jelenlegi megjelenési formáit is nagyon sokféle módon interpretálják.

15 Amin (1994b: 11–13) ezt a megközelítést – követve más angolszász szerzőket – „neoschumpeteriánus”-nak nevezi. Ezzel Schumpetert egy olyan liberalizációelmélet számára instrumentalizálják, amely nem felel meg az ő álláspontjának.

16 Ez a kifejezés nem egyértelmű (vö. Amin 1994b: 16–30). A ‘poszt’ előtag – az új átláthatatlanság névjegyeként – a fordizmus végét jelzi. Ezt azonban érdemes kétségbe vonni: először is a fordizmusból történő átmenet fázisában a hegemoniális struktúra nagy részét továbbra is jellemzi a taylorista tömegtermelés és -fogyasztás (is), valamint a munka- és szociálpolitikát, a lakás- és regionális politikát érintő keynesiánus intervenció (is). Másodszer, ez idáig nem teljesen bizonyos, hogy a posztfordizmus valóban flexibilizált tőkefelhalmozásként, teljesen deregulált államként és destrukurált kockázat-világtársadalomként [entstrukturierter Weltrisikogesellschaft] fog megjelenni. A „megfelelő” regulációért jelenleg folytatott nemzetállami és regionális harcok alapján különböző, egymással gyakran szemmel láthatóan ellentétben álló utak rajzolódhatnak ki. Úgy tűnik továbbá, hogy

A „kvantumugrások” egyrészt azokban az új politikai stílusokban érhetőek tetten (lásd például a telephelyviták kapcsán a túl magas adó- és járulékkerhelés (adóék) körüli vitákat, továbbá ezek következményeit a szociál- és a munkaerőpiaci politika területein), amelyeket az értéktermelés [Wertschöpfung] megváltozott regulációja, valamint a többletérték és a többletmunka egyoldalú elsajátítása jellemeznek. Másrészt a nagy konszernek éves jelentéseiben is tetten érhetőek, amelyek egyidejűleg nagyfokú haszonról és a foglalkoztatottak tekintetében átfogó leépítésekről tanúskodnak.

Az alábbiakban azt fogom tárgyalni, hogy a fokozódó globalizáció körülményei között mi a négy elem – *tőkefelhalmozás, ipusztériális paradigma*, a nemzetállami és a regionális *reguláció* és a nemzetállamok *fogyasztási modelljei* – jelentősége (lásd 4. ábra, 138. oldal; az ábra felső, az okokat megjelenítő részében az oksági keret a kreckeli „korporatiztikus háromszögnek” felel meg, amit ő is az egyenlőtlenséget magyarázó és megalapozó erőtér középpontjába állított). Ennek keretében kerül kifejtésre a (70-es évekig elnyúló) világháború utáni időszak hegemoniális struktúrájának, a fordizmusnak a felszámolása (4. fejezet). A megváltozott tőkefelhalmozás, és különösen a regulációja egy olyan állapotot eredményezett, amelyet „destruktúráltként” vagy az „ipusztériális társadalom végéeként” szoktak értelmezni, amely azonban de facto nem más, mint az osztályviszonyok reorganizációja.

3.1 Felhalmozási rezsim (primer strukturálás)

Az akkumulációs rezsim a *termelési és az újratermelési viszonyok interdependenciáit* írja le egy társadalmon – azaz egy egyértelmű történelmi és földrajzi vonatkoztatási kereten – belül. A kapitalizmusban a tőkefelhalmozás célja az, hogy a befektetett tőke hozamát a tőke és a munka viszonyának sajátos rendje segítségével optimalizálják. A tőketulajdonosok ennek érdekében elsajátítják a többletmunkát és a többletértéket azoktól, akik a munkaerejüket egy bizonyos mennyiségű pénzre cserélik el. Minél intenzívebbek a kizsákmányolási viszonyok, annál nagyobb a haszon mértéke.

A kizsákmányolást különösen megkönnyíti az, ha a munkaerő iránti kereslet jelentősen elmarad a munkaerő kínálatától, vagyis ha rendelkezésre áll egy „*csendes tartalék*” és/vagy magas a *munkanélküliek* száma. Ha sokan vannak olyanok, akik munkaképesek, de nem rendelkeznek kereső tevékenységgel [Erwerbsarbeit], az segíti a munkások

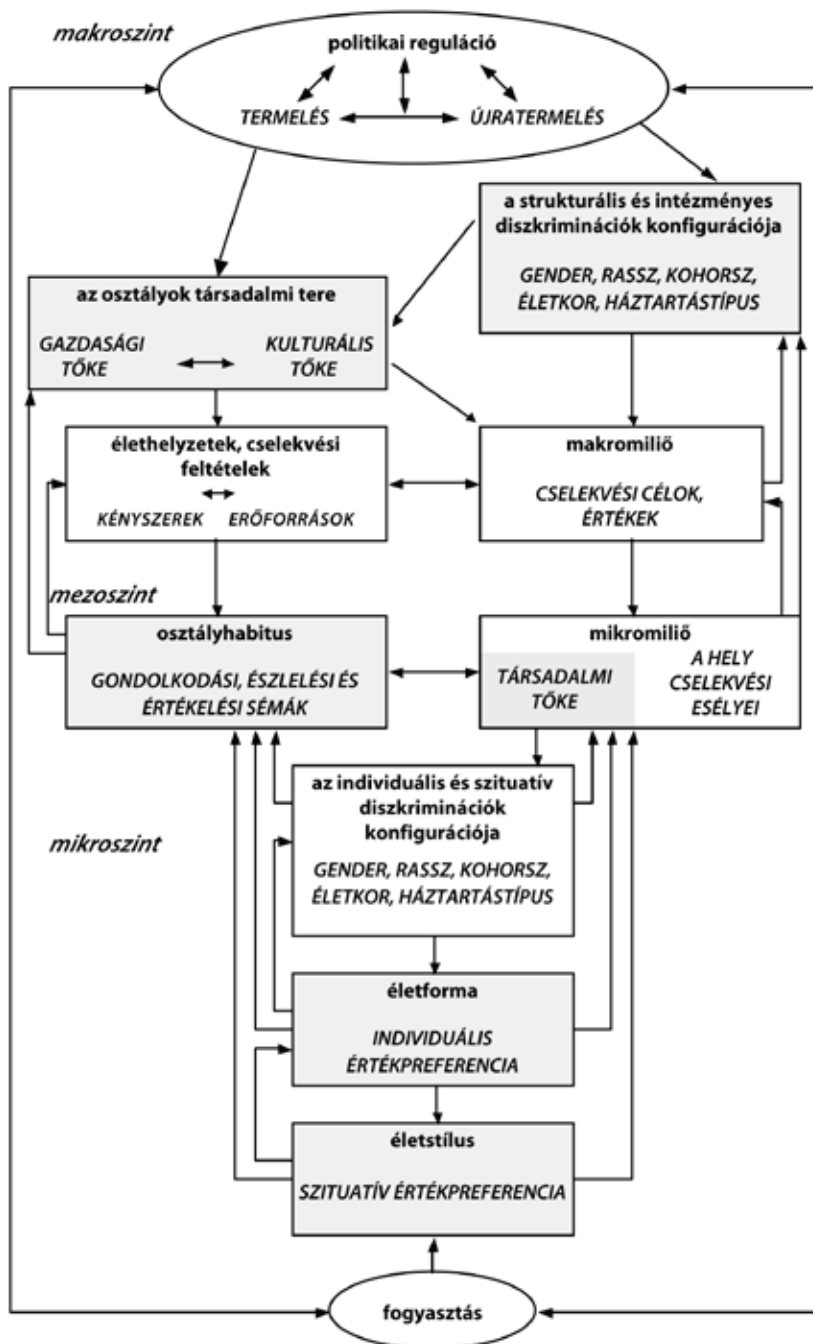
a csúcsfordizmus fázisát gazdasági és társadalmi szempontból önmaguk számára sikeresen alakító társadalmak – mint például a Német Szövetségi Köztársaság a „szociális piacgazdaság” modelljével, vagy az NDK a KGST-ben – azok, amelyek az átmenet során a legnagyobb nehézségekkel kerülnek szembe, és amelyek egy „flexibilizált fordizmuson” aligha tudnak túllépni. Ez másfelől kihatással van az új regulációs rezsimre juttatására, a munkaerőpiac szervezetére, a rasszista és szexista jellegű diszkriminációkra, a társadalmi szolidaritásra és az új fogyasztási mintákra.

fegyelmezését és kizsákmányolásuk növelését. Az intenzív tőkefelhalmozás előfeltételeit jelenti tehát a szakképzett „csendes tartalék” és a munkanélküliek széles tömege, ezek léte nem egy „baleset” eredménye (a 60-as és a korai 70-es évekbeli csúcsfordizmus gazdaságilag és a társadalmi integráció szempontjából is sikeres időszaka viszont egy kivételes korszak volt a szövetségi köztársaság számára).

Az erőltetett tőkefelhalmozás lehetőségére döntő hatással vannak a *migránsok*, akik a teljes foglalkoztatottság időszakaiban toborzott munkaerőként meghosszabbítják a termékciklusokat, és olyan reprodukciós munkát végeznek, amelyhez a „saját” lakosság már túl képzett és/vagy túl drága. A magas munkanélküliség időszakaiban még a menekültek és az illegális bevándorlók is kettős funkciót töltenek be: először is olyan munkaerőpiacok etablálásában segítenek, amelyek kizárólag a marginalizált csoportok újratermelését szolgálják („izzasztóműhelyek”, „kizsákmányoló üzemek” [sweatshop] terjeszkedése), és másodsor hozzájárulnak ahhoz, hogy a „saját” lakosságbéli nőket bizonyos fokig megszabadíthassák a „háziasszonyosodástól”. A migránsok a maguk részéről egy különleges kizsákmányolási viszonyznak vannak kitéve (egyrészt munkaerjük szempontjából, amelyben egészségre káros és rosszul fizetett munkákat kell elvállalniuk, és másrészt az adók és a társadalombiztosítási járulékok elvonásával reprodukciójuk szempontjából is), amit az intézményi kényszerek, a latens rasszizmus és a sajátos – a társadalmi hierarchia alsó szegmensében megjelenő konkurenciával jellemezhető – hétköznapi szituációk perpetuálnak és tartanak fenn.

Nagyjából a 70-es évek közepéig volt jellemző az, hogy még lehetséges volt a tőkefelhalmozás nemzeti szinten történő megalapozása és kialakítása, és hogy ezt a gazdasági nagyhatalmak ki is terjesztették a kizsákmányolási viszonyok formájában a kolóniákra és a „hegemoniális érdekek hátsó udvaraira”, a nagymértékű exporttöbblet segítségével pedig még a nemzeti határokon túli területekre is („internacionalizáció”), ezzel szemben ma a sajátos felhalmozási formákkal jellemezhető *terek* versenyeznek egymással, mindenekelőtt a pénztökéért („globalizáció”) (vö. 4. fejezet).

4. ábra. Termelési és újratermelési viszonyok a „fordizmus utáni” társadalmakban

A nagymértékű tőkefelhalmozás biztosítása érdekében a termelés szférája a termelés és a többletérték szerzését célzó tevékenységeken kívüli kapcsolatokat és viszonyokat is az uralma alá vonja. A *patriarchátus* egy különösen nyilvánvaló uralmi viszonyt perpetuál. Ez a nők kétszeres kizsákmányolását valósítja meg („kétszeres eltársadalmiasítás”): munkásnőként a termelési folyamatban, valamint háziasszonyként, anyaként és feleségként a számukra kijelölt, és túlnyomórészt általuk végzett reprodukciós munkában („háziasszonyosodás”; vö. Werlhof et al. 1983). A „gender”-különbségek ebből az okból kifolyólag sem nem „újak”, sem nem metszik keresztbe a vertikális struktúrákat. Sokkal inkább arról van szó, hogy (többek között) ezek azok a különbségek, amelyek eldöntik, hogy valaki képes-e felhalmozni a gazdasági és a kulturális tőkét, illetve képes-e a kulturális tőkét gazdaságivá konvertálni (például egy a képzettségének megfelelő munkahely betöltése által).

3.2 Indusztriális paradigma

Az indusztriális paradigma¹⁷ a bizonyos felhalmozási viszonyok körülményei között optimalizálandó munkaszervezetet jelenti. Magában foglalja a *kereseti tevékenység* [Erwerbsarbeit] *keretén belül a termelési módot*, vagyis az osztályokat, amelyek különböző mértékben sajátítják el a többletértéket, és amelyek ennek érdekében más osztályokat zsákmányolnak ki, illetve szenvedik el a kizsákmányolást. Mindezekon kívül a termelőviszonyokat is tartalmazza. A rend eme sémája meghatározza és keresztülviszi a többletmunka és a többletérték kisajátításának módját. Ezenkívül meghatározza a termelési folyamatban megjelenő subjektivitás mértékét is, amely önmegvalósításként éppen a „kizsákmányolt kizsákmányolók” (vö. Thrift 1987: 208), illetve a külső tanácsadók számára nagyon fontos.

A tudósok ugyan a termelési folyamatban betöltött eltérő pozíciók alapján alkotnak osztályhierarchiákat (például Carchedi 1987; Koch 1994; Kreckel 1992: 190–212; Wright 1989), azonban ezek messzemenően csak a tipológiák szerepét töltik be, vagyis nagyon keveset mondanak az osztályok közti interdependenciákról és a különböző újratermelési formákról (például a versengő közösségképződési és társulási folyamatokról, vö. 2. *ábra*, 127. oldal). A szövetségi német szociológiában ezenfelül túlnyomórészt a munkafolyamatok reorganizációját (folyamatinnováció), vagy pedig az „új szolgáltatói osztály” „új” reprodukciós formáit szokták elemezni.

Az ipar-, munka- és szervezetszociológiában az „új” indusztriális paradigmát a taylorista munkamegosztás és az új, a tömegtermelés végét jelentő termelési koncepciók

17 Ez a fogalom még a fordisztikus társadalomszervezés időszakából ered, amelynek gazdasági alapja a nyersanyagok és a javak termelése volt. A „visszamaradt” megnevezés ellenére ez a fogalom időközben a menedzsmentstruktúrák és a tercier szektor elemzéseit is magában foglalja.

háttére előtt szokták megvitatni (vö. Kern és Schumann 1984; Piore és Sabel 1985). Ezek a megfigyelések azonban rendszerint megmaradnak nemzeti szinten, és közben alábecsülik a túlnyomórészt még mindig fordista módon szervezett multinacionális konsernek azon képességét, hogy „flexibilizálják” önmagukat a pénzügyi tranzakciók, az elosztási hálózatok, a horizontálisan dezintegrált termelés és a vállalati szolgáltatások előzményi és később következő (vorgelagert, nachgelagert¹⁸) rendszerei segítségével. Az értékláncok megosztásának és a termelésbeli vertikális integráció megszüntetésének a lehetősége azt is jelenti, hogy lehetségessé válik a munkahelyek kihelyezése – vagy legalábbis az azzal történő fenyegetés. Mindez azt szolgálja, hogy a különböző viszonyokkal rendelkező területeket kijátsszák egymás ellen, vagy hogy a tőkefelhalmozás új, flexibilizált és deregulált formáit helyben keresztül tudják vinni. A munkahelyek kihelyezése (és a kihelyezéssel történő fenyegetés) tehát a felülről folytatott osztályharc részét képezi.

Schienstock (1993: 55–57) szerint a túlnyomórészt taylorista módon szervezett gazdaságok a „flexibilis fordizmus” (neofordizmus) és a „posztfordizmus” szélső pólusai között helyezhetők el: míg az első esetében bővítik a munkafeladatokat (munkakörbővítés [job-enlargement]), addig a második kapcsán a munkafeladatok válnak változatosabbakká (munkakör-gazdagítás [job-enrichment]). Az első típus esetében a munkaintenzitás növelése érdekében kiépítik a munkafolyamat nagyfokú technikai felügyeletét, ezzel szemben a második esetben az összes munkaerőtől megkövetelik, és szervezetileg lehetővé teszik az egyre növekvő autonómiát és felelősségérzetet – a lokális kezdeményezések támogatása mellett. Ennek ugyanakkor az az ára, hogy a termelőcsapatokat teszik felelőssé termékeik mennyiségéért és minőségéért, ez pedig azt jelenti, hogy a felügyelet szerepét a munkások csoportján belülre helyezik át – miközben ezzel egyidejűleg a munkamenet szervezésére is előírásokat fogalmaznak meg.

Az említett megközelítések azonban megmaradnak annál, hogy a globális fejleményeket a munka reorganizációja szempontjából elemezzék, viszont alig érvelnek a társadalmi egyenlőtlenség kategóriáival vagy a régiók újrastrukturálódására való tekintettel (új funkcionális terek és/vagy „új termelési klaszterek kialakulása”). A termelés alapú társadalomból a szolgáltatói társadalomba történő átmenet során legfeljebb csak az „új szolgáltatói osztályokon” belüli disztinktív életmódokat és életstílusokat (vö. Noller és Georg 1994; Noller és Ronneberger 1995), vagy a sokféle, egymással alig konkuráló életstílusokat (vö. Berking és Neckel 1990) írják le. Nem található meg bennük ugyanakkor az az értelmezés, amely szerint ezek a reprodukciós formák a *középső osztályhelyzetek szétforgácsolását, fragmentációját* jelentik. Az e helyzetben lévőket megtéveszti az üzemi döntésekben történő formális részvételük, valamint a bérezéstől függő munkáik bizonyos szabadságai és játékterei, így pedig nem képesek felismerni valós osztályformálódásukat. A reguláció jelentőségének tárgyalásával azt kívánom szemléltetni, hogy ezt hogyan juttatják érvényre nemcsak a termelési folyamatban, hanem az egész társadalmon belül is.

18. Az angol üzleti nyelvben az 'upstream' és 'downstream' kifejezések jelölik ezt a különbséget – a ford.

3.3 Regulációs mód és disztribúció

A regulációs mód az állam és a társadalom közvetett és közvetlen *hatásgyakorlását* jelenti *a termelés és az újratermelés* folyamataira. Gyakran azt feltételezik, hogy a reguláció osztályképződésre gyakorolt hatása meghaladja a termelési mód jelentőségét (vö. Althusser és Balibar 1982: 315–316, 330–331; Lipietz 1992: 15–19), hiszen előbbi teremti meg a legitimitását a többletmunka és a többletérték termelési folyamatban megjelenő bizonyos elcsúszási formáinak, valamint – a társadalmi norma- és értékrendszerek által – a bérmunka és a reprodukciós munka kölcsönös viszonyának. Az állam emellett a disztribúció különböző módjaival (például a nyugdíjasok, a szociális segélyben részesülők, a vállalatok és a családiház-tulajdonosok számára megvalósított transzferek) és a nyilvános infrastruktúra rendelkezésre bocsátásával célzottan tudja befolyásolni a társadalmi struktúrát és a társadalmi struktúra térbeli leképeződésének folyamatát, térbelivé válását [Verräumlichung].

A regulációkat alapvetően kétféle célkitűzés vezérelheti: egyrészt a tőkefelhalmozás kiszélesítése és bebiztosítása, másrészt a szociális integráció. Vagy a munkafolyamatban hajtják végre őket, vagy pedig strukturális és intézményi előírásokat hoznak bizonyos társadalmi bezáródási folyamatok érdekében (például a migránsokkal szemben; vö. Körber 1998). A tőkefelhalmozás („versenyképesség”) és a szociális integráció („a társadalmi és a térbeli egyenlőtlenségek leépítése”) céljainak egymáshoz való viszonyát társadalmi harcok döntenek el, amelyeket vállalatokban, üzletágakban, lakónegyedekben, városi agglomerációkban, nemzetállamokban és államszövetségekben folytatnak le, és amelyek az osztályharcok többé vagy kevésbé tudatos formáit jelentik (lásd ehhez az „életstílusok politikájának” tágabb értelmezését: Dangschat 1996a).

Az állam disztributív funkciójának ebben az összefüggésben megnövekszik a jelentősége.¹⁹ Az állam – a „horizontális diszparitások kiegyenlítésének” (Bergmann et al. 1969) értelmében – beveti rendelkezésre álló lehetőségeit azért, hogy a két cél követését sajátos módon regulálhassa, és ennek során egy sajátos retorikát használ annak érdekében, hogy a parlamentáris demokrácia keretében ezek többséget kapjanak. Az állam, illetve egyes érdekcsoportjai, mint pl. a pártok, oly módon (de)regulálják a termelés és az újratermelés módozatait, hogy általuk biztosítva lássák azon elképzeléseik megvalósulását, amelyek a társadalomnak a felhalmozás történelmi és térbeli feltételeihez történő hozzáigazítására vonatkoznak. Ennek során társadalmi harcok keretében cselekszenek – vagy pedig a

19 Lásd ehhez Lepsius (1979) „ellátási osztályok” fogalmát, továbbá Hradil (1987: 25–50, 1990: 125) megjegyzéseit, amelyek szerint az állami infrastruktúra az egyenlőtlenség „új” dimenzióját, a jóléti állam és az „új társadalmi mozgalmak” pedig a társadalmi egyenlőtlenség „új” oksági mezőit [Ursachenfeld] jelentik. Hradil ugyanakkor a reprodukció eme új formáit nem vonatkoztatja osztályformációkra, hanem ehelyett analitikus módon és az oksági viszonyt tekintve leválasztja őket a társadalmi egyenlőtlenség más „új” keretfeltételeiről. Azt állítja ugyanis, hogy a társadalmi miliók – amelyek a „közvetítő faktorok” összekapcsolódásai – „jellemző vonása”, hogy „nem feltételeznek egy eleve létező összefüggést bizonyos életcélok és bizonyos helyzetek között” (Hradil 1987: 164).

populizmus bizonyos formáira reagálnak (például a migránsok, a szociális segélyben részesülők, a koldusok, a drogfüggők stb. elhárítása céljából).

A reguláció ezáltal közvetlen (munkaerő-piaci reguláció) és közvetett módon (az újratermelés regulációja a nyugdíjrendszeren, a családpolitikán, az adótörvényeken a szociális infrastruktúra, vagy éppen az askriptív jegyek alapján történő diszkriminációk által) meghatározza a tőkefelhalmozás intenzitásának és bizonyos formáinak a keretfeltételeit. Ebben az összefüggésben a „globalizáció”, a „szellemi-erkölcsi vezető szerep” és az értékminták (a DINK-ek²⁰ hedonista munkaethosza a családi integráció ellen) retorikái válnak fontossá. Éppen a jó és helyes életről alkotott elképzelések szimbolikus „értékméréseinek” mikró- és mezoszinten található „finom különbségei” jelentik a posztindusztriális osztálystruktúrák társadalmi reprodukciójának a „*csatamezőit*” [battlefield]. Évéggett döntő mértékben összekapcsolódnak a fogyasztás egy specifikus formájával.

3.4 Fogyasztási modell (tercier strukturálás)

A *fogyasztás* mérete és jellege különös jelentőséget kapott a regulációs retorikák reprodukciója és a társadalmi és fizikai térbeli pozícióért küzdő csoportok demonstratív distinkciói szempontjából. Nemcsak a jólét kifejezése – mint még Simmel korában, illetve a német gazdasági csoda hullámainak időszakában –, hanem az *ízlések disztinkciója* miatt is kap a fogyasztás ilyen nagy jelentőséget a különböző szinteken. Míg a kapitalizmus fordista fázisát még a *tömegfogyasztás* (és a tömegízlés) jellemezte, addig a divatok, a trendsetterek és trendlemmingek által differenciált kereslet egy növekvő nyomást fejt ki a termelésre a flexibilizálás érdekében (lásd még a már leírt következményeket a termék- és folyamatinnováció számára, és az ezekből levezethető következményeket a társadalmi egyenlőtlenségre nézve).

A különböző márkák és stílusok fogyasztói cikkek (különösen a ruházat, a szabadidős sportárucikkek, az autók, a lakásberendezés) által történő „értékméréseinek” társadalmi jelentőségét e helyen nem követem tovább nyomon, akkor sem, ha Bourdieu az „életstílusok tereként” nagy jelentőséget tulajdonít nekik (viszont ezeket csak matematikai-statisztikai alapon rendeli hozzá a foglalkozási és az osztálystruktúrákhoz). Ezzel szemben tömören kitérek a *lakóhely* jelentőségére. Ez egyrészt az állami és a kommunális disztribúció (szociális bérlakások szektora) eredménye, amely a szociális problémák kumulációját eredményezi („szociális gyűjtőpontok”, mint a szociálisan hátrányos helyzetűek térbeli koncentrációja az őket további hátránnyal ellátó lakás- és lakókörnyezet-szituációkban; vö. Allisch és Dangschat 1993).

20 *Double Income No Kids: duplán kereső, gyermek nélküli pár* – a ford.

Másrészt a piaci kereslet határozottan kiélezett szegregációs mintákhoz vezet, amely az osztály-, milió- és életstílusjegyek alapján történő társadalmi-térbeli disztinkció eredménye. Ebben az összefüggésben a „*dzsentrifikációnak*” – mint az attraktív belvárosközeli lakásállomány 70-es évektől kezdődő gazdasági felértékelődésének és ezen lakókörnyezetek kulturális átértékelődésének – van különös jelentősége. Ennek a folyamatnak a keresleti oldalon túlnyomórészt az úttörők (fiatalok, akik alternatívát keresnek a polgári étellel szemben, köztük sok egyetemi és főiskolai hallgató) és a „dzsentrifikálók” (jobb keresetű egyedülállók vagy gyermek nélküli élettársi kapcsolatban élők az „új szolgáltatói osztályokból”), tehát az „új” életmódok és életstílusok csoportjai a hordozói és formálói (vö. Allisch és Dangschat 1993).²¹ A nagyvárosokban ily módon az intenzív társadalmi modernizáció *társadalmi-térbeli szigetei* jönnek létre (a társulási és a közösségi formák egyre inkább szabad választásának összes vetületével), amelyek a reprodukció szomszédsági érintkezési hálózatok mikromilióiban zajló folyamatai, az itt található szabadidős szcénák, vagy az „új szolgáltatók” szakmai szocializációs mintái alapján az „új városlakók” mintaképévé válnak. A lokális politikai és igazgatási cselekvés eme miliók felé orientálódik. A várostervezés jelentősen befolyásolja az osztályformáció újratermelését, az osztályellen-téteket pedig kiélezi térbeli megszilárdulásuk (vö. Dangschat 1995a).

4. A KRÍZISSZERŰ ÁTMENET A FORDIZMUSBÓL A POSZTFORDIZMUSBA, MINT AZ ÚJ OSZTÁLYKÉPZŐDÉS OKA

A társadalmi egyenlőtlenségkutatás újabb megfontolásaiba alig vonják be azt a kérdést, hogy mi is az oka az „új” társadalmi egyenlőtlenségeknek, a destrukurálódási folyamatoknak vagy az „értelembarakácsolás” kényszerének/örömének. Bourdieu – bár politikai cselekvőként heves elkötelezettséggel vesz részt a neoliberalizmus elleni franciaországi és európai társadalmi küzdelemben – sem építi be szisztematikusan ezeket a felismeréseket osztályelméletébe (vö. Bourdieu 1997a). A regulációs iskola ezzel ellentétben nemcsak egy elemzési kerettel szolgál a *társadalmi egyenlőtlenség levezetése és az új reprodukciós formák számára*, hanem a nemzetállamoknak a „versenyre épülő államba” [Wettbewerbsstaat]

21 A „dzsentrifikáció” folyamatát a specifikus foglalkozási pozíciók mellett mindenekelőtt a nők „házi-asszonyosodástól” történő előrehaladott megszabadítása hordozza – Hamburg dzsentrifikálódott lakónegyedében az összes megkérdezett nő csak kb. 8%-a adta meg foglalkozásként, hogy „háziasszony”. Ezen nők között gyakran egy erős karrierorientáció van túlsúlyban. Így a DINK-ek kapcsolati modellje nemcsak a „helyes” mikromilióért folytatott harcban, hanem a legjobb nyereségeket hozó nagyvárosi lakásrészipiacokon is érvényre juttatja magát.

történi átmenetükben játszott szerepét a posztfordizmusba történő krízisszerű átmenetre adott reakcióként is tematizálja. Ennek során a tőkefelhalmozás flexibilizációjának tulajdonítják a fordista hegemoniális struktúra megváltoztatásának hajtóerejét, különösen azóta, amióta a pénztőke jelentős részei globalizálhatók. Annak érdekében, hogy az egyre erősebben globalizálódó tőkefelhalmozás körülményei között meg tudjanak őrizni egy versenyképes pozíciót, a régiók egy – a „flexibilizált tőkefelhalmozás” (Harvey 1987) legjobb keretfeltételeiért folytatott – telephelyversenybe keverednek bele vagy kényszerítik bele egymást. A (de)reguláció mechanizmusainak segítségével hozzá kell igazítani a társadalmi struktúrákat, értékmintákat és reprodukciós formákat az új, általánosan csak „posztfordistának” nevezett hegemoniális struktúrákhoz.

A pénztőke vitathatatlan globalizációja, a terek egy sűrűbb, „valós idejű” információs hálózat általi megsemmisítése és az intenzívebbé váló külkereskedelmi viszonyok mellett különösen az ún. „globális városok” munkaerőpiacai változnak meg határozottan.²² A nagyvárosi társadalmak osztálystrukturálódása szempontjából mindez közvetlenül és direkt módon válik relevánssá (vö. von Freyberg 1996) – növekszik ugyanis a szolgáltatói társadalomba történő átmenet sebessége (vö. Häußermann és Siebel 1995), ami alapvetően megváltoztatja a munkaerőpiacokat és a bér- és a reprodukciós munka közti viszonyt. A *szekunder szektor* egy erősödő nyomásnak van kitéve a tekintetben, hogy a termékciklusok fenntartása érdekében racionalizáljanak, illetve a termelést kedvezőbb termelési feltételeket kínáló helyekre helyezték át (deindusztrializáció); mindennek a növekvő strukturális munkanélküliség és az egyre gyakoribb kordedvezményes nyugdíjazás a következménye. Az elbocsátások a régi szövetségi tartományokban mindenekelőtt a migránsokat és gyerekeiket, az új tartományokban pedig a nőket érintik. A *tercier szektort*

22 Ez a Sassenre (1991, 1993) visszanyúló terminológia kétszeres értelemben is pontatlan. Először is a városok egy korlátozott – főleg a pénzügyi hálózatokban jelentős – körét nevezi meg „globális városként” (például New York, London, Tokió, Los Angeles és Párizs), másodsor az egész várost „globálisaként” szemléli. A globális és nem globális városok dichotómiája a város-vidék ellentétéhez kanyarodik vissza, amelynek meghaladására többérvényű város- és regionális szociológiai kutatásra volt szükség. Az összes város (mint ahogy az összes hely is) ki van téve ellenben a globalizációs mechanizmusok (valószínűleg tovább fokozódó) befolyásának. Különböznek azonban a tőke flexibilizált tőkefelhalmozáshoz fűződő érdeke alapján, vagyis a globalizációs nyomás tekintetében, de a specifikus reguláció alapján is (vö. Dangschat 1996b). Ezek a városok közti különbségek csak feltételesen tekinthetők hierarchikusnak, mivel léteznek a jellegükben az ökológiai niche-ekhez hasonló fülkefunkciók [Nischenfunktion] is (példa erre a tömegfogyasztási cikkek termelése Közép- és Kelet-Európa „meghosszabbított munkapadjain”). Ráadásul nem is egész városrégiókat érintenek egyformán a globalizációs folyamatok, hanem csak meghatározott foglalkozásokat, részlegeket, cégeket, üzletágakat, negyedeket (lásd a globalizációs vitához Brock 1998). Sokkal fontosabb az, hogy mi a jelentőségük ezeknek a globalizált gazdasági és városi-térbeli töredékeknek a többi gazdasági egység, a többi városi részterület, illetve a társadalmi modernizációs folyamat szempontjából, amennyiben például egy „vállalkozó szellemű város” (vö. Dangschat 1995a; Harvey 1989) politikája, igazgatása és szövetségei a globalizáció hatásai alapján kialakuló értékminták és reprodukciós formák felé orientálódnak.

jóval határozottabban jellemzi a szekunder szektornál a kvalifikációk, a díjazások és a munkahely biztonságának polarizációja. Az üzemi tanácsoknak és a szakszervezeteknek a céges struktúrák, de a foglalkoztatottak szocializációs mintái miatt sincs esélyük arra, hogy szerepet kapjanak a munkakörülmények kialakulásának folyamatában (az aktív szakszervezeti tagság vagy az üzemi tanácsok felállításának követelése gyakran az elbocsátással történő fenyegetést vonja maga után). A deregulált munkahelyek aránya nagyon magas, egyes üzletágak (kiskereskedelem, vendéglátóipar, vagy akár a média és az egyetemi kutatás területei) szinte kizárólag az olyan, a „normál munkaviszony alatti” munkaviszonyok alapján épülnek fel, mint a kényszervállalkozás, a kényszeres részmunkaidő, a szezonális munka, az időben korlátozott munkaszerződések, a társadalombiztosítási kötelezettség határa alatti foglalkoztatás, a kapacitásorientált munkaidőrendszer és a napszámos munka. A bérharc aligha lehetséges ezekben a deregulált és gyakran egyben marginalizált állásokban, mivel a messzemenően nem védett munkaviszonyokból történő közvetlen elbocsátás lenne a következménye.

Az a fizetés, amit ezekben az állásokban meg lehet keresni, gyakran nem elegendő az önálló gazdálkodáshoz. Ennek háttere előtt növekszik annak a jelentősége, hogy csökken a háztartások mérete, és növekszik az egyfős háztartások száma, ugyanis ezek által kevésbé lehet a családra mint szükség- és szolidaritási közösségre támaszkodni.²³ Az állam a 60-as évek végén (a szövetségi szociális törvény megfogalmazása által) hajlandónak mutatkozott arra, hogy az ilyen vészhelyzetekért anyagilag és segélyekkel is kezeskedjen – viszont ezzel egy időben aláásta a munkások önellátó gazdálkodásának a lehetőségét a városiasodás folyamata során, valamint azáltal is, ahogyan a perifériális lakótelepeken a szociális bérlakásszerkezet kialakítása megtörtént. A tőkefelhalmozás új körülményei között az állam most nemcsak hogy fizetésképtelennek nyilvánítja magát és kijelenti fizetési hajlandósága hiányát, de ráadásul a – munkaerőpiacra időben vissza nem találó – segélyezetteket is felelőssé teszi saját szociális helyzetükért.

A kereseti tevékenység és a reprodukciós munka viszonyát is érinti mindez. Míg egyfelől a nők egy bizonyos típusa (jól képzettek, 35 év alattiak, akik rendszerint nem házasok, és akiknek a külseje megfelel az attraktivitás bizonyos kritériumainak) számára belépési és felemelkedési lehetőségek keletkeznek, addig a nők másik része (kevésbé képzett, idősebb, házas nők, akik egyfajta „elő- és aládolgozóként” fungálnak) számára a bezáródási tendenciák annál inkább rigid módon jelentkeznek, mivel a reprodukciós munka strukturális krízisét rájuk hárítják át (vö. Rodenstein et al. 1996). A *nők társadalmi helyzetének további polarizálódását* eredményezi az, hogy a karrierorientált nők rendszerint kivásárolják magukat a reprodukciós munkából, ami növeli az illegális foglalkoztatást a migráns nők között, vagy pedig a szolgáltatói foglalkozások között a marginalizált állások számát.

A szolgáltatói munkák differenciálódása, sőt az „új” háztartásformák szervezete is azt eredményezte, hogy a háztartások összjövedelme és a rendelkezésre álló egy főre jutó

23 Az „új”, nem családi háztartásformák kialakulását ebben az összefüggésben csak nehezen lehetne az individualizáció részeként felfogni, viszont annál inkább jelenti a munkaerőpiac számára történő rugalmas rendelkezésre állás növekvő kényszerét.

jövedelem jelentős mértékben polarizálódik. A nagy háztartásokkal és az egyedülálló szülőkkel az egyedülélők, és különösen a duplán kereső gyermektelen párok állnak szemben.

Ezek a – modern nagyvárosi munkaerőpiacok (és regulációjuk), valamint a hozzájuk tartozó reprodukciós formák²⁴ alapján keletkező – disztinkciós minták a maguk részéről az osztályviszonyok újratermelésének különböző mértékben intenzív és konzisztens mintáit eredményezik, amelyek másfelől hozzájárulnak a foglalkozási kategóriákon (vö. Noller és Ronneberger 1995) és a városi téren belüli bezáródási folyamatokhoz. Ennek során a társadalmi-térbeli bezáródási folyamatok vagy a lakóhelyek koncentrációs és szegregációs mintái, vagy pedig a mikromiliók szabadidős és rekreációs terei szerint mennek végbe. Míg a szegregációs minták különösképp kihangsúlyozzák a polarizációt (a tradicionális nagy-polgári lakónegyedek és a dszentrifikált negyedek vs. a „szociális gyűjtőpontok”), addig a szabadidős szcénák inkább csak a disztinktív, nem hierarchikus életstílus- és miliőcsoportokon keresztül hatnak.

5. NEM AZ OSZTÁLYHARC VÉGE, HANEM AZ ERŐLTETÉSE

A modernizációs folyamat kiterjedése, intenzitása és iránya a társadalmi harcok tárgyait képezi – gazdasági blokkok, nemzetállamok, városrégiók, társadalmi osztályok, továbbá intézményes ügynökeik között. Ez alapján lehetséges megragadni a „*Németország, mint telephely*” kérdése körül kialakult, már kb. három éve, főleg a médián keresztül folytatott vitát és a belőle levezetett követeléseket is, amelyek spektruma a tradicionális német szociális állam feltétel nélküli megtartásától a munkafolyamatokon kívül elhelyezkedő személyek összes jogainak és reprodukciós lehetőségeinek masszív leépítéséig terjed. Az egészhez egy globalizációs retorikát társítanak a neoliberais és a konzervatív pártok, az ipari szövetségek, az ipari és kereskedelmi kamarák és a médiumok, amelyek egyre nagyobb „deregulációt” követelnek.

Tarthatja valaki ezeket a lépéseket szükségesnek annak érdekében, hogy ne kelljen

24 A „készlet nélküli termelésnek” [just-in-time-Production] pedig egy alacsony hajlandóság felel meg a partneri kapcsolatok vagy akár a családi kötelek létesítésére. Ez nemcsak a posztadoleszcencia fáziásnak kinyújtását, az első szülések (a 30-as évek végéig történő) kitoldását és a térbeli és foglalkozási flexibilitást eredményezi, hanem egy az „itt” és „most”-ra vonatkozó hedonizmust is, amely egyfajta „just-in-time-kielégítés” alakját veszi fel, és amely a közép- és hosszú lejáratú kötődésekkel, gondolkodásmódokkal és szolidaritási mintákkal konkurál.

végleg „lehúzni a rolót”, és üdvözölheti is, ha ily módon hajtanak végre deregulációkat, mert úgy gondolja, hogy csak így lehetséges megfelelni a globalizáció követelményeinek. Azonban ha az ember ezzel ellentétes véleményt képvisel – mivel mindezek árát, a társadalmi dezintegrációt és a társadalmi-gazdasági polarizációt túl magasnak tartja –, akkor társadalomtudósként nem szabadna a társadalmi egyenlőtlenség megjelenési és reprodukciós formáit izolálva megfigyelő szinten leragadnia, vagy ezeket akár a modern társadalmak „új” strukturáló mechanizmusainak kineveznie. Ekkor sokkal inkább egy „felülről folytatott osztályharcot” kellene felismernie azokban a törekvésekben, amelyek a vállalatokat, üzletágakat és régiókat egy új regulációnak akarják alávetni. Ugyanakkor, ha a társadalmat csak abban az esetben fogjuk fel osztálytársadalomként, amennyiben létezik egy munkásosztály a megfelelő egységes értékmentákkal és életcélokkal, akkor nem vesszük észre a *felső szinten megvalósuló osztályképződést*, amelynek céljai közé tartozik az alul történő osztályképződés megakadályozása; ennek jelenti eszközét a kulturális hierarchizálás és a demonstratív disztinkciók túlhangsúlyozása, és ezzel egyidejűleg az egész osztályretorika elvetése.

A „globalizáció” körüli vita tehát *nem* szorította háttérbe a régi osztály- és osztályharc-retorikát – ahogy azt Kreckel (1998) gondolja –, hanem a fordizmusból a posztfordizmusba történő átmenet során mindez az osztályharc lényegi elemét jelenti. Kreckel emellett azt a következtetést vonja le, hogy „sem a hétköznapi emberek, sem az őket képviselő politikusok, sem az őket meggyőző médiumok nem találják az osztályretorikát különösen plauzibilisnek” (Kreckel 1998: 33). Az olyan ember azonban, aki nézi manapság a híradásokat (akár a közszolgálati csatornákon is), már nagyjából három éve naponta megtapasztalhatja az osztályharcot, mivel a politikusok nyugdíj- és adóreformmal kapcsolatos állítólagos „tehetetlenségét” nem lehetséges egy kompromisszummal feloldani, ha ezeket osztály-konfliktusként dolgozzák fel. Éppen a médiában folytatott globalizációs vita (vö. Tschirkov 1997) – kit érdekel egyáltalán, hogy a Dow Jones-index 67,3 ponttal emelkedett, és egy új csúcspontot ért el? – segít abban, hogy a dologi kényszerekre épülő politika neoliberális-neokonzervatív interpretációját legitimálva, keresztülvigyék a „fejek feletti hegemonia” egy formáját: ha már létezik a „globalizáció” folyamata, akkor „nekünk” szükségünk van egy erős, integrált európai piacra. Ez pedig megköveteli, hogy legyen egy közös valuta (euró), amelynek – természetesen – keménynek kell lennie, hogy az emberek megbízzanak benne. Ahhoz, hogy az euró keménységét biztosítani tudják, szükségesek bizonyos szankcionálási lehetőségek és fegyelmező intézkedések (konvergenciakritériumok), amelyeket olyan szigorral határoztak meg, hogy számos deregulációs intézkedés keresztülvitelét megkönnyítik. Ennek folyamán – egy már bevezetett retorika háttere előtt, amely a segélyek és bérek közötti távolság meghatározásának elvét [„Lohnabstandsgebot”²⁵] és a világ legmagasabb adó- és járuléktelherelését tematizálja – főleg a termelési folyamatból

25 A „Lohnabstandsgebot” a német szociális jog azon alapelve, amely szerint a szociális és a munkanélküliség mértékét a kereső tevékenységhez kapcsolódó fizetésekhez képest alacsonyabban kell meghatározni (ehhez az alsó jövedelmi csoportok átlagjövedelmét veszik alapul). A cél a munkaszerzés előmozdítása és a felelősség érzetének erősítése – a ford.

már korábban (koruk, nemük, végzettségük alapján) kiselejtezettek degradálják és marginalizálják tovább. Ez lenne az osztályharc vége?

Bizonyára nem, hiszen a fordizmusból történő átmenet felerősíti az osztályharcok kiélezéséhez szükséges összes tendenciát: a megváltozott felhalmozási rezsim a nagymértékű és részben tartós munkanélküliségből következően kiszélesíti a maximális kizsákmányolás [(Über-)Ausbeutung], a drasztikus bércsökkentés és a munka deregulálásának lehetőségeit. A tőkefelhalmozás és a reguláció a felső középosztály reprodukciós formáit támogatja, ezáltal a „kizsákmányoló kizsákmányoltak” pozíciói jönnek létre, amelyekkel rendszerint együtt jár a saját osztályhelyzettel kapcsolatos (ön)megtévesztés is.²⁶ Az alsó középosztályokban növekszik a lecsúszástól való félelem, ami a már „kint” lévőekkel, illetve az askriptív jegyek alapján könnyen azonosítható, és a dezintegrációs folyamatok „okozóiként” instrumentalizálható személyekkel (migránsokkal, segélyezettekkel) szemben gyakran *agresszív kirekesztési formákat* eredményez (vö. Bude 1998). A nemek, a kohorszok, az etnikai és rasszbeli csoportok közti konfliktusok tehát az osztályharcok és az osztályok formálódásának részét képezik, és *nem* jelentenek új, a korábbiakat keresztbe metsző egyenlőtlenségi struktúrákat (vö. Diettrich 1999). Pontosan ezekről a – erősödő neoliberális regulációk [„Reaganomics”] következményeit jelentő – folyamatokról van szó, amikor az osztályharc során a kétharmados társadalom metaforáját terhelik, és nem pedig arról, hogy az emberek 33%-a egy önkényesen megállapított jövedelmi határ szintje alatt él tartósan.

Az, hogy a flexibilizált és globalizált tőkefelhalmozás és a változatos – még szilárd mintákat kereső, és ezért osztályharcokra szétbomló – reguláció közti összefüggéseket a német szociológusok messzemenően figyelmen kívül hagyják, inkább csak azt jelenti, hogy a mai szociológiai mainstream a polgári reprodukciós formákhoz és karriermintákhoz kötődik,²⁷ semmint azt, hogy túlléptünk volna az osztálystruktúrákon. Nem bizonyíték az osztályok hiányára az, hogy a szövetségi német szociológiában a mai „kulcskonfliktusokat” már nem ismerik fel osztálykonfliktusokként – ez inkább egy felülről folytatott sikeres osztályharc következményét, vagy akár egy osztályharc-retorika alkotóelemét jelenti.

Ha a szociológia a strukturált – azaz a hatalomból és az uralom formáiból szisztematikusan levezethető – társadalmi egyenlőtlenség végéről ad le jelzést (akár a nem strukturált életstílusok, akár a társadalmi egyenlőtlenség biografizálódásának, dinamizálódásának vagy individualizálódásának formájában), akkor ideológiailag előkészíti a terepet arra, hogy kevesebb állami regulációs energiát kelljen fordítani a társadalmi integráció politikai céljára. Abban az időszakban, amikor az állam intenzív erőfeszítéseket tesz a gazdaság versenyképessége érdekében, az ilyen jellegű szociológiai elemzések

26 Az idő fogja eldönteni, hogy ezt mennyiben változtatja meg az, hogy a „lean management” folyamán egész ágazatokban (bankok és biztosítók) egy teljes menedzsmenti szint fog „felszabadulni”.

27 Mannheim–Köln „Rajna menti tengelyének” a dominanciája érhető tetten a kutatások világának általános irányultságában (példa erre a Német Szociológiai Társaság előző kongresszusának idevágó szekciója), ahol is egy mikroszociológiai, pozitivistá-kvantitatív megközelítés (gyakran a racionális döntés elmélete) uralkodik.

eredményeiben inkább a társadalmi egyenlőtlenség – állami dereguláció általi – növekedésének okát kell látnunk.

Amennyiben empirikus módon igazolható az, ami itt hipotézisként került kifejtésre – vagyis hogy a fejlett kapitalista társadalmakban a társadalmi egyenlőtlenség termelésének és újratermelésének több alapmechanizmusa működik egyidejűleg (vö. Kreckel 1992: 157) –, akkor nemcsak hogy különböznek egymástól a közösségi és társulási formák, hanem konfliktusos helyzetbe is kerülnek egymással, és az osztályformálódások alkotóelemeivé válnak. A termelési és újratermelési módozatok különböző „helyeit”, illetve „mezőit” egyrészt a kapitalista termelés mód és az azt reguláló állami-intézményi praxis formálja, másrészt pedig a társadalmi átalakulás szempontjából eltérően innovatív klaszterekhez is kötődnek. Ezek a „helyek” vagy „mezők” ezzel egyidejűleg összekapcsolódnak társadalmi szituációkkal és az osztálystruktúrák termelésének és az osztályformációk újratermelésének meg tapasztalható-érzékkelhető helyeivel is (nemzetközi bevásárlóközpontok, ingyencélettermek, „kultúrkatedrálisok”, irodai tájképek, dzsentrifikált lakónegyedek, régi építésű munkásnegyedek, kispolgáriás szociális bérlakások, lakótelepek és szuburbán elővárosok stb.).²⁸ Ez azt jelenti, hogy a társadalmi harcok összes mezőjét és összes terét (az „életstílusok politikájától” kezdve a globalizációs retorikát az osztályharcokon való túllépésként értékelő interpretációkon keresztül az ebből levezetett keynesiánus jóléti állam leépítésére vonatkozó követelésekig) a tőkefelhalmozás, és különösképpen a reguláció egy sajátos formája jellemzi, amely tartalmazza a társadalmi differenciálódás és hierarchizálás specifikus módjait is.

Ha egy társadalomban több disztinkciós és strukturálási módozat van egyidejűleg jelen, akkor a társadalmi csoportok feletti hegemonia kérdése egy új aspektussal bővül, ugyanis időközben már nemcsak a társadalmi pozicionálásra megy ki a játék (akár a munkásosztályba, középrétegbe, technokratikus miliőbe való önbesorolás, akár a disztinkciós módokért folytatott verseny alapján történik), hanem a *társadalmi egyenlőtlenséget* a hétköznapiakban és a társadalmi (de)strukturálódás közvetítése során *értelmező diskurzusok feletti hegemonia* is tétté válik. A társadalmi egyenlőtlenség társadalmi cselekvés által történő reprodukciójában ezáltal különleges hangsúlyt kap az osztályok és az osztálymiliók közötti, a „helyes” mentalitásért és életmódért folytatott verseny, amely ismét csak hozzájárul az osztályformálódás szétforgácsolásához. Ha a munkásosztály és az „új szolgáltatói osztályok” az identitásuk kialakítása során úgy fogják fel önmagukat, hogy ennek során a disztinktív mozzanatok és a harmadrangú (mert az első- és másodrangú kategóriák, mint az osztályhelyzet, a jövedelem és a végzettség, szinte megegyezőek) kategóriák kerülnek kihangsúlyozásra, akkor a kapitalisták osztálya elérte a célját, amely nem más, mint a saját osztályhelyzet felismerésének megnehezítése. Egy ilyen szituációban az olyan társadalomtudományos értelmezések, amelyek leválasztják az osztályok – éppen ezeken a harmadrangú kategóriákon keresztül megvalósuló – reprodukcióját keletkezésük hátteréről, vagy amelyek a disztinkciós és strukturáló módozatok egyikét kötelező érvényűnek adják ki,

28 Ettől függően különböztethetők meg a nem, az etnicitás, a kohorsz, a generációk, a háztartás formája stb. alapján a társulási módozatok.

ideologikusak, amennyiben az ott uralkodó értékpreferenciákat, integrációideológiákat, közösségképződési és társulási praktikákat támogatják a többi kárára.

Tehát: *nincs* vége az osztályharcnak; épp ellenkezőleg: hevesebbé vált. A megváltozott termelési viszonyok közvetlenül befolyásolják a munkaerőpiacot és az osztálystruktúrákat (primer strukturálás). Egy bizonyos állami és társadalmi regulációt sugalmaznak ezenkívül, amely új módon határozza meg a tőkefelhalmozás és a – osztársadalmat, vagy csak bizonyos részeit érintő – társadalmi integráció kölcsönös viszonyát (szekunder strukturálás). A munkaerő és az osztályok reprodukciós formáit éppúgy érinti mindez (tercier strukturálás). Új dolgot jelent – és ezt a szociológián belül egyhangúlag megerősítették – az, hogy egyre fontosabbá válnak azok a reprodukciós formák, amelyek a *fogyasztáson és szabadidőn*, életstílusokon és/vagy miliókon keresztül mennek végbe. Szimbolikus tőkéről és disztinkciós retorikáról van itt szó azonban, amelyeket az ismét határozottan megjelenő osztályantagonizmusok *elkendőzése* céljából hívnak segítségül vagy propagálnak.

Az egyidejű kinyílási, és mindenekelőtt a bezáródási folyamatok azt eredményezték, hogy a gender és a rassz, a kohorsz és az életkor, a háztartási formák és a régiók²⁹ egyenlőtlenségi dimenzióit az osztályoktól és rétegektől függetlenül kezdték el felfogni. Egy ilyen szemlélet vagy túlhangsúlyozza a monokausalitást, vagy csak „kötelességszerűen” sorolja fel ezeket a dimenziókat (és becsüli le de facto a strukturálás erejét), hogy aztán a többi kötődést (mindenekelőtt: az osztálystruktúrákat) a maguk dekonstrukciójában írassák le. További fogyatékoságot jelent az, hogy ezeket a dimenziókat rendszerint egymástól izolálva szemlélik (például a nők és férfiak arányát a különböző életstílus-klaszterekben Spellerberg [1996] esetében). Nem az „önmagában vett nők”, nem az „önmagában vett migránsok”, és nem az „önmagában vett fiatalok” jelentik a társadalmi aktorokat: minden személyben az összes dimenzióban elfoglalt pozíció összessége jut kifejeződésre, ezért a társadalmi egyenlőtlenség elemzésére a *tünetegyüttesek, a sajátos konfigurációk*

29 Elméleti szempontból nagyon elégtelen módon sikerült a *regionális egyenlőtlenségeket* értelmezni. A területi önkormányzatok rendszerint csak konstatálják a regionális egyenlőtlenségeket a hivatali testületek statisztikáit összehasonlítva (vö. Bertram 1992; Bertram és Dannenbeck 1990; ugyanez vonatkozik a KSPW [Kommission für die Erforschung des wirtschaftlichen und sozialen Wandels in den neuen Bundesländern: az új szövetségi tartományok gazdasági és társadalmi átalakulását vizsgáló bizottság – *a ford.*] keretében megvalósult a keleti és nyugati országrészeket összehasonlító tanulmányok túlnyomó részére is), miközben meg sem próbálják megtalálni a különbségek okait. A régió emellett keresztbe metszi az összes többi „új” dimenziót, mivel mindaddig magában foglalja ezeket, ameddig a régiókat csak az emberek aggregációiként fogják fel. Csak a felhalmozási módok és különösen a régiók regulációja közti különbségek elemzése által lesz lehetőségünk arra, hogy a regionális egyenlőtlenségeket egyenlőtlén regulációs módozatokként – azaz mindig sajátos fekvéssel rendelkező osztályharcokként – tudjuk felfogni. Ennek előfeltétele ugyanakkor a tér egy sajátos elméleti felfogása, amely más helyen lett kidolgozva (Dangschat 1996a).

megközelítésmódját [Syndrom-Ansatz] kellene választani. Talán épp az jelenti a „fehér füstölés” egyik okát az egyenlőtlenségi struktúra területén, hogy még rejtve maradtak azok az utak, amelyek az „igazi” hozzáférést biztosítanák a jelenkori strukturálódáshoz. Nem kizárt, hogy a társadalmi osztályok olyan konfigurációit lehetséges megalkotni, amelyek nagy magyarázóerővel rendelkeznek a társadalmi miliók – még megtalálandó – konfigurációi számára, amelyek másfelől (a viselkedésmódok tünetegyütteseiként) specifikus életstílusokat valószínűsítenek.

Ennek érdekében azonban a társadalmi helyzeteket és miliókat Hradilnál (1987: 158–170) és a SINUS Intézetnél konzekvensebb módon, a társadalmi miliókat, életstílusokat és viselkedésmódokat pedig a Müller (1992) és Spellerberg (1996) által megvalósítottnál világosabb módon kell megkülönböztetni egymástól. Ez az empirikus kísérletezés és a szociológiai kíváncsiság számára nagy lehetőségeket biztosít. Viszont a klasszifikálgatás és a méregetés közepette azon kérdés megválaszolásáért is fáradozni kell, hogy *miért* alakultak ki a társadalmi egyenlőtlenség minden szintjén új konfigurációk.

Fordította: Berger Viktor

Lektorálta: Huszár Ákos

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alisch, Monika–Jens S. Dangschat (1993): *Die solidarische Stadt. Ursachen von Armut und Strategien für einen sozialen Ausgleich*. Darmstadt: Verlag für wissenschaftliche Publikationen.
- Alisch, Monika–Jens S. Dangschat (1996): Die Akteure der Gentrifizierung und ihre „Karrieren“. In *Gentrification. Theorien und Forschungsergebnisse*. Szerk.: Friedrichs, Jürgen–Robert Kecskes. Opladen: Leske + Budrich, pp. 95–129.
- Althusser, Louis–Étienne Balibar (1972 [1965]): *Das Kapital lesen, Band 2*. Reinbek: Rowohlt.
- Amin, Ash (szerk.) (1994a): *Post-Fordism. A reader*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishing.
- Amin, Ash (1994b): Post-Fordism: Models, fantasies and phantoms of transition. In *Post-Fordism. A reader*. Szerk.: Amin, Ash. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishing, pp. 1–39.
- Beck, Ulrich (1983): Jenseits von Klasse und Stand? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten. In *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2*. Szerk.: Kreckel, Reinhard. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 25–74. [Magyarul: Ulrich Beck: Túlrenden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk.: Angelusz Róbert. Budapest: Új Mandátum, 1999, pp. 418–468.]
- Beck, Ulrich (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [Magyarul: Ulrich Beck: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság és Századvég, 2003.]
- Beck, Ulrich (1994): Die „Individualisierungsdebatte“. In *Soziologie in Deutschland. Entwicklung, Institutionalisierung und Berufsfelder, Theoretische Kontroversen*. Szerk.: Schäfers, Bernhard. Opladen: Leske + Burdich, pp. 185–198.
- Berger, Peter A.–Stefan Hradil (szerk.) (1990): *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt, Sonderband 7*. Göttingen: Otto Schwartz & Co.
- Bergmann, Joachim–Gerhard Brandt–Klaus Körber–Ernst Theodor Mohl–Claus Offe (1969): Herrschaft, Klassenverhältniss und Schichtung. In *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? Verhandlungen des 16. Soziologentages*. Stuttgart: Enke, pp. 67–87.
- Berking, Helmut–Sieghard Neckel (1990): Die Politik der Lebensstile in einem Berliner Bezirk. Zu einigen Formen nachtraditionaler Vergemeinschaftung. In *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt, Sonderband 7*. Szerk.: Berger, Peter A.–Stefan Hradil. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 481–500.
- Bertram, Hans (1991): Soziale Ungleichheit, soziale Räume und sozialer Wandel. In *Die Modernisierung moderner Gesellschaften*. Szerk.: Zapf, Wolfgang. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag, pp. 636–666.
- Bertram, Hans (1992): Regionale Disparitäten, soziale Lage und Lebensführungen. In *Zwischen Bewußtsein und Sein. Die Vermittlung „objektiver“ Lebensbedingungen und „subjektiver“ Lebensweisen*. Szerk.: Hradil, Stefan. Opladen: Leske + Budrich, pp. 123–150.

- Bertram, Hans–Clemens Dannebeck (1990): Pluralisierung von Lebenslagen und Individualisierung von Lebensführungen. Zur Theorie und Empirie regionaler Disparitäten in der Bundesrepublik Deutschland. In *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt, Sonderband 7*. Szerk.: Berger, Peter A.–Stefan Hradil. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 207–229.
- Bourdieu, Pierre (1982): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bourdieu, Pierre (1983): Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2*. Szerk.: Kreckel, Reinhard. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 183–198. [Magyarul: Pierre Bourdieu: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk.: Angelusz Róbert. Budapest: Új Mandátum, 1999, pp. 156–177.]
- Bourdieu, Pierre (1997a): *Der Tote packt den Lebenden. Schriften zu Politik und Kultur 2*. Hamburg: VSA-Verlag.
- Bourdieu, Pierre (1997b): Die Genese der Begriffe Habitus und Feld. In uő. *Der Tote packt den Lebenden. Schriften zu Politik und Kultur 2*. Hamburg: VSA-Verlag, pp. 59–78.
- Bourdieu, Pierre (1997c): Wie eine soziale Klasse entsteht. In uő. *Der Tote packt den Lebenden. Schriften zu Politik und Kultur 2*. Hamburg: VSA-Verlag, pp. 102–129.
- Brock, Ditmar (1998): Individualisierung und die Zugänglichkeit von Ressourcen. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 89–107.
- Bude, Heinz (1998): Die Überflüssigen als transversale Kategorie. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 363–382.
- Carchedi, Guglielmo (1987): *Class Analysis and social research*. London: Basil Blackwell.
- Dangschat, Jens S. (1994a): Lebensstile in der Stadt. Raumbezug und konkreter Ort von Lebensstilen und Lebensstilisierungen. In *Lebensstile in den Städten. Konzepte und Methoden*. Szerk.: Dangschat, Jens S.–Jörg Blasius. Opladen: Leske + Budrich, pp. 335–355.
- Dangschat, Jens S. (1994b): Segregation – Lebensstile im Konflikt, soziale Ungleichheiten und räumliche Disparitäten. In *Lebensstile in den Städten. Konzepte und Methoden*. Szerk.: Dangschat, Jens S.–Jörg Blasius. Opladen: Leske + Budrich, pp. 426–445.
- Dangschat, Jens S. (1995a): „Stadt“ als Ort und als Ursache von Armut und sozialer Ausgrenzung. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. No. 31–32, p. 50–62.
- Dangschat, Jens S. (1995b): „Soziale Brennpunkte“ – ein ehrlicher Begriff für die bürgerliche Hilflosigkeit. *Widersprüche* Vol. 15, No. 55, p. 33–46.
- Dangschat, Jens S. (1996a): Raum als Dimension sozialer Ungleichheit und Ort als Bühne der Lebensstilisierung? – Zum Raumbezug sozialer Ungleichheit und von Lebensstilen. In *Lebensstil zwischen Sozialstrukturanalyse und Kulturwissenschaft*. Szerk.: Schwenk, Otto G. Opladen: Leske + Budrich, pp. 83–119.
- Dangschat, Jens S. (1996b): Lokale Probleme globaler Herausforderungen in deutschen Städten. In *Stadt in Deutschland. Soziale, politische und kulturelle Lebenswelt*. Szerk.: Schäfers, Bernhard–Göttrik Wewer. Opladen: Leske + Budrich, pp. 31–60.

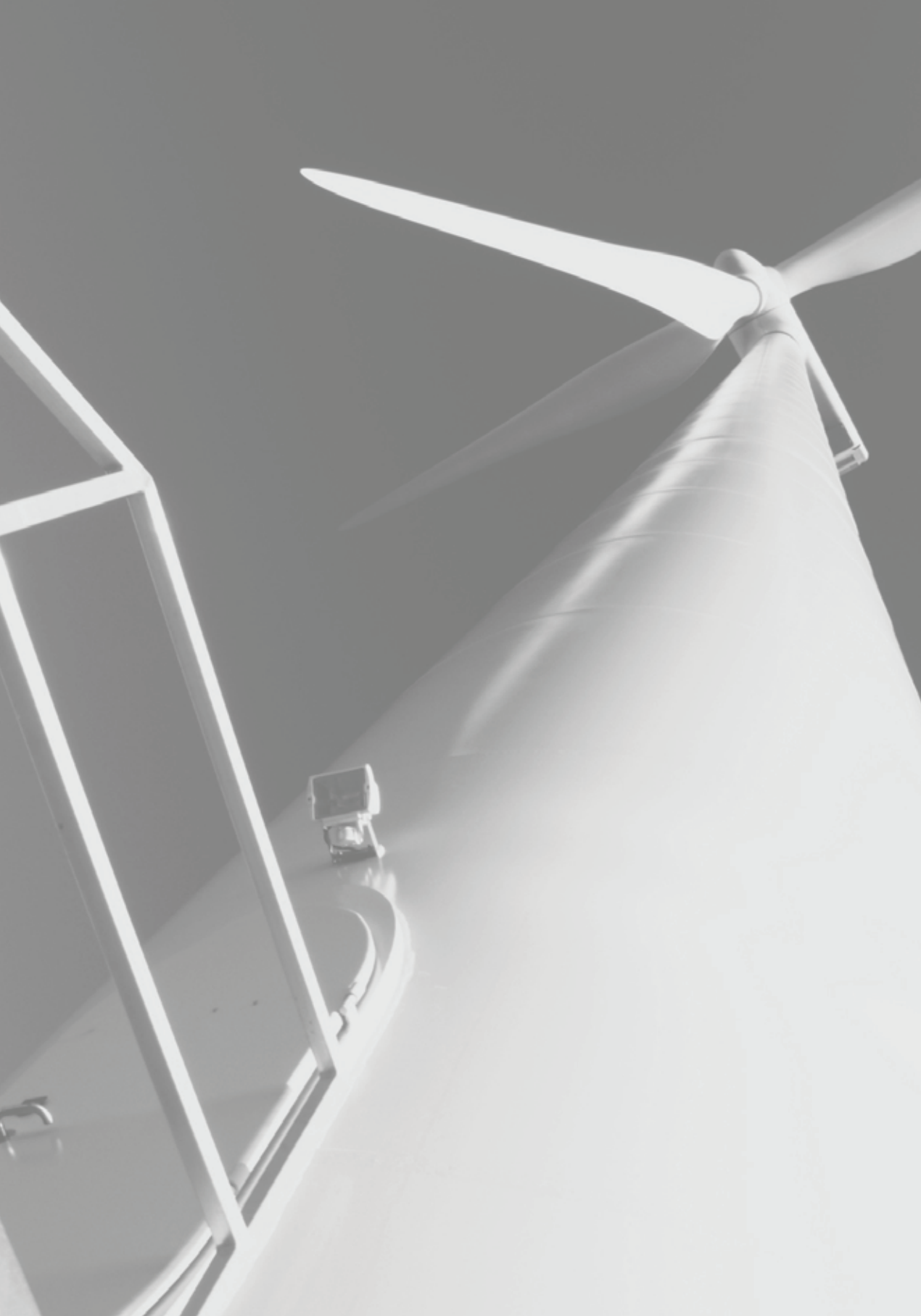
- Dangschat, Jens S. (1998): Warum ziehen sich Gegensätze nicht an? Zu einer Mikro-Makro-Meso-Theorie ethnischer und rassischer Konflikte im Städtischen Raum. In *Die Krise der Städte*. Szerk.: Backes, Otto–Rainer Dolase és Wilhelm Heitmeyer. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 21–96.
- Dangschat, Jens S. (szerk.) (1999a): *Modernisierte Stadt – gespaltene Gesellschaft. Ursachen von Armut und sozialer Ausgrenzung*. Opladen: Leske + Budrich.
- Dangschat, Jens S. (1999b): Armut durch Wohlstand – von der Ausgrenzung und dem Kleinmut der Wissenschaft, den Ängsten der Akteure und den Interessen des Kapitals. In *Modernisierte Stadt – gespaltene Gesellschaft. Ursachen von Armut und sozialer Ausgrenzung*. Szerk.: Dangschat, Jens S.. Opladen: Leske + Budrich, pp. 13–41.
- Dangschat, Jens S.–Jörg Blasius (szerk.) (1994): *Lebensstile in den Städten. Konzepte und Methoden*. Opladen: Leske + Budrich.
- Dangschat, Jens S.–Ben Diettrich (1999): Regulation, Nach-Fordismus und „global cities“ – Ursachen der Armut. In *Modernisierte Stadt – gespaltene Gesellschaft. Ursachen von Armut und sozialer Ausgrenzung*. Szerk.: Dangschat, Jens S.. Opladen: Leske + Budrich, pp. 73–112.
- Dangschat, Jens S.–Wolfram Droth–Jürgen Friedrichs–Klaus Kiehl (1982): *Aktionsräume von Stadtbewohnern. Eine empirische Untersuchung in der Region Hamburg*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Diettrich, Ben (1999): *Klassenfragmentierung im Postfordismus. Geschlecht Arbeit Rassismus Marginalisierung*. Münster: Unrast.
- Dunford, Mick (1990): Theories of Regulation. *Environment and Planning. Society and Space* Vol. 8, No. 4, p. 297–321.
- Esser, Joseph–Christoph Görg–Joachim Hirsch (szerk.) (1994): *Politik, Institutionen und Staat. Zur Kritik der Regulationstheorie*. Hamburg: VSA-Verlag.
- Esser, Joseph–Joachim Hirsch (1987): Stadtsoziologie und Gesellschaftstheorie. Von der Fordismuskrise zur „postfordistischen“ Regional- und Stadtstruktur. In *Die Materialität des Städtischen. Stadtentwicklung und Urbanität im gesellschaftlichen Umbruch*. Szerk.: Prigge, Walter. Basel; Boston: Birkhäuser.
- Freyberg, Thomas von (1996): *Der gespaltene Fortschritt. Zur städtischen Modernisierung am Beispiel Frankfurt am Main*. Frankfurt am Main; New York: Campus.
- Geißler, Rainer (1985): Die Schichtungssoziologie von Theodor Geiger. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* Vol. 37, No. 3, p. 387–410.
- Geißler, Rainer (szerk.) (1994): *Soziale Schichtung und Lebenschancen in Deutschland*. (2. jav. kiad.) Stuttgart: Enke.
- Geißler, Rainer (1996): Kein Abschied von Klasse und Schicht. Ideologische Gefahren der der deutschen Sozialstrukturanalyse. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* Vol. 48, No. 2, p. 319–338.
- Habich, Roland–Bruce Heady–Peter Krause (1991): Armut im Reichtum. Ist die Bundesrepublik Deutschland eine Zwei-Drittel-Gesellschaft? In *Lebenslagen im Wandel: Zur Einkommensdynamik in Deutschland seit 1984*. Szerk.: Rendtel, Ulrich–Gert Wagner. Frankfurt am Main; New York: Campus, pp. 488–509.

- Häußermann, Hartmut–Walter Siebel (1995): *Dienstleistungsgesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hahn, Gábor M. (1999): Neue soziale Klassen und soziale Milieus. In *Modernisierte Stadt – gespaltene Gesellschaft. Ursachen von Armut und sozialer Ausgrenzung*. Szerk.: Dangschat, Jens S. Opladen: Leske + Budrich.
- Hartmann, Michael (1998): Homogenität und Stabilität. Die soziale Rekrutierung der deutschen Wirtschaftselite im europäischen Vergleich. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 171–187.
- Harvey, David (1987): Flexible Akkumulation durch Urbanisierung. Reflexionen über „Postmodernismus“ in amerikanischen Städten. *Prokla* Vol. 17, No. 4, p. 109–131.
- Harvey, David (1989): From managerialism to enterpreneurialism: The transformation in urban governance in Late Capitalism. *Geografisker Annaler* Vol. 71, No. 1, p. 3–17.
- Herkommer, Sebastian (1996): Veränderungen ind der Klassenstruktur Europas. Empirische Daten, theoretische Diskussion. *Supplement der Zeitschrift Sozialismus* No. 4. p. 1–22.
- Hirsch, Joachim (1995): *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*. Berlin és Amszterdam: Edition ID-Archiv.
- Hirst, Paul–Jonathan Zeitlin (1991): Flexible specialization versus post-fordist theory. Evidence and policy implications. *Economy and Society*. Vol. 20, No. 1, p. 1–156.
- Hradil, Stefan (1987): *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hradil, Stefan (1990): Postmoderne Sozialstruktur? Zur empirischen Relevanz einer „modernen“ Theorie sozialen Wandels. In *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt, Sonderband 7*. Szerk.: Berger, Peter A.–Stefan Hradil. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 43–65.
- Hradil, Stefan (szerk.) (1992a): *Zwischen Bewußtsein und Sein. Die Vermittlung „objektiver“ Lebensbedingungen und „subjektiver“ Lebensweisen*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hradil, Stefan (1992b): Alte Begriffe und neue Strukturen. Die Milieu-, Subkultur- und Lebensstilforschung der 80-er Jahre. In *Zwischen Bewußtsein und Sein. Die Vermittlung „objektiver“ Lebensbedingungen und „subjektiver“ Lebensweisen*. Szerk.: Hradil, Stefan. Opladen: Leske + Budrich, pp. 15–55.
- Jessop, Bob (1992): Fordism and post-Fordism: Critique and reformulation. In *Pathways to industrialisation and regional development*. Szerk.: Storper, Michael–Allen J. Scott. London: Routledge, pp. 43–65.
- Katznelson, Ira (1981): *City trenches: Urban politics and the pattering of class in the United States*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Katznelson, Ira (1986): Working-class formation: Constructing classes and comparisons. In *Working-class formation: Nineteenth century patterns in Western Europe and the United States*. Szerk.: Katznelson, Ira–Aristide R. Zolberg. Princeton: Princeton University Press, pp. 3–41.
- Kern, Horst–Schumann, Michael (1984): *Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion*. München: C. H. Beck.

- Klocke, Andreas (1998): Reproduktion sozialer Ungleichheit in der Generationenfolge. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 211–229.
- Koch, Max (1994): *Vom Strukturwandel einer Klassengesellschaft. Theoretische Diskussion und empirische Analyse*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Konietzka, Dirk (1995): *Lebensstile im Sozialstrukturellen Kontext. Zur Analyse soziokultureller Ungleichheit*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Körper, Karen (1998): Ethnizität und Wohlfahrtsstaat. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 351–362.
- Kreckel, Reinhard (szerk.) (1983): *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2*. Göttingen: Otto Schwartz & Co.
- Kreckel, Reinhard (1992): *Politische Soziologie der sozialen Ungleichheit*. Frankfurt am Main; New York: Campus.
- Kreckel, Reinhard (1998): Klassentheorie am Ende der Klassengesellschaft. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 31–47.
- Kronnauer, Martin–Berthold Vogel (1998): Spaltet Arbeitslosigkeit die Gesellschaft? In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 333–350.
- Leisering, Lutz (1995): Zweidrittelgesellschaft oder Risikogesellschaft? Zur gesellschaftlichen Verortung der „neuen Armut“ in der Bundesrepublik Deutschland. In *Neue Armut*. Szerk.: Bieback, Karl-Jürgen–Helga Milz. Frankfurt am Main és New York: Campus, pp. 58–92.
- Lepsius, Rainer Mario (1979): Soziale Ungleichheit in der Bundesrepublik. In *Klassen in der europäischen Sozialgeschichte*. Szerk.: Wehler, Hans-Ulrich. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 166–209.
- Lipietz, Alain (1992): Von Althusserismus zur „Theorie der Regulation“. In *Hegemonie und Staat: Kapitalistische Regulation als Projekt und Prozeß*. Szerk.: Demirovic, Alex–Hans-Peter Krebs–Thomas Sablowski. Münster: Westfälisches Dampfboot, pp. 9–54.
- Lutz, Burkart (1984): *Der kurze Traum immerwährender Prosperität. Eine Neuinterpretation der industriell-kapitalistischen Entwicklung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main; New York: Campus.
- Mayer, Karl-Ulrich (1991): Soziale Ungleichheit und die Differenzierung von Lebensläufen. In *Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Verhandlungen des 25. Deutschen Soziologentages in Frankfurt am Main 1990*. Szerk.: Zapf, Wolfgang. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag.
- Mayer, Karl-Ulrich–Hans-Peter Blossfeld (1990): Die gesellschaftliche Konstruktion sozialer Ungleichheit im Lebensverlauf. In *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt, Sonderband 7*. Szerk.: Berger, Peter A.–Stefan Hradil. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 297–318.
- Müller, Hans-Peter (1992): *Sozialstruktur und Lebensstile. Der neuere theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Noller, Peter–Klaus Ronneberger (1995): *Die neue Dienstleistungsstadt. Berufsmilieus in Frankfurt am Main*. Frankfurt am Main; New York: Campus.
- Pappi, Franz Urban–Christian Melbeck (1988): Die sozialen Beziehungen städtischer Bevölkerung. In *Soziologische Stadtforschung. Sonderheft 29/1988 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Szerk.: Friedrichs, Jürgen. Opladen: Westdeutscher Verlag, pp. 223–250.
- Paulus, Stefan (1999): Neue Armut – alte Strukturen. Differenzbildung und soziale Ungleichheit im Zusammenhang der Konstruktion von „Rasse“ und „Geschlecht“. In *Modernisierte Stadt – gespaltene Gesellschaft. Ursachen von Armut und sozialer Ausgrenzung*. Szerk.: Dangschat, Jens S. Opladen: Leske + Budrich.
- Piore, Michael J.–Charles F. Sabel (1985): *Das Ende der Massenproduktion – Studie über die Requalifizierung der Arbeit und die Rückkehr der Ökonomie in die Gesellschaft*. Berlin: Wagenbach.
- Rodenstein, Marianne–Stephanie Brock és Susanne Heeg (1996): Reproduktionsarbeitskrise und Stadtstruktur. Zur Entwicklung von Agglomerationsräumen aus feministischer Sicht. In *Agglomerationsräume in Deutschland. Ansichten, Einsichten, Aussichten. Forschungs- und Sitzungsberichte, Band 199*. Szerk.: Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Hannover: Verlag der ARL, pp. 26–50.
- Sassen, Saskia (1991): *The global city*. Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, Saskia (1993): Global City: Internationale Verflechtungen und ihre innerstädtischen Effekte. In *New York. Strukturen einer Metropole*. Szerk.: Häußermann, Hartmut–Siebel Walter. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 71–90.
- Schäfer, Claus (1995): Soziale Polarisierung bei Einkommen und Vermögen. Zur Entwicklung der Verteilung 1994. *WSI-Mitteilungen* No. 10. p. 605–633.
- Schienstock, Gerd (1993): Neue Produktions- und Arbeitskonzepte als Herausforderung an die Sozialpartnerschaft. In *Sozialpartnerschaft, Kontinuität und Wandel eines Modells*. Szerk.: Tálos Emmerich. Bécs: Verlag für Gesellschaftskritik, pp. 51–68.
- Schwenk, Otto G. (szerk.) (1996): *Lebensstil zwischen Sozialstrukturanalyse und Kulturwissenschaft*. Opladen: Leske + Budrich.
- Spellerberg, Annette (1996): Lebensstile in Deutschland – Verteilung und Beitrag zur Erklärung unterschiedlichen Wohlbefindens. In *Lebensstil zwischen Sozialstrukturanalyse und Kulturwissenschaft*. Szerk.: Schwenk, Otto G.. Opladen: Leske + Budrich, pp. 237–260.
- Sopp, Peter (1994): Das Ende der Zwei–Drittel–Gesellschaft? Zur Einkommensmobilität in Westdeutschland. In *Einmal arm, immer arm? Neue Befunde zur Armut in Deutschland*. Szerk.: Zwick, Michael. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag, pp. 47–74.
- Sterbling, Anton (1998): Zur Wirkung unsichtbarer Hebel. Überlegungen zur Rolle des „sozialen Kapitals“ in fortgeschrittenen Gesellschaften. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 189–209.
- Thrift, Nigel (1987): Introduction: The geography of late twentieth-century class formation. In *Class and space: The making of urban society*. Szerk.: Thrift, Nigel–Peter Williams. London: Routledge és Kegan Paul.

- Tschirkov, Carmen (1997): *Die öffentliche Debatte über Globalisierung in Großbritannien*. Universität Hamburg, Institut für Soziologie. Diplomamunka.
- Vester, Michael (1992): Die Modernisierung der Sozialstruktur und der Wandel von Mentalitäten. In *Zwischen Bewußtsein und Sein. Die Vermittlung „objektiver“ Lebensbedingungen und „subjektiver“ Lebensweisen*. Szerk.: Hradil, Stefan. Opladen: Leske + Budrich, pp. 223–249.
- Vester, Michael (1994): Die verwandelte Klassengesellschaft. Modernisierung der Sozialstruktur und Wandel der Mentalitäten in Westdeutschland. In *Das symbolische Kapital der Lebensstile. Zur Kulturosoziologie der Moderne nach Pierre Bourdieu*. Szerk.: Mörth, Ingo–Gerhard Fröhlich. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag, pp. 129–166.
- Vester, Michael–Peter von Oertzen–Heiko Geiling–Thomas Hermann–Dagmar Müller (1993): *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel. Zwischen Integration und Ausgrenzung*. Köln: Bund Verlag.
- Werlhof, Claudia von–Veronika Bennholdt-Thomsen–Maria Mies(1983): *Frauen – die letzte Kolonie. Zur Hausfrauisierung der Arbeit*. Reinbek: Rowohlt Verlag.
- Wright, Erik Olin (szerk.) (1989): *The debate on classes*. London: Verso.
- Zapf, Wolfgang (1991): *Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Verhandlungen des 25. Deutschen Soziologentages in Frankfurt am Main 1990*. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag.

Balogh István

GLOBÁLIS KLÍMAVÁLTOZÁS ÉS FORMÁCIÓELMÉLET

Alaptézisek. Első: a néha közvetlen közelinek prognosztizált, máskor inkább távolabbinak gondolt, de mindenképpen elkerülhetetlennek látszó ökológiai katasztrófa nem természeti, hanem emberi okokra vezethető vissza. Ez meghatározza jellegét és lefolyásának majdani menetét. Második: az ökológiai katasztrófa utáni új – az ember számára kedvezőtlenebb, de még mindig élhető – ökológiai egyensúly majdani fenntartása a társadalmi berendezkedés új történeti formájának kialakítását követeli meg. Harmadik: az új társadalmi berendezkedés kialakítását előkészítő elméleti munkához lényegi támpontokat kaphatunk a társadalomtörténeti formák marxi elméletének kritikai újragondolásával. Negyedik: e kritikai elemzés eredményeként új, relációantropológiai felfogáshoz jutunk. Ötödik: az antropológiai alapviszonyokra építve lehetővé válik azoknak a normatív elveknek a meghatározása, amelyekhez igazodva fokozatosan kialakíthatók egy új társadalomtörténeti forma reálviszonyai és intézményei, mégpedig anélkül, hogy megelőlegeznünk kellene valamely jövőbeli társadalom utópikus ideáját.

I.

A mai nyugati típusú modern társadalom olyan kihívások sokaságával került szembe, amelyekre eddigi történetének alapos és mélyreható újraértékelésével adhat csak választ. A mindinkább elodázhatatlan átalakulás ezért – ha egyáltalán megtörténik – az okcident történetének korábbi nagy fordulatai jelentőségével vethető össze. Az újabb történeti átalakulásnak azonban ez idő szerint nem a mélysége és hordereje, hanem csupán előérzete sejlik fel még a legígéretesebb jövőelképzelésekben is, mint például a fenntartható fejlődés egyelőre meglehetősen homályosan körvonalazott gondolata, vagy a globális méretű egyenlőtlenségek csökkentésének bizonytalan – és vitatható eredményességű – programjai. Úgy látom, a koncepciók és programok kudarcai, valamint a velük kapcsolatban felmerülő kétségek elsősorban nem annyira a megvalósítás tétováságával vagy a várakozásokat be nem teljesítő szerény eredményekkel függenek össze. A helyzet inkább fordított: a katasztrófával fenyegető folyamatok mégoly sikeres fékezése, a globális egyenlőtlenségek csökkentése lelassítja ugyan a baljóslatú tendenciák eddigi menetét, de nem szab (és nem szabhat) új irányt a világ számára. Így a bizonytalanság és tétováság egyfelől a történelmi léptékű átalakulás elkerülhetetlenségének felismerése vagy inkább érzete, másfelől az átalakulás alternatíváinak tisztázatlansága közötti feszültségből ered. Ehhez járulnak a már felismert veszélyes folyamatok megállítását, vagy legalább szabályozását célzó eddigi – meglehetősen erőtlen, és a végeredményt tekintve többnyire ellentmondásosnak bizonyuló – gyakorlati erőfeszítéseknek a probléma méreteihez és mélységéhez képest eleve szerény célkitűzései.

Különös helyzet, bizonyos értelemben rendkívüli állapot jött létre: legalábbis a modern világban immár jó három évtizedes a felismerés, hogy az emberi életfolyamatok nem haladhatnak az eddigi mederben. Még a hetvenes évek elején a Római Klub jelentése foglalta össze először a bizonyítékokat arra nézve, hogy közeledünk a gazdasági növekedés, az anyagi termelés globális korlátaihoz (Meadows et al. 1972). Azóta a múlt század utolsó évtizedeiben folytatott elemzésekből megtudhattuk, hogy a helyzet sokkal komolyabb annál, mint az első vizsgálódások mutatták: nem csak a gazdasági növekedés forrásainak korlátozottságáról van szó, hanem egyáltalán az emberi élet feltételeinek fokozatos és drámai megváltozásáról, pontosabban: az emberi tevékenység általi megváltoztatásáról (Beck 1988). A vizsgálatok két legmegdöbbentőbb eredménye az, hogy egyrészt az emberi tevékenység által előidézett baljóslatú folyamatok már kiterjednek a Föld nagy rendszereinek mindegyikére, így például az időjárásra, a csapadék eloszlására, megváltoztatják a víz körforgásának menetét, a sós és az édesvíz arányát, a bioszféra állapotát, a levegő összetételét. Másrészt ezek az emberre egyenként is veszélyes folyamatok oly módon kapcsolódnak össze, hogy egészében felborul a földi élet feltételeinek egyensúlyi állapota, s a klímakatasztrófák új típusa alakul ki. Míg a földtörténet megelőző korszakaiban a természeti eredetű klímakatasztrófákat követően az újonnan létrejött egyensúlyi állapotok tartósan fennmaradtak, addig most azzal kell számolni, hogy a kiteljesedő

klímakatasztrófát követően létrejövő majdani új egyensúlyi állapot – az ember folyamatos közbeavatkozó tevékenysége következtében – csak igen rövid ideig maradhat fenn, s akkor is csak viszonylagosan lesz stabil (szélsőséges kilengések között ingadozó).

A legkülönösebb és a leginkább elgondolkasztató jelenség azonban mégis az, hogy a földi életet egészében fenyegető folyamatok megismerése, sőt közkeletű ismerete sem vezet az ember magatartásának lényeges megváltoztatására: mintha a rutinok, az intézmények működésének logikája, a termelés meghonosodott módja, a modern életfelfogás és életmód önálló életre kelt volna, és automatikusan, a létrehozók és a résztvevők jobb belátása ellenére folytatódna és futna tovább. Semmi sem mutatja ezt szemléletesebben, mint az, hogy habár több mint kétszáz nemzetközi megállapodás és számos nemzetközi civil szervezet, mozgalom tűzi ki célul a környezetrombolás leállítását és a klímakatasztrófa megelőzését, eredményként legfeljebb a folyamat valamelyes – korlátozott körre kiterjedő – csökkenését könyvelhetjük el. Ráadásul, amint a globális környezeti probléma megoldását célzó javaslatokat és kísérleteket (az eredményesség kritériumaként) összekötik a társadalmi egyenlőtlenségek, az elmaradottság, a szegénység, az egészségügy ugyancsak globális problémáival, s ezek leküzdését a javak globális újraelosztásán túl a gazdasági fejlődésben jelölik meg, akkor egyúttal az ökológiai problémák új forrásait is megnevezik. Merthogy ez idő szerint nincs olyan modell, politikai koncepció vagy általános elmélet, amely választ adna arra a kérdésre, hogy van-e egyáltalán a modernséghez vezető – vagy annak alternatívájaként kezelhető – gazdasági fejlődésnek a környezetet megkímélő útja. Miként Kína, India, Brazília vagy Indonézia példája is mutatja, az elmaradottságot gyors ütemben felszámoló fejlődő gazdaságok igen rövid idő alatt felzárkóznak a modern gazdaságok globális környezetszennyező működéséhez is.

Úgy tűnik, ahhoz, hogy a Föld ökológiai egyensúlyának mindinkább nyilvánvalóan érzékelhető megbomlását követően a várhatóan kialakuló új – összességében (vagyis egyes térségek, így például a pólusokhoz közeli területek kivételével) az ember számára a jelenleginél kedvezőtlenebb, de még mindig élhető – ökológiai egyensúlyi állapot viszonylag hosszabb időre szóló fenntartása lehetővé váljék, mélyebb változásokra van szükség. A jövőbeli ökológiai egyensúly tartósságához először az emberi magatartásnak, az emberi viszonyoknak, az intézményeknek és az emberi együttélési formáknak az eddigieknél mélyebb újragondolása, majd ennek alapján gyakorlati újraformálása, elengedhetetlennek látszik. Egyet kell érteni annak az átfogó elemzésnek a végkövetkeztetésével, miszerint „ökológiai szempontból nem tartható fenn az, ahogyan az emberiség a Földdel bánik. Korunk ökológiai válsága arra kényszerít bennünket, hogy újragondoljuk, átalakítsuk viszonyunkat a világhoz. A kihívás nem redukálható pusztán technikai-technológiai problémára: az értékeknek, a társadalmi működésmódoknak, a politikai és gazdasági intézményeknek is meg kell változniuk” (Boda 2004: 229). A szükséges változásokhoz azonban korántsem elegendő a szerző által sugallt áttérés: egy új ökológiai politika szereplőinek megnevezése vagy a releváns társadalmi cselekvési mező „beazonosítása”. Amellett, hogy rövid távon az ökológiai krízis egyidejűleg a problémakezelés több szintjét követeli meg (technikai, intézményi, politikai, egyéni adaptáció a kialakuló kedvezőtlenebb egyensúlyi helyzethez), ezzel

egy időben a kihívásra adandó hosszú távú válasz lehetőségét is kutatni kell. Ez utóbbi pedig nem csupán az ember és a természet közötti viszony gyökeres megváltoztatásának követelését jelenti, hanem annak felismerését és tisztázását, hogy mindennek előfeltétele az ember önmagához és az egyének egymáshoz való viszonyának újrendezése. Vagyis az ökológiai krízis kezeléséhez az embernek önmagát kell újraformálnia.

II.

Sokan látják úgy, hogy a piac- és tőkeviszony mechanizmusainak dinamikáján alapuló gazdaság és a belőle kibontakozó globalizáció folyamata a felelős azért, hogy az egyének, csoportok, mozgalmak és a nemzetközi szervezetek korlátozó-szabályozó törekvései ellenére az ökológiai krízis megállíthatatlanul közelít a Föld nagy rendszerei egyensúlyának felborulásához. A tőkegazdaság és a kapitalizmus kritikája azonban többnyire áttételes és részleges: közvetlenül a szabad kereskedelem rendszerét, a források elosztásának globális rendjét veszi célba (Daly 1993; Pearce 1994; Vogel 1995; Smith 1999; Kasser 2005). Azok az elemzők viszont, akik közvetlenül a modern tőkés gazdaságokat nevezik meg az ökológiai krízis fő okozójának (pl. Korten 1996; Lévai 2006), felvállalják a kapcsolódást a tőkeviszony következetes elméletkritikai tradíciójához, így értelemszerűen Marxhoz is. Ez a kifejezetten elméleti – és nem gyakorlati-politikai – kapcsolódás annál fogva tekinthető magától értetődőnek, hogy Marx, a magántulajdon rousseau-i kritikájának nyomvonalában haladva, egyfelől az ember és a természet közötti eredendő egyensúly megbomlását a magántulajdon létrejöttében vélte megtalálni, másrészt Rousseau alap gondolatának önálló továbbfejlesztőjeként a tőkeviszonyt a magántulajdon legkifejlettebb és általános társadalmi formájaként fogta fel (Marx 1970). Továbbá pedig, korántsem addicionális elméleti teljesítményként, a magántulajdon tőkeviszonyra fejlődésének folyamatát társadalomtörténeti szakaszok, vagyis a tulajdonformák egymást követő során végighaladva mint e fejlődés tetőpontját mutatta be (Marx 1972). Fontos körülményként kell azonban megemlítenünk, hogy az ökológiai problémák jelentkezése több lényeges ponton is megingatja Marx eredeti elméleti konstrukcióját. Ő ugyanis a tőkés magántulajdonnak az emberre gyakorolt általános következményeit az egyén egyoldalúvá redukálásában és az emberi képességeknek az egyénnel szembeni ellenséges erővé válásában jelölte meg. Ezzel szemben most azt kell tudomásul vennünk, hogy a tőkeviszony következményeként az ember (egyének és közösségeik) külső életfeltételeinek radikálisan kedvezőtlen, magát az életet fenyegető megváltozásáról van szó. Belátható persze, hogy a tizenkilencedik század közepe táján nem merülhetett még fel az emberi környezet és a klíma globális krízisének lehetősége és veszélye: az emberi élet természeti feltételeit a kor tudománya adottnak és kimeríthetetlennek tekintette. A huszadik század legjelentősebb eseménye ebben a tekintetben a földi élet feltételeit alkotó ökológiai viszonyok dinamikus, egyben zárt rendszerjellegének, a források végességének felismerése. Ez a felismerés viszont a marxi formáció- és történelemelmélet egyik sarkalatos – ha nem éppen a legfontosabb – elemét, az egyetemes

emberi jövő lehetőségére vonatkozó prognózisát teszi kétségessé. Ugyanis Marx szerint a kommunizmus, mint a jövő társadalmi-politikai berendezkedése, a szükségletársadalmak egymást követő történelmi szakaszainak lezárulását jelenti, és így a szükségletek mindenoldalú kielégítésének rendszereként határozható meg, mely a tőkeviszony (és általában a magántulajdon) megszüntetését foglalja magában. A jövőnek ezt a perspektíváját azonban a globális ökológiai rendszer lehatároltsága és az erőforrások korlátozottsága miatt elvileg is kizártnak kell tekinteni. Az a különös és ellentmondásos – csaknem paradox – helyzet jött létre, hogy éppen abból a felismerésből (nevezetesen az ökológiai krízis diagnózisából), amelyből az emberi együttélés eddigi formái gyökeres megváltoztatásának szükségessége és elodázhatatlansága következik, kell levonnunk egyúttal azt a következtetést is, hogy a modern viszonyok átalakításának eddigi legradikálisabb koncepciója nem csupán a politikai erő vagy szociális bázis megváltozása miatt megvalósíthatatlan, hanem főképpen azért, mert az erőforrások alapvetően téves felbecsülésére épült, és ezért merő utópiának bizonyul.

Mindazonáltal mielőtt végleg elköszönnénk Marx elméleti teljesítményétől, meg kell említenünk: korai írásaiból kibogozható egy másik, mégpedig az ökológiai probléma irányába fordítható formációelméleti megközelítés is.

A csupán önnön nézeteik tisztázására Friedrich Engelsszel készített fiatalkori terjedelmes írásműben, a *Német ideológiában* egy rövid passzus vázlatosan jellemzi az ember természethez fűződő viszonyát. A helyenként töredékes szövegből és kusza gondolatmenetből eléggé pontosan rekonstruálható az általában vett termelésnek, mint sajátosan emberi tevékenységnek a dimenzióira („hogyan a németek [vagyis az ifjú hegelianusok – B. I.] számára világosan írjunk: mozzanataira”) vonatkozó felfogás. Eszerint a termelésnek az egymástól nem fokozatokként elválasztható, azaz nem különálló, hanem egymást feltételező, egymással kölcsönös kapcsolatban álló oldalakként meghatározható dimenzióit a következők szerint lehet meghatározni. Egyrészt az embernek a természethez fűződő sajátos viszonya (az anyagi élet termelése), másrészt az embernek önmaga tevékenysége eredményéhez való viszonya (a szükségletek termelése), harmadrészt az emberek egymás közötti viszonya, vagyis az egyéneknek és közösségeiknek – mindenekelőtt a családnak – a „termelése” (az emberi élet termelése). Végül, mintegy záró dimenzióként kapnak helyet az ember tudati viszonyulásai (szellemi termelés) (Marx–Engels 1960 [1845–1846]: 21–32). E vázlatokat két fontos módszertani megfontolás emeli a későbbi művek formációelméleti fejtegetései fölé. Először az, hogy az emberi együttélés különböző társadalomtörténeti módzatainak következetes tárgyalása szükségképpen antropológiai kérdéseket vet fel. Másodszer, hogy a szövegekben foglalt gondolatmenet az ember meghatározását nem valamely specifikus, megkülönböztető tulajdonság alapján, hanem – jóllehet a termelés alá rendelve – a specifikus emberi tulajdonságok forrásaként felfogott alapviszonyok mentén adja meg. Ezáltal egyfajta relációantropológiát fejt ki, antropológiai alapszerkezetet definiál.

Annál fogva látjuk indokoltnak az antropológia irányába nyitó szövegtöredékek felidézését, mert az azokban körvonalazott többdimenziós relációantropológiai koncepció

a későbbi művekben nemcsak kibontatlanul marad, hanem még ebben a vázlatos formában sem tér vissza. Ettől az antropológiai kiindulóponttól elszakadva a későbbiekben Marx a társadalmi formák történeti változását a tulajdon és a magántulajdon – további elemzésre nem szoruló – átalakulása felől közelítve, s így leszűkítve értelmezi. Általában a tulajdon, s ezen belül elsősorban a magántulajdon jelenti számára az elemzésnek azt a gyújtópontját, ahonnan valamennyi történelmi változás elindul, és eredményét tekintve becsatlakozik. Már magában a *Német ideológiában* is, közvetlenül az idézett szövegrészeket követően, a munkamegosztásra hivatkozva, ez utóbbi felfogás dominál. A későbbi formációelméleti gondolatmenetekben (Marx 1972) csakúgy, mint a kor etnológiai irodalmát elemző jegyzeteiben (Krader 1974) a tulajdon oly erővel nyomul előtérbe, hogy a társadalomtörténeti korszakokat, immár definíció szerint is, a *tulajdonformák* történeti menetének tekinti az ismert sorrendben: törzsi, az ókori községi és állami, a feudális vagy rendi, végül a tőkés tulajdonforma.

Az elmélettörténet további története során többször, legutóbb a huszadik század második felében felpezsdült formációelméleti eszmecsere is ez utóbbi állásponthoz igazodik. Habár történelem kísérletek a társadalomtörténeti periódusok és a tulajdonformák azonosításának feloldására, mégpedig a tulajdon, a közösség és az egyén közötti kapcsolatvariációk történeti-logikai értelmezésével (Tókei 1959, 1975, 1977; Krader 1976; Cohen 1982). Ennek ellenére még a leginvenciózusabb formációelméleti munkák sem jutottak el a relációantropológiai gondolat felelevenítéséig, még kevésbé az antropológiai alapviszonyok elemzéséig és továbbgondolásáig. Továbbá, és ezzel is összefüggésben, a csaknem két évtizeden keresztül folytatódó, máskülönben sokfelé elágazó formációelméleti vita során nem vették komolyan figyelembe az eredeti marxi antropológiai állásponttal szemben még a század legelején indokoltan megfogalmazott legfontosabb kritikákat sem. E kritikák az antropológiai relációk termelés alá rendelését vették célba, kiváltképpen pedig a szellemi termelés fogalmával és másodlagos szerepre szorításával szemben fogalmaztak meg érveket (Durkheim 2003; Weber 1923).

III.

Ha ezek után – az említett kritikai szempontokat is figyelembe véve – kísérletet teszünk a társadalmi együttélés történeti formáinak alapjaként felfogott relációantropológia újrafogalmazására, akkor az alapszerkezet alábbi, egymástól megkülönböztethető, egyben egymást feltételező és az embert csak együttesen meghatározó dimenziókat állapíthatjuk meg. Elsőként az ember természetéhez fűződő viszonyát, másodikként az egyesek közösségbeli egymáshoz kapcsolódását, végül harmadikként az ember (az egyesek és a közösségek) önmagához való reflexív viszonyulását. Mivel e viszonyoknak és egymáshoz kapcsolódásuknak konstitutív jellegét korábban, egy másik írásunkban már valamelyest bővebben bemutattuk (Balogh 2007), ez alkalommal megelégedhetünk azzal, hogy példaként az összefüggést csupán a legegyszerűbb – mindenesetre a legeredetibb – formájában, az ember és természet relációban vázlatosan mutassuk be.

Mindenekelőtt: az ember és a természet legeredetibb viszonyának két oldala eleve ellentmondást foglal magában. Vagyis kölcsönösen feltételezik, de egyben ki is zárják egymást. Az ember csak a természet többi részétől megkülönböztetetten nyilvánul meg emberként, ugyanakkor mint életének feltételeihez szorosan és megszüntethetetlenül kötődik hozzá. Ennek a kettősségnek az ellentmondását az azonos fajhoz tartozó egyedek természeti közösségeként hozza létre (család, törzs), nyilvánítja ki (nyelvek és szimbólumrendszerek) és oldja fel (totem, rítusok), majd hozza ismét létre (reprodukció). Csak így, az együttes cselekvésnek a három alapviszony dimenzióiban való kibontakozása, valamint folyamatossága esetén valósul meg a sajátosan emberi létezési forma, az emberi életnek a legszélesebb és legáltalánosabb értelemben vett újratermelése. Az ember-természet relációban kialakuló eredeti és legősibb emberi reprodukcióban az alapviszonyok együttese által alkotott struktúrát a meg nem szüntethető, de ismételten és időlegesen feloldható feszültség jellemzi. A feszültség egyrészt az ember természettel szembeni normatív „igazsága”, másrészt a „békekötés” gyakorlati szükségessége között áll fenn. Miközben az együtt élők csoportja (család, törzs) maga is a természet részének tekinti önmagát, azonközben ugyanennek a közösségnek a természet erői fölé kell kerülnie (Durkheim 2003; Lévy-Strauss 1962).

Formációelméleti szempontból most már az eredeti emberi reprodukció további részletezésénél nagyobb jelentősége van annak, hogy relációantropológiai álláspontból, még konkrétabban az antropológiai alapszerkezetből, az emberi együttélés három nagy történeti formája rekonstruálható. Egyúttal pedig jelezhető egy *elméletileg* lehetséges további – negyedik – forma is.

Az imént éppen csak nagy vonalakban említett – minden emberi történelem kezdetét alkotó – legelső és eredeti társadalomtörténeti reprodukciós formát az eredeti családi, rokonsági-törzsi közösségek tagozódása, illetve differenciálódása (pl. a rokonsági viszonyok kiterjedése, a közösségek érintkezése, önkéntes összekapcsolódásuk, ütközésük és harcaik következményeként kialakuló hierarchikus rend) váltja fel. Az antropológiai alapviszonyok így a kiterjedt közösséget alkotó kapcsolatok, majd az egyén és az eredeti természeti közösségek közötti ellentmondás mentén rendeződnek el. Ennek megfelelően a második, vagyis az emberek egymás közötti alapviszonya két társadalomtörténeti forma kialakulását alapozza meg. Ezek közül az egyik formát (történetileg tehát a másodikikat) a közösség normatív igazsága és gyakorlati felbomlása jellemzi. A másodikban (történetileg a harmadik formában) az autonóm egyének közös-egyenlő normatív igazságának elve és egymás feletti tényleges dominanciájuk megszerzésének gyakorlata érvényesül. (Megemlítjük, mint az úgynevezett primitív közösségek iránt érdeklődők számára fontos körülményt, hogy csak innen, a második és a harmadik forma alapján érthető meg, hogy az első forma egyszerű és homogén közösségei miért maradtak fenn a „világtól” elzárt régiókban – és miért *csak* itt maradtak fenn. Innen érthető továbbá az is, hogy a külvilággal kapcsolatba lépve, például akár csak felfedezésük nyomán, miért kezdődik meg elkerülhetetlen felbomlásuk. Ugyancsak itt találunk magyarázatot arra, hogy a körülhatárolt, lokális ökológiai feltételek és a vérségi kapcsolatok eltéréseiből fakadó szinte végtelen sokféleségük és elzártságuk ellenére miért mutatnak ezek a kis közösségek, csoportok meglepőnek látszó hasonlóságokat.)

A második, tehát a közösség igazságán alapuló formának számos történeti szerveződése, az ennek megfelelő tulajdonformák, valamint az ismétlődően fellépő ellentmondások feloldását szolgáló szimbolikus rendszerek sokasága jött létre: a magaskultúráktól az ázsiai despotikus birodalmi berendezkedéseken át az európai feudális rendszerekig. Ámde a struktúrák és tulajdonformák sokféle alakja (Tőkei 1969; Hindess–Hirst 1975) egyaránt a közösségek összekapcsolódására, belső rétegződésére, hierarchiájára támaszkodik, történetét pedig e közösségi struktúrák ellentmondásainak ismétlődő keletkezése, ismétlődő feloldásuk és reprodukciójuk tölti ki. A közösség – csak mind elvontabban kifejezhető – igazsága és folyamatos gyakorlati megbontása közötti ellentmondást az autonóm egyén fokozatos kiemelkedése és igazságosságigénye élezi ki. Az egyén igazságának rendszerét az egyénre szabott igazságosság normatív elvei – mint az egyént a tradicionális kötöttségektől felszabadító küzdelem eszméi – megelőlegezik. Az elvek és az azok jegyében folytatott küzdelem „értelme” azonban csak a harmadik társadalomtörténeti formában, az egyén igazságának alapján és nézőpontjából tárul fel.

IV.

Láttuk: a természetből éppen önmagát kidolgozó ember „igazsága”, illetve a közösség egyre elvontabbá váló igazsága mindig az alapul szolgáló struktúra ellentmondásaiból kibontakozó olyan normák és igazságossági elvek forrása, amelyek „értelme” teljességgel csak az alapviszonyok történetileg későbbi struktúrájának alapján látható át. Egyelőre tehát, az egyén igazságának modern rendszerében, csak a nyitott jövő esélyeként fogalmazhatók meg az igazságosság egy majdani negyedik forma lehetőségére utaló elvei. Mindazonáltal az antropológiai alapviszonyok figyelembevételével a negyedik történeti forma igazságossági elveit immár *megalapozottan* határozhatjuk meg. A már hivatkozott korábbi tanulmányunk alapján (Balogh 2007: 351–442) – kisebb változtatásokkal – az igazságosság normatív elveit, mint egy elméletileg lehetséges újabb társadalmi forma perspektíváját megnyitó elveket, hipotetikusán a következők szerint határozhatjuk meg:

– *Első alapelv*: minden ember jogosult a képességei kifejlesztéséhez szükséges feltételekre.

– *Második alapelv*: az egyén felelősséggel tartozik képességeinek kifejlesztéséért és gyakorlásáért, valamint az egyének, szervezetek és intézmények felelősséget viselnek ezen eredmények alkalmazásáért.

– *Harmadik alapelv*: az egyének közötti kapcsolatok és intézmények – kiváltképp az elosztási rendszerek – úgy alakítandók, hogy a képességeik kibontakoztatásában és gyakorlásában felelősségteljesen cselekvő személyek teljesítménye önbecsülésük alapjává válhasson.

Az elvek értelmezéséhez, illetve érvényesíthetőségéhez néhány általánosabb, majd az egyes elvekhez közvetlenebbül kapcsolódó megjegyzést kell tennünk, különös tekintettel a közvetlen gyakorlati következményekre.

Először néhány általánosabb értelmező megjegyzést teszünk. Az iménti elvekben – az antropológiai alapstruktúrából levezethetően – az ember önmagához való viszonya önreflexióként jelenik meg. Az önreflexió azonban nem közvetlen, vagyis nem pusztán az egyének öntudata, akarata vagy önismerete, hanem az ember-természet, a közösségek egymás közti, valamint az egyén-közösség viszonyait újrastrukturáló viszonyulás. Ennélfogva a közvetettségek egész sorát magában foglaló, ellentmondásos, az ember személyiségét kialakító és alkotó viszony. Mindezek alapján és közelebbről: az antropológiai alapviszonyokat újrastrukturáló reflexió nem beemeli az ember önmeghatározásába a természethez, valamint a közösségekhez fűződő korábbi relációkat, hanem az embernek, mint személyiségnek a részévé formálja. Ezzel a reflexió az egyénnek a természethez, valamint a közösségeihez való viszonyát nem csak mint valami külsőhöz kapcsolódást tartja fenn, hanem e kapcsolódásokat az önreflexió révén a személyiséggé formálódó egyén immár önmagában ismerheti fel. Továbbá: az ember önmagához való reflexív viszonya – mint önreflexió – nem a magánegyének a pszichológia körébe eső teljesítménye, hanem mindekenelőtt (vagyis a pszichikai oldalt sem kizárva) intézményesített (intézményesítendő) társadalmi viszony, kollektív teljesítmény. Végül, az elvek nem foglalnak magukban közvetlen normatív állásfoglalást a tulajdonra nézve. Nem tételezik a magántulajdon valamely formájának szükségességét, ugyanakkor nem kapcsolódik hozzájuk a magántulajdonnal szembeni állásfoglalás (pl. a „kisajátítók kisajátításának” programja) sem. Közvetve azonban valamennyi elv érinti a javak felhalmozásának, tulajdonlásának és a tulajdon felhasználásának kérdését.

Az egyes alapelvekhez közvetlenebbül kapcsolódó kiegészítő megjegyzéseink:

– *Az első alapelvhez.* A képességek kibontakoztatásának lehetőségére vonatkozó elv, jóllehet általános érvényességre tarthat igényt, az emberi reflexiót elsősorban mégis mint a nemzedékek közötti kapcsolatokat érinti. Ezekben belül is kiemeli egyrészt az újabb generációk minden tagja számára – mint sajátos képességek kialakítására képes lények számára – szükséges feltételek biztosítását, így az oktatási intézmények kiépítésének és működésének kötelezettségét, továbbá a képességfejlesztő pedagógiai felfogás és módszerek jelentőségét. Az elv másrészt magában foglalja a képzés és az oktatás intézményei igénybevételének lehetővé tételét, az iskolai kötelezettségnek az anyagi és kulturális hátrányoktól független érvényesítését. Példaként: az első alapelv erős legitimitációt biztosít a gyermekkizsákmányolás (a gyermekmunka, a gyermekkereskedelem, újabban a gyermekkatonaság) országokon belüli és nemzetközi szankcionálásának. Következésképpen: igazságtalanok azok a rendszerek, politikai rezsimek, amelyek nyíltan vagy hallgatólagosan eltűrik, adottságként veszik tudomásul a képességek kibontakoztatása elvének megsértését.

– *A második alapelvhez.* A felelősség elve – a mi felfogásunk szerint – ellentétben áll a jelenleg standard igazságosságkonceptiókkal. Ezek ugyanis vagy egyáltalán nem tekintik a felelősséget az igazságosság körébe tartozónak (pl. Dworkin 1983; Habermas 1983, 1992), vagy legfeljebb kiegészítő elvként, például az elsődleges elv következetes érvényesítéseként (Rawls 1997) fogják fel. A mi felfogásunk értelmében azonban a felelősség mint sajátos, *második szintű emberi képesség* határozható meg, s ilyenként kibontakoztatva

szerves részét alkotja az igazságosságnak. Ekként, vagyis második szintű emberi képességként, a felelősség kibontakoztatása a generációk kapcsolatában a nevelés egyik fő feladatául határozható meg. Az egyéni cselekvésben és az intézményi döntésekben pedig a felelősség normatív követelménye a következmények felmérése iránti kötelezettséget és kötelezettségvállalást foglalja magában. Következésképpen: a közvetlen hasznosság és a cél-eszköz reláció keretei közé korlátozódó egyéni és kollektív cselekvések, valamint intézményes döntések és politikai rendszerek, továbbá az emberi képességek felhasználásának lehető legtávolabbi következményei figyelembevételét koncepcionálisan korlátozó hasznossági és célszerűségi felfogások (elméletek) igazságtalanok.

– *A harmadik alapelvhez.* Az elv hangsúlyozottan nem tesz különbséget az elismerés a közös javakból való részesedésének materiális és immateriális elemei között. Ugyanakkor a materiális és immateriális javakat nem tekinti az elosztás során egymást kölcsönösen helyettesítő javaknak sem. Ennek alapján nem tekinthetők igazságosoknak a (materiális és immateriális) javak elosztásának és redistribúciójának olyan intézményei és mechanizmusai, amelyek a kiinduló pozíciókat, szociális helyzeteket, előítéletes értékeléseket érvényesítik.

* * *

Gondolatmenetünk lezárásaként végezetül két problémára kell legalább röviden kitérnünk. Az egyik az imént kifejtettek megalapozottságát érinti. Természetesen nem zárhatjuk ki kategorikusan az itt nagy vonalakban bemutatott, másutt azonban részletesebben kifejtett (Balogh 2007) felfogással szembeni újabb, rivális álláspontok megfogalmazását. Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy a jelenleg standard igazságosságelméleteket nem tartjuk a miénkkel szemben alternatívát kínáló koncepcióknak. Mégpedig annál fogva nem tekintjük a jelenlegi kérdésfeltevésünkkel szemben rivális koncepcióknak az igazságosság eddigi elméleteit, mert ezek mindegyike (beleértve a leginkább kifejtett, szisztematikus elméleteket is) egészen más irányban vizsgálódik. Egyrészt vagy kifejezetten (pl. Rawls 1997; Ackerman 1980; Dworkin 1985, 2000), vagy be nem vallottan (pl. Habermas 1983, 1992) a modern viszonyok mai, nyugati típusú rendszerének alapján állnak, vagyis az itt harmadiknak megjelölt forma mellett foglalnak (ráadásul leszűkített nézőpontból) állást. Másrészt és legfőképpen pedig e koncepciók határozottan elhárítják maguktól az általunk negyediknek jelölt társadalomtörténeti forma lehetőségének elemzését.

A másik megkerülhetetlen kérdés az alapelvek érvényességét, illetve érvényesíthetőségét érinti. El kell ismernünk: messze vagyunk attól, hogy az általunk megfogalmazott három alapelvre épülő nemzetközi és országokon belüli konkrét erkölcsi és jogi szabályokról, törvényhozásról beszélhetnénk. De ha egyrészt elfogadjuk az alapelvek érvényesítésének fokozatosságát, másrészt meggondoljuk, hogy nem valamiféle emberidegen, hanem végső soron éppenséggel az antropológiai alapviszonyokra épülő, azokra visszavezethető elvekről van szó, akkor nem tekinthetjük az alapelveket eleve érvényesíthetetleneknek.

Végül harmadrészt, ha a világtársadalmat nem valamely – még nem létező – konkrét politikai rendként fogjuk fel (Altvater–Mahnkopf 1997; Keohane 2002), és nem értelmezzük át az egyébként ténylegesen akciózó civil szerveződésekre (Boda 2004), akkor új nézőpontot alakíthatunk ki. Eszerint a világtársadalom az egyéneknek, csoportoknak, országoknak, nemzetközi szervezeteknek olyan kockázat- és sorsközössége által fokozatosan kiépülő struktúrája és viszonyrendszere, amelynek dinamikáját új normatív elvek és reálfolyamatok együttesen határozzák meg. A világtársadalom így az igazságosság új elvei mentén formálódó és tagolt intézmények létrehozásának korszakát éli, és a társadalmi formává szerveződés útján halad. Ily módon pedig már nem tűnik utópikus elképzelésnek például az első alapelv egyes elemeinek – mindenekelőtt a generációk közötti kapcsolatot érintő elveknek – részbeni, de akár azonnali érvényesítése. Azt mondhatjuk tehát, hogy egyfelől a globális környezeti változások által a földi létében fenyegetett kockázat- és sorsközösségre nehezedő kényszer, másfelől – végső soron – az antropológiai alapviszonyok révén nyitott jövő kínál választ az érvényesség kérdésére. Így az elméletileg lehetséges negyedik társadalomtörténeti forma álláspontján látható be, hogy az igazságosság új elveinek világos megfogalmazása és normáinak intézményes érvényesítése elengedhetetlen feltétele annak, hogy a globális ökológiai krízis által fenyegetett kockázat- és sorsközösség élete ne forduljon önmegsemmisítő tragédiába. Ha késő is van már, talán még nem szállt el minden esély.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ackerman, B. (1980): *Social Justice in Liberal State*. New York: Columbia University Press.
- Altvater, E.–Mahnkopf, B. (1997): *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Balogh I. (2007): *Igazságosság és politika*. 2. kiad. Budapest: L'Harmattan.
- Beck, U. (1988): *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Cohen, G. A. (1982): *Karl Marx's Theory of History*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Boda Zs. (2004): *Globális ökolitika*. Budapest: Helikon.
- Daly, H. E. (1993): „Problems with Free Trade.” In *Trade and Environment: Law, Economics, Policy*. Szerk.: Zaelke, D.–Orbuch, P.–Hausman, R. F. Washington: Island Press.
- Durkheim, E. (2003 [1912]): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Dworkin, R. (1985): *A Matter of Principle*. Oxford: Oxford University Press.
- Dworkin, R. (2000): *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*. Cambridge (Massachusetts)–London: Harvard University Press.
- Habermas, J. (1983): *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1992): *Faktizität und Geltung*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Hindess, B.–Hirst, P. (1975): *Pre-Capitalist Modes of Production*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Höffe, O. (1999): *Demokratie im Zeitalter der Globalisierung*. München: Verlag C. H. Beck.
- Kasser, T. (2005): *Az anyagiasság súlyos ára*. Budapest: Ursus Libri.
- Keohane, R. O. (2002): *Power and Government in a Partially Globalized World*. London: Routledge.
- Korten, D. C. (1996): *Tőkés társaságok világhuralma*. Budapest: Magyar Kapu/EKF.
- Krader, L. (1974): *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*. Assen: Van Gorcum.
- Krader, L. (1976): *Dialectic of Civil Society*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum.
- Lévai I. (2006): *A komplex világtársadalom evolúciója*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lévy-Strauss, Cl. (1962): *La pensée sauvage*. Paris: Plon.
- Marx, K. (1970 [1844]): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. (1972 [1857–1858]): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. I–II. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K.–Engels, F. (1960): Német ideológia. In *Marx és Engels összes művei*. (MEM) 3. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Meadows, D. H.–Meadows, D. L.–Randers, J.–Behrens, W. B. (szerk.) (1972): *Limits to Growth*. New York: Universe.
- Pearce, F. (1994): *Green Warriors: The People and the Politics Behind the Environmental Relations*. Massachusetts: Duxbury Press.
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris.
- Smith, T. (1999): *The Myth of Green Marketing*. Toronto: University of Toronto Press.
- Tőkei F. (1969): *Antikvitás és feudalizmus*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Tőkei F. (1975): *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

- Tókei F. (1977): *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Vogel, D. (1995): *Trading Up. Consumer and Environmental Regulation in a Global Economy*. Cambridge (Massachusetts)–London: Harvard University Press.
- Weber, M. (1923): *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. I–III. Tübingen: J. C. B Mohr Paul Siebeck.

A black and white photograph of a woman standing outdoors. She is wearing a white, sleeveless, button-down dress with a collar and sunglasses. She is looking towards the camera. In the background, there is a dark building with a window and a light-colored car, possibly a Volkswagen Beetle, partially visible. The overall tone is serious and contemplative.

Berki Tamás

KÖNYVISMERTETŐ

PHILIPPE VAN PARIJS:
*Real freedom for all.
What (if anything)
can justify capitalism?*
Oxford, UK: Oxford
University Press, 1995.

Philippe Van Parijs könyve nem új keletű írás, 1995-ben jelent meg először. Érvelésében a normatív politikai filozófia (social and moral philosophy) olyan szerzőivel vitatkozik, mint John Rawls, Ronald Dworkin, John Roemer, vagy G. A. Cohen. Nem kíván új elméletet alkotni – az elméletek által meg nem oldott, vagy a megoldási kísérletük által felvetett új problémákat gondolja újra. Amiért különös érdeklődésre tarthat számot, az gyakorlati relevanciája, melyet sokszor hiányolhatunk a politikai filozófia ezen ága esetében, különösképp a „nagy elméleteknél”, melyek érvényessége sem lehet független a megvalósíthatóságuktól. Az ilyen munkák által kifejtett egyenlőségfogalom tartalma ugyanakkor sok esetben a társadalompolitikai megvalósíthatóság akadályába ütközik, vagy, amint finomítják az ideális előfeltételezéseiket, megszorításokat, kínzón sok ellentmondást eredményeznek, elveszítve érvényességi körük bizonyos fokát vagy univerzalitásukat. Meglehet, alkalmasak arra, hogy a létező gyakorlatokat nagy vonalakban értékeljük, vagy kiszűrjük az igazságtalan vagy az egyenlőtlen irányába mutató politikákat (Kymlicka 2002: 81–2, 91), de még így is számos sebből véreznek, ami az absztrakt elmélet és a gyakorlat diszkrepanciájának szükséges következménye. Az analitikus politikai filozófia legtöbb esetben csak utólagosan reflektál a társadalmi folyamatokra; erre jó példa a rawlsi elmélet, amely a jóléti állam–szociális piacgazdaság–liberális demokrácia hármis alapvető elveit igazolta úgy 1971-ben először, hogy normatív kérdéseket tett racionális vita tárgyává.¹ Van Parijs monográfiája viszont merőben más igazolási stratégiát követ. Őt már „csak” az egyenlőség tartalma érdekli, az ezáltal felvetett sokat vitatott nehézségek feloldása, pontosabban az ún. *elhatárolás* (elválasztás) problémája, azaz, hogy hol legyen meghúzva az egyéni felelősségek határa – figyelembe véve az egyéni döntések körülményeit.² A libe-

1 A kontraktualista érvelés során a hipotetikus helyzetben való racionális döntések alakítják ki a morális elveket (lásd Huoranszki 1999: 69–71, 178–179).

2 Tehát amit igazolunk, megalapozunk, nem lehet független az igazolás módjától. A szóban forgó írás döntően a liberális egalitarizmus iskolájának hagyományaira épít, elfogadja azok problémafelvetéseit vagy igazolási stratégiáit.

rális egalitarista elméletek elvei finomításának útját választja oly módon, hogy a különböző koncepciók attraktív elemeit vegyíti, de ezáltal az érvelés központi elemeit már inkább gyakorlati, és nem elméleti kérdések képezik. Az elméleti problémák jórészt a háttérben maradnak, így, mint azt alább látni fogjuk, az említett elhatárolás nála nem húzható meg világosan.

VALÓDI SZABADSÁG

Az érvelés magja meglepően egyszerű. Kétségtelen, hogy korunk félig globális, félig még nemzetállami kapitalizmusa igencsak súlyos hiányosságokkal küzd, és az igazságosságról vagy egyenlőségről, mint uralkodó eszményről – vagy akár még csak az intuitívan értelmezett „igazságos” elosztásról – sem igazán beszélhetünk (Van Parijs, 1995: 1).³ Ezzel együtt a szerző fő állítása az, hogy a kapitalizmus kompatibilis az ún. *valódi szabadság* (real-freedom-for-all) koncepciójával, fel lehet szabadítani az e rendszerben rejlő potenciált úgy, hogy a mögötte levő társadalmi viszonyokat új társadalompolitikai alapokra helyezzük. A *valódi szabadság* három pilléren nyugszik:

- a (szabadság-, politikai, tulajdon-) *jogok* megfelelő kiképzési mechanizmusai;
- az *öntulajdonlás* (self-ownership) *elve*, vagyis mindenki teljesen szabadon rendelkezhet saját munkaereje, képessége, kapacitása vagy tulajdona felett, valamint önkéntes tranzakciókon keresztül az ezek felhasználásával képződött hozadékok felett;
- a *lehetőségek leximin rendezése*⁴, vagyis minden egyes egyén rendelkezik a lehető legkiterjedtebb lehetőségek halmazával, amelyek elérhetővé teszik számára, hogy megvalósíthassa az általa szabadon választott életcélokat, tekintettel mások hasonlóan kiterjedt esélyegyenlőségére (25).

Ezután az elmélet már a háttérbe szorul, ezen intuitíve vonzó alapelvek összehangolására, koherenssé tételére teoretikus szinten a szerző nem tesz kísérletet. Nem érvel az igazságosság primátusával sem, mint Rawls híres könyvében, szerinte az csupán egy a sok kívánatos társadalmi érték közül (27). Nincs továbbá merev hierarchikus viszony a 3 elv között (26), de a jogok–öntulajdonlás–lehetőségek „erősorrend” azért megmarad.⁵

3 A továbbiakban a Van Parijs szóban forgó könyvére való hivatkozást zárójelben, csupán az oldalszám megadásával jelöljük.

4 A legkevesebb lehetőséggel rendelkező egyén lehetőségeinek maximalizálása.

5 Efelett nehéz átsiklani, hiszen a hetvenes évektől folyamatos és intenzív vitához vezetett a prominens angolszász politikai filozófusok között, attól függően, hogy melyik vonulathoz tartoztak. A *jobboldali libertárius* gondolkodók nagy hangsúlyt fektetnek az öntulajdonlásra (Nozick ebből vezet le az abszolút [tulajdon]jogokat, s az állami újraelosztás lehetetlenségét, a *baloldali libertáriusok*, pl. Hillel Steiner és Peter Vallentyne pedig a természeti erőforrások szigorú értelemben vett egyenlőségét).

A hierarchiát azonban saját bevallása szerint is csupán pragmatikusan célszerű értelmezni (28).⁶

A *valódi szabadság* koncepcióját Van Parijs bevallottan Marxtól kölcsönzi.⁷ A szabadság egyértelműen pozitív felfogásának megfelelően az elmélete inkább lehetőség-, mint kimenetorientált: „az emberek felelősséggel tartoznak saját döntéseikért, és a társadalom felelőssége abban áll, hogy méltányos lehetőségeket kínáljon fel számukra” (Van Parijs 1997). A liberális egyenlőségelvű elméletek közül a legközelebb Dworkinhoz vagy G. A. Cohenhez áll, akik szerint az egyéneket felelős és morális értelemben egyenlő lényekként kell kezelni, érdekeiket, életcéljaikat azonos mértékben kell figyelembe venni. Ez azt vonja maga után, hogy nem határozható meg a jólét tartalma, pontosabban az, hogy bizonyos javakból mekkora hasznosságot tudunk realizálni.

Van Parijs markáns nézeteket vall arról, hogy abszolút követelmény kell-e, hogy legyen az emberek saját maguk választotta életcéljainak követése. Szerinte nem csupán hagyni kell, de abszolút prioritást kell biztosítani ezen célok követésének. Van Parijs szerint így a társadalom feladata az, hogy minden tagja számára biztosítsa életcéljaik követéséhez – nem az eszközöket, hanem – az eszközökhöz való hatékony hozzáférés lehetőségét. A három említett elv alapozza meg a *valódi szabadság* koncepciót, amelynek a *garantált alapjövedelem* (universal basic income)⁸ a letéteményese. Ez egy olyan jövedelemforma, amelyből a társadalom minden tagja feltétel nélkül s egyenlő mértékben részesedik.⁹

6 Itt egy rövid kitérével szemügyre vesszük a filozófiai vizsgálódás típusait. Az elméletek absztrakt szinten mozognak: vagy erőteljes megszorító előfeltételezésekkel élnek, vagy valamennyire finomítják ugyan a származtatott elveket, de még egy ésszerűen általános szinten maradnak. Hogy valami inkább gyakorlati, mint elméleti kérdésnek tekinthető, az attól függ, hogy mennyire élünk erősen korlátozó előfeltevésekkel, illetve mennyire reflektálunk létező társadalompolitikai gyakorlatra. Van Parijs az utóbbi stratégiát választja, azaz nem alkot a liberális egalitarizmus és a baloldali libertárius gondolkör (lásd White 2004) határmezsgyéjén egy új elméletet, ehelyett intuitíve vonzó elveiket elegyíti egy sajátos koncepcióban. Ennek következtében elveszik a kritika éle egy magasabb absztrakciós szinten, viszont nyomás alá lehet helyezni bizonyos empirikus ellenérvekkel. A mi esetünkben is ez lesz az irányadó, de megfogalmazunk bizonyos elméleti jellegű megállapításokat is.

7 Lásd a gyakran idézett „reggel halász, délután vadász” részt *A német ideológiából*.

8 A továbbiakban: UBI. Van Parijs az érvelés során mindvégig feltételezi, hogy ez az alapvető szükségleteknél magasabb színvonalú, nem kötődik azokhoz.

9 Van Parijs ezzel kapcsolatban olyan kérdéseket vizsgál, mint: mi legyen a mércéje, egyösszegű legyen-e, készpénzben, esetleg részlegesen, természetben történjen a kifizetés, illetve hogy milyen feltételei vannak fenntarthatóságának.

A LIBERÁLIS EGALITARISTA ELMÉLETEK ALAPKÉRDÉSEI

A garantált alapjövedelem a valódi szabadságelv érvényesítésének szükséges feltétele. De látni kell, hogy Van Parijs hogyan jut el ehhez a „radikális” politikához. A liberális egalitarista elméletek a következő kérdéseket teszik fel (Arneson 2000; lásd még Tanyi 2007):

- a) Mi az esélyegyenlőtlenség forrása?
- b) Mit tegyünk egyenlővé?
- c) Miképpen értsük az esélyek egyenlőségét?

A formális esélyegyenlőség biztosítása felett (ez lenne a diszkriminációmentesség) az *a*-ban alapvetően két tényező található, amelyek a kompenzáció alapjául szolgálnak: a *társadalmi háttér* (öröklött vagyon, státusz stb.), illetve a *természetes adottságok* (például a képesség, a tehetség, az egyén szellemi vagy fizikai kapacitása, vagy a fogyatékoság). A mit tegyünk egyenlővé kérdése alapvetően akörül forog, hogy a preferenciák miként hatnak esélyeinkre, illetve bizonyos preferenciákat hogyan kezeljünk, figyelembe véve azt is, hogy mi szolgáljon a kompenzáció alapjául (pl. jólétszint, erőforrásbeli egyenlőtlenség – ezekről lásd alább). Az *a* és *b* pontok alapján az elméletben meghúzható elhatárolás nem könnyű feladat, semlegesíteni kell ugyanis azokat a tényezőket és körülményeket, melyek az ember preferenciáiból, ízléseiből, inherens módon a jelleméből, vagy vagyoni és osztályhelyzetéből fakadnak.

Az elhatárolás (az egyéni választás felelős volta) problematikus marad tökéletes bizonytalanság és információhiány esetén, ugyanis nem lehet pontosan felmérni a választással járó társadalmi költségeket. Gyakorlati szempontból ezért a liberális egalitarizmus elméletei sokszor beszorulnak az *ex ante* és az *ex post* egyenlőség ellentmondása közé. Azaz az effektív esélyegyenlőség (*b*) biztosítása maradéktalanul nem valósul meg, emiatt az *ex post* egyenlőség (utólagos korrekció) lehetősége is felmerül. Ez különösen jól megfigyelhető a dworkini erőforrások kezdeti egyenlőséget célzó elméleténél, amely igyekszik kerülni, hogy az újraelosztás intézményére támaszkodjon, szemben az ideáltípusnak tekinthető rawlsi elmélettel, (lásd Kymlicka 2002: 90).

A *c* pont két részre bontható: az *elsőbbség-közponúság* szerint a társadalom legrosszabb helyzetű tagjai előnyt kell, hogy élvezzenek a többiekkel szemben. Az *elégségesség-közponúság* szerint az esélyek kiegyenlítése alapján egy bizonyos szintet kell biztosítanunk mindenki számára (szociális minimum garantálása, vagy állampolgári jogon járó bizonyos összeg). Ezen szempontok alapján határozható meg a *valódi szabadság* koncepciójának pontos tartalma.

ERŐFORRÁSOK, KÉPESSÉGEK, AMBÍCIÓ: VAN PARIJS VS. DWORKIN

A Van Parijs-féle elmélet alappilléreinek bemutatása után rátérhetünk arra, hogy mennyiben különbözik az elmélet magja az iskola más szerzőitől. Ehhez Dworkin erőforrás-egyenlőség alapú elméletét vesszük alapul, melyre Van Parijs is erősen épít. Dworkin a külső erőforrásokhoz kapcsolja az egyenlőséget, mégpedig úgy, hogy az egyenlő elosztás lehetőleg csupán az egyéni ambíciókra legyen érzékeny. Ez az elhatárolás úgy érhető el, hogy először egy árverésen mindenki licitál az átruházható javakért, egyenlő feltételekkel indulva. Az árverés során, ha az *irigységeszten* (envy-test)¹⁰ átmegy a társadalom, megvalósul az erőforrások kezdeti egyenlősége (Dworkin 1981: 285). De egy termelő gazdaságban a képességek versenye és a véletlen szerepe is nagy befolyással bír az egyének jólétére. Ezért a *hipotetikus (piaci) biztosítási séma* szolgál arra, hogy a nem befolyásolható véletlent befolyásolható véletlenné konvertáljuk azáltal, hogy különböző kimenetekre tetszés szerinti (de racionális mértékű) biztosítást kötünk, kockázatvállalási hajlandóságunk szerint.¹¹ Ez semlegesíteni fogja a képességekben mutatkozó különbségeket, de megőrzi azokat a következményeket, melyek abból erednek, hogy valaki olyan foglalkozást választ, amely, bár egybevág életcéljaival, de a közösség számára költségesebb (Dworkin 1981: 313). Azaz, a véletlen szerencsét összekapcsolja a választás szerencséjéből következő előnyökkel (a kockázatokat egyenlővé téve).

Van Parijs szerint a dworkini koncepcióval kapcsolatban számos probléma merül fel. Hogyan viszonyuljunk ahhoz a helyzethez, ha valaki nem rendelkezik semmilyen releváns tehetséggel, esetleg valamilyen fogyatékoságban szenved. Ráadásul a tehetség vagy fogyatékoság megléte sokszor kapcsolatban van az adott egyén ambíciójával (68–70).¹²

10 Ha a társadalomban senki sem preferálja egy másik egyén jószágkosarát a sajátjához képest.

11 A biztosítás arra szolgál, hogy a tehetségek közötti különbségeket és a fogyatékoságokat úgy kompenzálja, hogy a lehetséges szerencsétlen kimenetek következményeit (egy adott jóléti szint eléréséhez szükséges erőfeszítés mértékét) kiegyenlítsa.

12 A tehetség hiányával kapcsolatos probléma megjelenik, mert a dworkini hipotetikus biztosítási piacon olyan vásárlások fognak történni, melyek a „csekély” képességet, illetve a képességek hiányát túlkompenzálják. Ugyanis, ha valaki magasabb termelékenyséű képességekkel bír, relatíve rosszabb helyzetbe fog kerülni, mint a rosszabb képességűek, mivel többet kell ahhoz dolgoznia, hogy ugyanabból a jószágkosárból ugyanakkora jólétet kaphasson. Ez a költségesebb szabadidőből ered, amely egyfajta költséges ízlésként működik. A fogyatékoság problémája is kérdés marad, azaz, hogy meddig lehet kompenzálni egy fogyatékos azért, hogy ugyanolyan jóléti szintre hozhassunk, mint azt, aki nem szenved semmilyen fogyatékoságban. Mindkettő probléma, illetve ezek kapcsolata az ambíciókkal azért marad megoldatlan Dworkinnál, mert nála az elvek kialakításánál a mélyben az a motiváció búvik meg, hogy az ambícióérzékenység és az erőforrásokkal szembeni érzéketlenség, s az ezekhez való „ragaszkodás” generálja az ellentmondásokat (Huoranszki 1999: 214–5).

Dworkin a külső erőforrások egyenlőségénél képes figyelembe venni a belső erőforrásokat (tehetség, képesség stb.), mint potenciális morális kontingenciaforrásokat, mert azok nem átruházhatóak. Ráadásul a piacon immanensen érvényesülő információhiány a felelős azért, ha valaki nem látja döntéseinek a következményét. Dworkin így az *ex post*, illetve *ex ante* egyenlőség közé szorol, s nem mondhat le a redistribúcióról.

Ezért az dworkini irigységteszt finomításával előálló Van Parijs-i *dominálatlan sokszínűség* (undominated diversity) koncepciója megengedőbb, de egyben reálisabb feltételezés, mivel a társadalomban uralkodó elosztás addig igazságtalan csupán, ameddig a társadalom minden tagja két egyén átfogó (belső és külső) erőforrásokkal való ellátottság esetén az egyiket szigorúan előnyben részesíti. Az életcélok nagyfogú divergenciája is jobban figyelembe vehető így. Másrésztől ugyanakkor a dominálatlan sokszínűség kritériuma egyértelműen gátat szab az UBI maximalizálásának is, mert a korlátozott képességekből, fogyatékoságokból eredő hátrányokat a társadalom „objektíven” elismeri a dominálatlan sokszínűség alapján (75).¹³ Az *a)–c)* pontok alapján látható, hogy az UBI, mint állampolgári alapon járó bizonyos összeg koncepciója az effektív esélyegyenlőséget az egyéni preferenciák figyelembevételével célozza meg, miközben mind a jóléti, mind az erőforrásbeli hátrányokat is korlátozni kívánja.

AZ ERŐFORRÁSOK KÉRDÉSE

Miután Van Parijs meghatározta a valódi szabadság koncepciójával összeegyeztethető redistribúció lehetőségét és határát, továbblép annak kérdéséhez, hogy honnan teremtsük elő az UBI maximalizálásához szükséges erőforrásokat. Véleménye szerint bármiféle szerzett jövedelmet meg lehet adóztatni akkor, ha a társadalom számára rendelkezésre álló szűkös erőforrások nem tökéletes piacon (walrasi árverésen keresztül) árazódnak (azaz értékük nem tükrözi szűkösségüket, illetve valós társadalmi költségüket). Ilyen értelemben a piaci externáliák internalizálásának költségét adó fedezheti, még ha ez az UBI-n keresztül valósulna is meg.

A kritérium bármely értelemben „szűkös” erőforrás, s ha az egyén ennyire extra és aránytalanul sok (az UBI részesedésén túlmutató) erőforrást használ fel, akkor az elsajátítás ilyen módja legitim alapot teremt az elvonásra. Nagyon fontos példa a munkahelyek esete. A munkaerőpiacok teljes egészében a külső erőforrások körébe tartoznak, hiszen tipikusan korlátozott piaci viszonyok jellemzőek itt, s birtoklásukból extra jövedelem származik szűkösségüknél fogva, szemben azzal, akinek nincs vagy rosszabbul fizető állás jut. Az állásokhoz hozzárendelhető egy rendszeres, pénzben kifejezhető érték (járadék), mely az adott

13 Tanyi (2000: 124) arra a következtetésre jut, hogy az igazságosság eszménye Rawlsnál és Dworkinnál is az emberek közötti egyenlőséget biztosíthatja egy olyan állandóan változó, de kiterjedt (nem szükségletalapú) szociális minimummal, amelyet (a „felelősségteljes” egyéni választással nagyjából egybeeső) elhatárolásaik megalapoznak. Természetesen Van Parijs nem szociális minimumban gondolkodik, nála az UBI a valódi szabadság eszményének letéteményese.

munkahely „birtoklásából” származik (108–9). A kényszerű munkanélkülieket nem lehet célzottan támogatni, mert ez diszkriminatív lépés (nem kezeli egyenlőként az egyéneket) azokkal szemben, akik a munkavégzést jobban preferálják. Viszont, mivel egyes tehetségek vagy képességek birtoklása növeli a jobban fizető állásokhoz való jutás valószínűségét, így bizonyos munkahelyek birtoklásának megadóztatása nem hathatós ellenérv az UBI-val szemben.

ÖSZTÖNZÖTTség ÉS KIZSÁKMÁNYOLÁS

Az UBI már ebben a korlátozottan kifejtett stádiumában is sok problémát vet fel.¹⁴ Az egyik ilyen ellentét a reciprocitás hiánya¹⁵, mivel az UBI morális értelemben intézményesíti azt, hogy egy átlagos egyén a mások munkájának produktumából részesedjen, anélkül, hogy ő maga tevékenyen hozzájárult volna ehhez az eredményhez. Ez nemcsak morális értelemben probléma, hiszen érinti az ösztönzés kérdését is. Amennyiben ugyanis az UBI „túláságosan” bőkezű lesz, aránytalan költségekkel fogja sújtani a jobb képességű egyéneket. Ez az ún. „malibui szörfös” problémája. Felveti ugyanis azt a kérdést, hogy méltányosan jár-e el az, aki tudatosan a szörfös életformát választja (tegyük fel, hogy megteheti az UBI miatt), extra költségekkel terhelve a társadalom többi tagját azáltal, hogy alig vagy egyáltalán nem járul hozzá az UBI materiális alapjának kitermeléséhez azzal szemben, aki a munkavégzést nagyban preferálja.

Van Parijs ennek kapcsán veszi elő a kizsákmányolás kérdését. A kizsákmányolás szerinte a mások szigorú értelemben vett bérezett munkájából szerzett *jogosulatlan* (unfair) előny (136–7). Szerinte a szörfösmentalitás, legyen az akár pusztán költséges ízlés, akár tiszta ambíció, nem tekinthető kizsákmányolásnak. A szerző elveti mind az (pl. a Marx-féle) elsajátítási, mind a csereaktus alapú kizsákmányoláskonceptiókat, mert azok szerinte partikuláris szemléletűknél fogva nem összeegyeztethetőek a valódi szabadság koncepciójával. Ezzel szemben az *adottság* (asset) *alapú egyenlőtlenség*, mivel magában foglalja az összes külső erőforrást, már komplexen számításba veszi az esélyegyenlőség ellen ható tényezőket. Ezek aránytalan elsajátítása nem méltányolható többletelőnyt eredményez, ezért a külső erőforrások összessége lesz az a legitim adóalap, amiből az UBI maximalizálása megvalósítható. Azaz a kizsákmányolás kérdéskörének csak átvitt értelemben van köze az eredeti munka alapú definícióhoz, az a komplexen kezelendő erőforrásokkal való ellátottsághoz kapcsolódik. A munkahelyhez jutás és az ahhoz szükséges érdem/tehetség közötti kapcsolat általában nem egyértelmű, ahogy Van Parijs fogalmaz, nem szükséges

14 Feltehető a kérdés, hogy kik a leginkább kevés lehetőséggel rendelkező csoportok/egyének. Az azonosítás problematikus Rawlsnál (Huoranszki 1999: 81), de intuitív belátható, hogy az UBI koncepciójánál is gondot okoz.

15 Rawls a társadalmat mint a kölcsönös előnyök érdekében létrehozott kooperatív vállalkozást definiálja, mely kooperációt a kölcsönösség elve (reciprocitás) tartja fenn (Rawls 1997: 22).

a munkabérnek szigorúan arányban állnia a kifejtett munkával vagy az annak elvégzéséhez szükséges tudás előfeltételezésével. Az erőforrások és természeti adottságok *ex ante* egyenlősége, mint gyakorlati kritérium, felszámolja a társadalom kizsákmányolásból következő polarizációjának lehetőségét, így ez a szerző szerint a valódi szabadság koncepcióját szolgálja.

KAPITALIZMUS ÉS HATÉKONYSÁG

Röviden összefoglalva Van Parijs igazolásának menetét, az első lépés az UBI-maximalizálás határainak kijelölése volt a dominálatlan sokszínűség kritériumának segítségével. A második körben valósult meg az UBI-maximalizáláshoz szükséges erőforrás alapjának meghatározása, különös figyelemmel a munkahelyekre. Ezután az intuitív kritikákra reagálva a kizsákmányolás kérdése került napirendre. Szükség van még egy utolsó lépésre, a termelő gazdaság figyelembevételére is.

Ennek kapcsán Van Parijs megszorító feltételezése az, hogy egy jól működő piacgazdaságból indul ki. Amikor a társadalmi költségek problémáját részletezi, a tökéletes piac árazására gondol (így a lehetőségköltségek pontos számbavételére). Analitikusan ebből még a szocializmus vagy kapitalizmus választását, mint a valódi szabadság koncepciójának megvalósítása lehetséges keretét, a tulajdonlás és a formális szabadság dimenzióiban nem lehet kihámozni.

Van Parijs a hatékonysággal igazolja a kapitalizmust, amennyiben annak „optimális” változata nagyobb valószínűséggel hoz létre több javat, mint egy „optimális szocializmus” a maga felemás gyakorlatával. Ráadásul az ösztönözöttség a kapitalista keretek között az UBI bevezetésével sem csökken, sőt növeli a hatékonyságot pontosan azzal, hogy a rendszer legitimitása nő a szabadság effektív garantálásával. A szerző a piaci kudarcokat vagy a piacgazdaság káros ciklikus ingadozásait sem tartja kardinális problémának, ugyanis alapvetően rendszerek optimalitásának feltételezéséből indul ki azok értékelésekor (199). Lehet, hogy optimális szocializmus nem képes a hasonló kapitalista rendszernél több javat előállítani, ugyanakkor megeshet, hogy magasabb garantált jövedelemet képes majd garantálni és fenntartani. Mégis, ha a termelőeszközök feletti közösségi kontrollt erősíténénk (tisztelőben tartva a formális szabadságot), napjaink globális kapitalista viszonyai között ez nagyon kevés eredménnyel járhatna, mivel a nemzetállamok kompetenciái/kapacitásai erősen korlátozottak.

Visszatérve a klasszikus marxi témákhoz, nem lehet tudni azt sem, hogy az egykori analitikus marxista Van Parijs milyen ítéletet alkot a munka dekommodifikációjáról¹⁶,

16 Kommodifikációról akkor beszélhetünk, ha egy kiterjedt piacgazdaságban a munka áruvá válik. Ha a kormányzat a jólét biztosítását polgárai számára kivonja a piac működése által okozott kockázatok alól (tipikusan ide tartozik a munkanélküli-segély, az egészség- és nyugdíjbiztosítás, a különböző jóléti juttatások), akkor a dekommodifikáció magas szintje valósul meg. A különböző jóléti államok ezt más-más mértékben valósítják meg (lásd Esping-Andersen 1990).

különösen úgy, hogy – mint bemutattuk – fontos szerepet tulajdonít a munkaerő-piaci tökéletlenségeknek. Ezek hiányában ugyanis nyilvánvalóan nem „annyira” lenne szükség az UBI-ra. A munkahelyek, mint részben külső erőforrások, illetve az UBI a piacgazdaság tökéletlen működését korigálja, és nem a munka árutlanítását célozza. A valódi szabadság koncepciója nem egyezik meg a dekommodifikációval. A kimenet- és az esélyköz-pontúság különbözősége mellett gyakorlati érvként felhozható még az is, hogy mivel a dekommodifikáció számos eleme a gyakorlatban biztosítási sémaként értelmezhető (Dworkin), az UBI alap gondolatával az csak nehezen fér össze.

GLOBÁLIS UNIVERZÁLIS ALAPJÖVEDELEM

Különösen érdekes az, hogy a jóléti kapitalizmus (szociális piacgazdaság) rawlsi ideológiai alapú igazolása Van Parijs szerint csak távolabb visz az UBI megvalósulásától. A jóléti transzferek egyre inkább célzottá válnak, illetve a színvonal degenerálódása is megfigyelhető, többek között az erősödő nemzetközi verseny következtében (227). A rawlsi méltányosságként felfogott igazságosság keretében a különbözeti elv nem az effektív esélyegyenlőség biztosítására irányul, hanem az újraelosztás az elsődleges eszköz, de az *ex post* korrekciók nem tudják az egyenlőtlenségek növekedését megakadályozni. A nemzeti szinten elfogadott eltérő mértékű garantált alapjövedelmek sem tudják ezt a lefelé mutató spirált kiküszöbölni.

Ennek apropóján vizsgálja Van Parijs az UBI globális szintre való kiterjesztésének lehetőségét. Az UBI nagysága eszerint nemzetállamról nemzetállamra eltérne, ezért arra motíválható a különböző állampolgárságú egyéneket, hogy ott szerezzenek állampolgárságot, ahol az UBI bőkezű. Az UBI egy nem szükségletalapú szintje egy jól fejlett demokratikus piacgazdaságban könnyen megvalósítható, de még egy fejlődő országnál is elképzelhető valamilyen rászorultságalapú megoldás, ha az univerzális garantált alapjövedelemről ott már le kell mondanunk (86). A globális versus lokális UBI feloldására Van Parijs a kozmopolita szemléletet kívánja előtérbe helyezni (vö. transznacionális demokrácia), amelynek alapja a globális demokratikus normák erősítése (229). Ennek gyakorlati megvalósulásával kapcsolatban azonban nem sok biztató példát találhatunk. Még a nemzetállamok közötti szoros kooperáció eseteire is kevés példát hozhatunk fel, nemhogy a rövid távon szükségszerűen „nyertes-vesztes” szituációval leírható redisztribúcióra.

PERFEKCIONIZMUS ÉS SZABADSÁG ÚJRA

A fentiek alapján könnyen látható, hogy Van Parijsnál sem az elhatárolás, sem az egyenlőség tartalma nem elméleti, tárgyalásában nem alkalmaz kiterjedten hipotetikus konstrukciókat és azokhoz kapcsolódó megszorító feltételezéseket, amelyek az elméleti kérdések felé terelnék az érvelést. Ennyiben az egyenlőség tartalmára vonatkozó dimenzióban mozgó

elméletek attraktív elemét vegyíti.¹⁷ A piac nála mint „optimális esetben” elfogulatlan eljárás lehetővé teszi a kimenetek értékelését csakúgy, mint általában más liberális egalitárius gondolkodónál, csak éppen nála a radikális *ex ante* egyenlőségen van döntően a hangsúly.

Rátérve most már az elmélet alapjait érintő lehetséges kritikákra, érdemes újra fontolóra venni a szabadság és egyenlőség közötti kapcsolatot. Úgy tűnik, hogy egyiket a másik nélkül nem lehet meghatározni. Van Parijs ennek megfelelően mindjárt a lelegején leszögezi, hogy (1) a szabadságot tartja a legfontosabbnak, noha (2) társadalmunk számos elfogadhatatlan egyenlőtlenséggel terhes (1). Eszerint könyvének programja szabadság és egyenlőség összebékítése.

Ám annak ellenére, hogy az alapelvek hierarchiájában az öntulajdonlás megelőzi a leximin esélyegyenlőséget, Van Parijs láthatóan nem veszi megfelelően komolyan az öntulajdonlást (egyben a formális szabadságot), ezért úgy tűnhet, hogy az igen tágan értelmezett esélyegyenlőség (és az egyenlőség tartalma) döntően pozitív szabadságfelfogáson nyugszik. A negatív vagy a pozitív szabadság abszolutizálása a másik rovására ellentmondásos alapvetés.¹⁸ A szabadság abszolút pozitív felfogása a *potenciális vágyak* (és nem egyszerűen a vágyak!) megvalósítását tűzi ki (hogy azt tehessük vagy olyan életcélt választhassunk, amit csak akarunk). A potenciális vágyakat Van Parijsnál nem korlátozza semmi, így a társadalmi-közösségi együttélés kényszere vagy normarendszere sem (Hunyadi–Mänz 1998). Ezt az ellentmondást csak úgy lehet feloldani – ha nem kívánjuk a valódi szabadság koncepcióját teljesen feladni –, ha a társadalmat/közösséget engedjük, hogy hatással legyen a preferenciánkra, a jóról alkotott fogalmunkra, azaz végső soron úgy, ha valamelyest elmozdulunk a perfekcionizmus felé.

Továbbhaladva ezen a vonalon, nehéz vitatkozni azzal, hogy a kapitalizmus a szabadságot, és nem a szabadság egy sajátos elosztását biztosítja (Cohent idézi Kymlicka 2002: 150), különösen a formális szabadság primátusa mellett. Marx szerint másrésztől az emberiség egyetemes „fejlődése” nem kötődik az egalitarizmushoz, sokkal inkább a pozitív szabadság kiteljesítéséhez. Azaz a marxi perfekcionista társadalmi egyenlőség nem az erőforrások, lehetőségek, hasznosságok szigorú értelemben vett egyenlő elosztásához kötődik (Synnowich 2003: 338). A kulcsfogalom itt a morális autonómia,¹⁹ melynek tág értelmezéséből az következik, hogy vagy „túl komolyan kell venni” a formális (negatív)

17 A Van Parijséhoz hasonló radikális megoldást javasló elméletek gyakorlati megvalósítására nemigen találunk példát (ez alól kivételt jelenthetnek talán a „bébikötvények”). Az attraktív elemek vegyítését az támaszthatja alá, hogy analitikusan nem lehet szigorúan elkülöníteni az effektív esélyegyenlőséget (valódi szabadság) és az ezt megvalósítani hivatott „*ex ante*” elosztás egyenlőségét (UBI maximalizálása).

18 Anderson (2000) szerint Van Parijs kiüresíti a szabadság fogalmát (mivel direkt módon nem állít fel prioritást a negatív és pozitív szabadság között) azáltal, hogy annak önértékét veszi csupán figyelembe.

19 A kanti értelemben vett morális autonómia (morális egyenlőség) megköveteli azt, hogy minden emberhez önmaga teljességében viszonyuljunk, saját autonóm módon meghozott céljaitak és jóról alkotott fogalmukat teljes mértékben elismerjük.

szabadságot (pl. Nozick, lásd erről Kis 1998), vagy a pozitív szabadságot (Van Parijs), de ez csupán a másik rovására tehető meg.

Az autonómia ugyanakkor nem jelenthet teljes kényszermentességet, már csak azért sem, mert az együttélés szükségszerű, s az erőforrások szűkösek. Pontosan a liberális egalitárius szerzők jóról való kényszeresen neutrális gondolkodása gátolja meg őket abban, hogy valóban hagyják, hogy a társadalom tagjai „jó” életet éljenek, vagy legalábbis ez következik Marxnak az *elidegenedés* kritikájára vonatkozó érveléséből. A perfekcionizmus²⁰ nem biztos, hogy szükségszerűen rossz, ha az állam/közösség olyan magatartásával párosul, amely a morális autonómiának nagy jelentőséget tulajdonít, miközben csak ésszerű mértékben segíti az eltérő életcélok megvalósulását (máskülönben gyakorlatilag borítékolhatóak az egyenlő [igazságos] elosztásról szóló végeláthatatlan viták).²¹

Másképpen megfogalmazva: az egalitárius beállítottság nem feltétlenül jelenti azt, hogy egyenlően kell elosztanunk a javakat vagy az ezekből nyerhető jólétet. A szigorú értelemben vett semlegesség (egyenlő bánásmód) egy túlságosan is objektív mérce felállítására ösztönöz az eltérően értelmezett egyenlőségeket tekintve. A perfekcionizmus megkövetel bizonyos egyenlősítő intézkedéseket, ugyanakkor az egalitarizmusnak is szüksége lehet az emberiség egyetemes „fejlődését” elősegítő olyan perfekcionista koncepciókra, mint amelyet a kommunáriusok vagy Marx nyújtanak (Sypnovich 2003: 342).

Van Parijs könyvének alcíme – Mi (ha egyáltalán bármi) igazolhatja a kapitalizmust? – és érvelésének fenti vázolója alapján korántsem tűnik indokolatlannak az a feltételezés, hogy vizsgálódásában kimondatlanul az „optimális kapitalizmus” feltételezéséből indult ki. Ha ez így van, akkor az egy alapvető elméleti megszorítást jelent, miközben a piaci viszonyok kiterjedtségének mértéke nem adottság, hanem egy választás eredménye. Van Parijs elméleti kerete ugyanakkor nem biztosítja ezen választás lehetőségét, talán beláttatva azt, hogy ezzel koncepciójának érvényessége is alapjaiban csorbulna.

20 Rawlsnál is megjelenik, noha el kívánja kerülni (lásd Huoranszki 1999: 84).

21 Lásd részletesen Raz (1986).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arneson, Richard (2002): Egalitarianism. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Szerk.: Zalta, Edward N. Interneten: <http://plato.stanford.edu/entries/egalitarianism/> (letöltve: 2008. 03. 20.).
- Anderson, Elizabeth (2000): *Optional Freedom. A response to „A Basic Income for All” by Philippe van Parijs*. Interneten: <http://www.bostonreview.net/BR25.5/anderson.html> (letöltve: 2008. 03. 20.).
- Cohen, G. Allen (1989): On the Currency of Egalitarian Justice. *Ethics* (1989) Vol. 99, No. 906–944.
- Dworkin, Ronald (1981): What is Equality? Part 1: Equality of Welfare. *Philosophy and Public Affairs* Vol. 10, No. 3, p 185–246.
- Huoranszki Ferenc (1999): *Filozófia és utópia*. (Politikafilozófiai tanulmányok). Budapest: Osiris.
- Hunyadi, Mark–Mänz, Markus (1998): Does „Real-Freedom-for-All” Really Justify Basic Income? *Swiss Political Science Review* Vol. 4, No. 1, p. 45–65.
- Kis János (1998): Az igazságosság elmélete. *Világosság* No. 8–9 p. 3–66.
- Kymlicka, Will (2002): *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*. 2. kiadás. Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, John (1997 [1971]): *Az igazságosság elmélete*. (Ford. Krokovay Zsolt.) Budapest: Osiris.
- Raz, Joseph (1986): *The Morality of Freedom*. Oxford: Clarendon Press.
- Sypnowich, Christine (2003): Equality: From Marxism to Liberalism (and Back Again). *Political Studies Review* No. 1, p. 333–343.
- Tanyi Attila (2000): *Piac és igazságosság? A piaci társadalom erkölcsi alapjai*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Tanyi Attila (2007): A harmadik út értékrendszere. *Progresszív Politika* No. 3, tavasz–ősz.
- Van Parijs, Philippe (1997): *The Need for Basic Income: An Interview with Philippe Van Parijs*. Interneten: <http://eis.bris.ac.uk/~plcdib/imprints/vanparijsinterview.html> (letöltve: 2008. 03. 20.).
- Van Parijs, Philippe (1995): *Real freedom for all. What (if anything) can justify capitalism?* Oxford: Oxford University Press.
- White, Stuart (2004): Social Minimum (Basic Income). In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Szerk.: Edward N. Zalta. Interneten: <http://plato.stanford.edu/entries/social-minimum/> (letöltve: 2008. 03. 20.).
- Wolff, Jonathan (1999): Respect Fairness and the Egalitarian ethos. *Philosophy and Public Affairs* No. 27, p. 97–122.
- A koncepció számos elemének vitáját lásd: <http://bostonreview.net/ndf.html>, *Delivering a Basic Income*.
 - A garantált alapjövedelemről sok hasznos információ található még: *Basic Income European Network*, <http://www.etes.ucl.ac.be/bien/Index.html>.

Gulybán Zsuzsanna

**BÉREGYENLŐTLENSÉGEK
ÉS A NEMEK KÖZÖTTI
BÉRKÜLÖNBSÉG
MAGYARORSZÁGON, 1992-1997**

BEVEZETŐ

A tanulmány célja a magyarországi kereseti különbségek vizsgálata a rendszerváltást követő években, 1992 és 1997 között, különös tekintettel az összetételhatás mértékére és a nemek közötti egyenlőtlenségekre. ¹A szerző két, az Egyesült Államok esetében sikerrel felhasznált módszerrel (Lemieux 2006; Juhn–Murphy–Pierce 1993) közelít a meglévő magyarországi adatokhoz, a TÁRKI Magyar Háztartás Panel adatbázishoz.

Juhn, Murphy és Pierce (1993) a nők és férfiak közötti bérkülönbségek magyarázatát keresik egy klasszikus béregyenlet eltérésváltozójának elemzésén keresztül. Elméletük szerint a bérkülönbségek négy forrásból származhatnak, ezek: a megfigyelt változóban történő elmozdulások hatása, a megfigyelt változóhoz kapcsolt érték (ár) változásának hatása, a nők relatív (férfiakhoz viszonyított) helyzetének változása és a meg nem figyelt változóhoz rendelt érték (ár) hatása. Az irodalomban jellemzően ez utóbbi hatást tekintik a nőikkel szembeni diszkrimináció mértékegységének.

Lemieux a reziduális bérkülönbségek dekompozícióját végzi el. A reziduális tag egy béregyenletben azokat a bérkülönbségeket tartalmazza, amelyeket a megfigyelhető jobb oldali változók segítségével nem lehet magyarázni. Ennek megfelelően, Lemieux érvelése szerint, ebben a tagban a munkavállalók meg nem figyelhető képességei közötti különbségek jelennek meg. Ha változik a reziduális tag, az három okból történhet: vagy megváltoztak a munkavállalók (nem megfigyelhető) képességei (ez az úgynevezett összetételhatás), vagy megváltozott az egyes képességek értéke a munkapiacra – esetleg pusztán szisztematikus mérési hibáról van szó. Lemieux a reziduális tag varianciáját használja az egyenlőtlenségek mérésére, nem utolsósorban azért, mert annak könnyen elvégezhető a dekompozíciója, és a felsorolt három ok hatásai így különválaszthatók.

A fenti két dekompozíció az egyesült államokbeli jelenségek hatására született meg, ahol a hetvenes évektől kezdve harminc éven át meredeken növekedett a reziduális kereseti egyenlőtlenségek mértéke. Ez a klasszikus megfigyelhető változók (iskolázottság, munkaerő-piaci tapasztalat stb.) által nem indokolt egyenlőtlenségnövekedés sürgős magyarázatra szorult. Magyarországon más motiváció vezérli a reziduális tag vizsgálatát. Newell (2001) szerint a legtöbb közép-európai országban a rendszerváltás alatt és közvetlenül azt követően ugrásszerűen megnövekedett mind a jövedelmi, mind a kereseti egyenlőtlenség. Tóth (2003) tanulmánya szerint Magyarországon is végbement ez a folyamat. A változások mértékét illetően viszont vita zajlik. A Világbank jelentése (1996) szerint Magyarországon volt a legkisebb a térségben az egyenlőtlenségek növekedése. Andorka, Ferge és Tóth (1997) ezzel ellentétes eredményekről számolnak be. E tanulmány a nemek közötti keresetkülönbségek és a reziduális egyenlőtlenségek elemzésével járul hozzá a vitához.

1 Gulybán Zsuzsanna M.A. diplomamunkájának tartalmi összefoglalója. Készítette: McLean Aliz.

A NEMEK KÖZÖTTI BÉRKÜLÖNBSÉGEK DEKOMPOZÍCIÓJA

A nemek közötti kereseti különbségek dekompozíciójára számos módszer létezik. Az egyik elterjedt megközelítés az Oaxaca-féle dekompozíció, amelyet Campos és Jolliffe (2004) magyarországi adatokra is alkalmaz, az 1986–98 közötti időszakra. A másik, széles körben elismert munka Juhn, Murphy és Pierce (1993) nevéhez fűződik, és az Oaxaca-dekompozíció továbbfejlesztésének tekinthető. Brainerd (2000) hét rendszerváltó országra alkalmazza a Juhn–Murphy–Pierce (JMP) módszer egyszerűsített változatát. Az ő technikája szolgál a tanulmányban végzett számítások alapjául.

A JMP-módszer egy csak férfiakra felírt béregyenletből indul ki, amely a férfiak bérét (havi vagy órabérének logaritmusát) magyarázza egy adott évben, különböző megfigyelhető változók és egy hibatag segítségével. A hibatagnak felírható az eloszlásfüggvénye, és a reziduum ezáltal két komponensből tevődik össze: az egyénnek a reziduális eloszlásban elfoglalt helyéből (percentilisben kifejezve) és az eloszlásfüggvényből. E komponensekből és a megfigyelt változókból kiindulva kimérhető négy hatás:

1. A megfigyelt változóban történő – nők és férfiak közötti – elmozdulások hatása. Ide tartozik például, ha több magas iskolázottságú nő jelenik meg a munkaerőpiacon: ekkor a nők átlagos iskolázottsága növekszik. Ez várhatóan növeli a nők átlagos keresetét a férfiakéhoz képest.

2. A megfigyelt változókhoz kapcsolt érték (ár) változásának hatása. Ilyen hatással jár például, ha a tapasztalat fontosabb tényezővé válik a munkaerőpiacon. Ha a férfiaknak a nőkhöz képest (átlagosan) több a tapasztalatuk, akkor a férfiak (átlagos) bére várhatóan megnövekszik a nőkéhez képest.

3. A nők relatív (férfiakhoz viszonyított) helyzetének változása. Ez a tényező a meg nem figyelhető, de a munkaerőpiacon fontos tulajdonságok eloszlásából indul ki: a férfiak ilyen tulajdonságait változatlanak tekintve írja le a nők elhelyezkedését az eloszlásban. Ha a nők meg nem figyelt pozitív tulajdonságai javulnak, akkor feljebb lépnek az eloszlásban, egyébként pedig lejjebb. Hasonlóképpen, ha nő a diszkrimináció a nőkkel szemben, akkor lejjebb fognak elhelyezkedni a férfiak meg nem figyelt tulajdonságai alapján felírt eloszlásban.

4. A meg nem figyelt változókhoz rendelt érték (ár) hatása. Az előző tényező változatlanak tekintette a férfiak meg nem figyelt tulajdonságait. Az utolsó tényező a férfiak és nők közötti ilyen különbséget veszi konstansnak. Az egyes meg nem figyelt változóknak azonban ára van: minél fontosabb birtoklásuk a munkaerőpiacon, annál nagyobb értékűek. Ha a férfiak inkább rendelkeznek olyan meg nem figyelhető tulajdonságokkal, amiket a munkaerőpiac magasra értékel, akkor várhatóan magasabb lesz az átlagos bérük. Ez a hatás is hozzájárulhat a férfiak és nők közötti kereseti különbségekhez.

Összességében véve az első és a harmadik tényezőben jelennek meg a nemhez kapcsolható változások, míg a második és a negyedik tényező a bérstruktúrában történő változások lenyomata. A magyarországi számításokhoz a tanulmány a TÁRKI Háztartás Panel 1992–93. (bázis) és 1996–97. évi adatait használja fel. Az eredmények az alábbi táblázatban láthatók:

1. táblázat: A nők és férfiak közötti kereseti különbségek változása, 1992–97

A nők és férfiak közötti kereseti különbségek változása	-0,05669
1. hatás	-0,02602
2. hatás	-0,0000043
3. hatás	-0,01843
4. hatás	-0,01363

A táblázatban látható adatok tanúsága szerint Magyarországon csökkent a nők és férfiak közötti kereseti különbség 5,7 százalékkal csökkent (bár még mindig kevesebb a nők átlagos keresete, mint a férfiaké). E csökkenés fő mozgatója az első hatás: a nőknek a férfiakhoz képest megnövekedett az iskolázottsága, munkaerő-piaci tapasztalata és egyéb megfigyelhető tulajdonsága. A további három hatás is hozzájárult a nemek közötti egyenlőtlenség mérséklődéséhez: mindegyik hatás előjele negatív. A bérek struktúrájának változása (második és negyedik hatás) volt a kevésbé fontos elmozdulás. Arról van inkább szó, hogy a nők a férfiakhoz képest nagyobb mértékben tettek szert olyan megfigyelhető (első hatás) és nem megfigyelhető (harmadik hatás) tulajdonságokra a rendszerváltást követően, amelyeket a változó munkaerőpiac nagyra értékel.

KERESETI EGYENLŐTLENSÉGEK:

AZ ÖSSZETÉTELHATÁS

Az elmúlt harminc évben az Egyesült Államokban különböző intenzitással, de folyamatosan emelkedett a bérek egyenlőtlensége még az azonos iskolázottságúak, azonos tapasztalattal rendelkezők szűk csoportjain belül is, azaz a reziduumban. Számos hipotézis született az aggasztó jelenség magyarázatára. A fent említett Juhn, Murphy és Pierce a meg nem figyelhető változók értékelésének változására helyezi a hangsúlyt. DiNardo, Fortin és Lemieux (1996), valamint Lee (1999) a minimálbér hatását vizsgálják. Lemieux (2006) további két lehetséges okot sorol fel. Az egyik az adatbázisokban fellelhető mérési hiba problémája: két adatbázis összehasonlításával kimutathatók szisztematikus hibák a

kulcsváltozók mérésében. A másik ok pedig a reziduális összetételhatás. Egy klasszikus béregyenletben a hibátag eloszlása aligha homoszkedasztikus: a reziduális egyenlőtlen-ségek jellemzően mind az iskolázottsággal, mind a munkaerő-piaci tapasztalattal nőnek. Várhatóan sokkal nagyobb varianciája van a magas végzettségűek fizetésének, mint az ala-csony végzettségűekének, és ugyanígy: a nagy munkaerő-piaci tapasztalattal rendelkező munkavállalók bére sokkal szélesebb spektrumon mozog, mint a pályakezdők. Ennek oka abban keresendő, hogy a magasabb iskolázottságot, több tapasztalatot igénylő munkák-nál jobban érvényesülnek a munkavállalók egyéni, meg nem figyelhető tulajdonságai. Lemieux megállapítja, hogy az Egyesült Államokban nő a munkavállalók átlagos iskolázott-sága és átlagéletkora is. Ezek a tendenciák magyarázhatják a növekvő reziduális kereseti egyenlőtlen-ségeket: ez az összetételhatás.

Magyarországon közvetlenül a rendszerváltást követően más tendenciák figyel-hetők meg. Míg a munkavállalók átlagos iskolázottsága kismértékben emelkedett, az átlagéletkoruk jelentősen csökkent. A munkaadók a fiatal, magasan képzett munkaválla-lókat részesítették előnyben, és a rendszerváltás előtt szerzett munkaerő-piaci tapasztalat vesztett értékéből (Galasi és Varga 2005). Így várhatóan az összetételhatás alakulása is eltér az egyesült államokbelitől. Mindemellett a kereseti egyenlőtlen-ségek reziduális varianciája csökkent Magyarországon. A tanulmány bemutatja az összetételhatás változását Magyaror-szágon 1992 és 1997 között.

Az elemzés lényege a reziduális bérkülönbségek dekompozíciója. Az egyéneket iskolázottságuk és munkaerő-piaci tapasztalatuk szerint csoportokba lehet sorolni. A szerző iskolai végzettség alapján négy csoportot különböztet meg (általános iskola, szakközépiskola, középiskola, főiskola/egyetem), munkaerő-piaci tapasztalat alap-ján pedig ötöt (0–10, 10–20, 20–30, 30–40, illetve több mint 40 év tapasztalat), így létrehozva összesen húsz iskolázottsági-tapasztalati csoportot. A reziduális kereseti egyenlőtlen-ségek változása ennek megfelelően két tényező eredménye lehet. Vagy megváltozott az egyes csoportokon belül a bérek eloszlásának varianciája (ez az első hatás a dekompozícióban: a csoporton belüli varianciák hatása), vagy az összetételhatás érvényesül.

A tanulmány a rendelkezésre álló magyarországi adatok alapján tesz néhány kiinduló megállapítást. Lemieux (2006) tanulmányát követve külön vizsgálja a férfiak és a nők béregyenletét. A férfiak esetében nem egyértelmű, hogy a keresetek reziduális varianciája növekedne a munkaerő-piaci tapasztalat növekedésével: ez is jelzi, hogy a rendszerváltás előtt szerzett tapasztalatok megítélése miatt a térségben másként viselkedik a tapasztalati változó, mint az Egyesült Államokban. Az iskolázottság kérdésében viszont nincs különbség az Egyesült Államokhoz képest: magasabb iskolázottsági csoporthoz maga-sabb reziduális variancia tartozik. A csoporton belüli varianciákat tekintve a legjellemzőbb tendencia az általános csökkenés – ellentétben az amerikai eredményekkel. A nőknél sem a tapasztalat, sem az iskolázottság esetében nem rajzolódnak ki egyértelmű tendenciák: nem mondhatjuk, hogy a reziduális variancia egyértelműen növekedne az iskolázott-ság vagy a tapasztalat növekedésével. A nők bérének ilyen alakulása részben kevésbé

kiszámítható munkaerő-piaci részvételükkel magyarázható. Összességében, a férfiak esetéhez hasonlóan, a csoportokon belüli varianciák csökkentek.

A fentiekből kiderül, hogy a kereseti egyenlőtlenségek reziduális varianciája az Egyesült Államok esetével ellentétben csökkent, és a csoporton belüli varianciák is csökkentek. Az utolsó kérdés, hogy a Lemieux (2006) tanulmányában fontos szerepet játszó összetételhatás Magyarországon hogyan alakult. Az eredmények tanúsága szerint az összetételhatás a vizsgált időszakban igen kicsi volt. Férfiak esetében például, az 1992–93-as időszakot véve bázisévnek, a variancia $-0,0224$ -es csökkenésében a csoporton belüli varianciák csökkenése ($-0,0237$) játssza a főszerepet. Az összetételhatás pozitív, de elhanyagolható mértékű ($0,0013$). Nők esetében hasonlóak az eredmények.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmány eredményei azt mutatják, hogy Magyarországon a rendszerváltást követően csökkentek a nők és férfiak közötti kereseti különbségek. Ezek fő forrásának a megfigyelt változók – úgymint iskolázottság és munkaerő-piaci tapasztalat – nők és férfiak közötti eloszlásának változása tekinthető: a nők képzettsége jobban nőtt a vizsgált időszakban, mint a férfiaké. A tanulmány második része a reziduális kereseti egyenlőtlenségek dekompozícióját elemezte. A reziduális egyenlőtlenségek, az Egyesült Államok esetével ellentétben, csökkentek a rendszerváltás utáni időszakban. A dekompozícióból kiderült, hogy ez a létrehozott iskolázottsági-tapasztalati csoportokon belüli varianciacsökkenésnek volt köszönhető. E hatást elhanyagolható mértékben ellensúlyozta az összetételhatás.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf–Ferge Zsuzsa–Tóth István György (1997): Valóban Magyarországon a legkisebbek az egyenlőtlenségek? In *Közgazdasági Szemle* 2: 89–112.
- Brainerd, Elizabeth (2000): Women in Transition: Changes in Gender Wage Differentials in Eastern Europe and the Former Soviet Union. In *Industrial and Labor Relations Review* 1., vol.: 54: 138–62, okt.
- Campos, Nauro F.–Dean Jolliffe (2004): Does Market Liberalization Reduce Gender Discrimination? Econometric Evidence from Hungary, 1986–1998. *WDI Working Papers*.
- DiNardo, John–Nicole M. Fortin–Thomas Lemieux (1996): Labor Market Institutions and the Distribution of Wages, 1973–1992: A Semiparametric Approach. In *Econometrica* 5. vol.: 64: 1001–44. szept.
- Galasi Péter–Varga Júlia (2005): *Munkaerőpiac és oktatás*. MTA Magyar Közgazdaságtudományi Intézet.
- Juhn, Chinhui–Kevin M. Murphy–Brooks Pierce (1993): Wage Inequality and the Rise in Returns to Skill. In *Journal of Political Economy* 3. vol.: 101: 410–42.
- Lee, David (1999): Wage Inequality in the U.S. during the 1980s: Rising Dispersion or Falling Minimum Wage? In *Quarterly Journal of Economic* vol.: 114: 977–1023.
- Lemieux, Thomas (2006): Increasing Residual Wage Inequality: Composition Effects, Noisy Data or Rising Demand for Skill? In *American Economic Review* 3. vol.: 96: 461–98, jún.
- Newell, Andrew (1996): The Gender Pay Gap in the Transition from Communism: Some Empirical Evidence. In *Discussion Paper* No. 267, márc. IZA.
- Tóth István György (2003): Jövedelemegyenlőtlenségek: tényleg növekszenek, vagy csak úgy látjuk? In *Közgazdasági Szemle* 3. vol.: L: 209–34.
- Világbank (1996): *From plan to market. World Development Report 1996. Published for the World Bank*. Oxford: Oxford University Press.